

**АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ**

# **САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР**

*Эки джылтлыкъ сайлама эсерлер топламы*

**I джылт**

**НАЗМИЕТ ВЕ НЕСИР**

И. Гаспринский адына медиамеркез  
Симферополь  
2019

УДК 821(=512.19)  
ББК 84(Крмтат)  
В 27

*Одобрено Консультативным советом по изданию литературы  
на родных языках при поддержке Государственного комитета по делам  
межнациональных отношений и депортированных граждан Республики Крым.  
Издано за счёт средств бюджета Республики Крым*

Такъризджилер:

**Умеров Н. А.** — Къырымтатар яздыжлары бирлигининъ азасы

**Бекиров С. Э.** — Къырымтатар яздыжлары бирлигининъ азасы

**Велиев А.**

**В 27 Сайлама эсерлер :** Эки джылтлыкъ сайлама эсерлер  
топламы. Дж. I : Назмиет ве несир. — Симферополь :  
КъДж ДММ «И. Гаспринский адына медиамеркез», 2019. —  
256 с. — Къырымтатар тилинде.

**ISBN 978-5-6042973-6-0**

**УДК 821(=512.19)  
ББК 84(Крмтат)**

Бу йыл озюнинъ 80 йыллыгыны къайд этмекте олгъан къырымтатар язы-  
джысы Абляиз Велиевнинъ эки джылттан ибарет «Сайлама эсерлер»и —  
муэллифининъ узун иджадий омюрининъ махсулыдыр. Биринджи китапкъа чешит  
йылларда эдиппинъ къалеми астындан чыкъкъан шиирлери, терджимелери,  
повестълеринден парчалар, очерклери ве икяелери кирген.

**Велиев А.**

**В 27 Избранные произведения :** Собрание избранных произ-  
ведений в двух томах. Т. I : Поэзия и проза. — Симферополь :  
ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019. — 256 с. —  
На крымскотатарском языке.

**ISBN 978-5-6042973-6-0**

**УДК 821(=512.19)  
ББК 84(Крмтат)**

Двухтомное собрание избранных произведений видного крымскотатарско-  
го писателя Абляиза Велиева, который в этом году отмечает свой 80-летний  
юбилей, — плод его многолетнего творчества. В первую книгу вошли  
стихотворения и поэтические переводы, отрывки из повестей, а также очерки  
и рассказы литератора, написанные в разные годы.

**ISBN 978-5-6042973-8-4**

© **Велиев А.**, 2019

**ISBN 978-5-6042973-6-0 (Том I)**

© **ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»**, 2019



## АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ НАЗМИЕТИНИНЪ БЕДИЙ АПЕМИ

Деерли бутюн дюнья лирикасы — бу, башта бир севги лирикасы-дыр. Къырымтатар шаири Аблязиз Велиевнинъ иджадында да севги мевзусы гъает сезилирлидир.

Тесирли эеджан, терен ихтирас, чешит-тюрю дуйгъу ренклерининъ незакетли гаммасы шаирнинъ севги лирикасына синъип кете. Бу ерде тюшкюнликнен багълангъан, къальб агърысы иле ифаде олунгъан, айны вакъытта базы бир кинаели назлылыкътан махрум олмагъан «Сенинъ севгинъден» шири гъает характерлидир. О, адеттен тыш драматик экспрессиянен къайд этильген, къабартылгъан образлылыкътан айырылмагъан деерли фаджиалы интонация иле башлана. Бу, лирик къараманнынъ баштан кечирген айрыджа кедерини ис этмеге имкян бере.

Дагълара, ташлара урдым башымы,  
Денъиз суву эттим козюм яшыны,  
Эки саиле бенъзеттим эки къашынъы,  
Зеэре къаттым ейджек ашымы...

Бир чешит къафиенен (aaaa) язылгъаны катренде ифаде олунгъан — шиддетли къайгъыны даа зияде кескинлештире, къафие-ленмеген бешинджи сатыр исе бекленильмегенде оны екюнлей ве айырып косътере. Дуйгъу кучюни сильмеден, озюндже атта бу кучни къуветлештирип, эр альде шиирнинъ акъымына бираз кинаели интонация бере:

Эписи, эписи сенинъ севгинъден.

Невбеттеки сатырларда къараман кене эвельки экспрессиягъа къайта, догъру, энди оны фельсефий медитативликнен, озюнинъ эр шейден марум олгъанынынъ себеби неде экенини тасвирлей.

Насип эйлемеди сени Ярадан,  
Башым алып кеттим Къырым ададан.  
Багъырдым къач кере, къачтынъ сададан,  
Умют гъонджелери солды ах, аман...

Ве кене катрен умютсизликке тюшкен — кинаели бешинджи, багълама сатырынен сынъырсыз элемнинъ насылдыр къанунийлигинен девам эте.

Учюнджи мысрада артып бармакъята олгъан умютсизлик ве окюнч далгъасы санки дерсинъ текрар ве текрар бастырып келе, буюк кучьке малик олгъан экспрессив кергинликнен бизим огюмизде къайгъы образы пейда ола, лирик къараманнынъ янъгъызлыкъ дуйгъусы, онъа севгилисизиз бу дюнья тар экенини бильдире:

Хаяллар перишан, дели-диване,  
Кезерим мен янъгъыз, кендим бир дане,  
Дюньяда козюм ёкъ, тюштим бу але,  
Бунынъ себепчиси сенсинъ екане,  
Эписи, эписи сенинъ севгинъден.

Атта джевапсыз севги тарафындан багъышлангъан толу ис-дуйгъулар, меджбурий айрылыккъа гъает самимий ве юректен къайгъырув эм де, айны вакъытта теселли бермеген барлыкънен метанетли барышув — умютсиз севгининъ буюк кучю ве ренка-ренк дуйгъулары муэллиф тарафындан адеттен тыш парлакъ образ ве интонацион экспрессивликнен берилебильген.

Образларнынъ мубалягъалы характери, къальб джефакарлыгъынынъ шиддетинен, строфиканынъ незакетлилиги, ургъуларнынъ бирдемлиги, нисбетен там ве зенгин къафиелер, эр бир мысрадаки екюнлейиджи сатырнынъ багълама киби олувы — бутюн булар муэллиф къырымтатар халкъ йырлары аныанесинден семерели файдалангъаныны тасдикълай.

Белли ки, къырымтатар халкъ йырларында бахтсыз севги мевзусы хусусан кениш даркъагъан. Меселя, бу шиирнинъ гипербола образлылыгъынен «Сёйлетме бени», «Кене алды гъам бени», «Одунджылар», «Элиф» дедим, «бе» дедим» киби йыр инджилери арасындаки параллеликни корьмек мумкюн. Кетирильген мисальдеки сонъки йырда меселя шойле дюльбер сёзлер бар: «Къара денъиз мерекеп олса / Язылмаз меним дердим».

Эсернинъ умумий кедерли аэнклиигинен шиир везнининъ джанлы ойнакълыгъы, айны вакъытта онынъ интонацион палитрасынынъ незакетли чешитлилигининъ ярдым этиджи ифаделигидир. Эр бир сатырда къошулувынынъ бу динамик ритми эсасында нисбетен айрыджа токътавларнынъ эки учъ эджалы ве екюнлейиджи сатыры беш эджалы рукнлерден ибарет (айны вакъытта бу екюнлейиджи рукннинъ ильк эки эджасы кене де токъталувнен (цезура) бундан сонъки учъ эждадан айырылгъан).

Бойле везин тамлыгына айрыджа майышкъакълыкъ, шиир кетишатынынъ сурьатлылыгы нетиджесинде иришиле. Бу, лирик къараман эджанынынъ сурьатыны баягы образлы акс эттирмеге себеп ола. Бунъа айны вакъытта дюльбер аэнклилик де ярдым эте. Месея, биринджи сатырнынъ тесирпилигини *ар-ар-ур* яньгыравукъ аэнкдешлиги къуветлештире, бу исе *таш-баш* ички къафиелеринен озюне хас суретте къабартып косътериле; Экинджи бентнинъ орта сатырында, яни бар сеснен япылгъан мураджаат акъкъында сёз кеткен ерде, ангиси ки, севимлиси сесленмей (*Багъырдым къач кере, къачтынъ сададан*). Анда яньгыравукъ а сеси устюн тура. О, бу ерде алты кере текрарланып, чаресизлик дуйгъусы бу ерде чифт яньгыравуцен къуветлеше.

«Дудагыньда къалды тишим ярасы» шииринде джевапсыз севгининъ терен къайгысы, айны вакъытта къайгылы, лякин дуйгъуларнынъ татлы исси парлакъ ишанчкъа олгъан умют ышыгыны сёндюрмей, аксине алевлендире. Бу шиир тыштан бакъкъанда нисбетен сабырлы, «Сенинъ севгинъден» ширине бакъкъанда пек о къадар экспрессив дегиль.

Бу шиирде биринджи катреннинъ (эки сатырнынъ) незакетли образлылыгы къадын озъ дюльберлигинен инсанны насыл эсир зйлегени усталыкънен тасвирлене:

Дудагыньда къалды тишим ярасы,  
Кечильмез ёл эки къашынъ арасы.  
Перванелер киби яндым отынъда,  
Козъ нурумны алды къашынъ къарасы.

Яресининъ севги алевинден янгъан ве о алев бир кереден сёнгени нетиджесинде озъ севимлисинден айырылгъан къараманымыз озюнинъ серсери ве яньгъызлыгыны элемнен башындан кечире:

Ёл ичинде къалдым олып перишан,  
Къалдырмадынъ сен озюньден нам-нишан.  
Ёлларыньда юрем олып серсери,  
Сёзлеримде ич ялан ёкъ, сен ишан.

Бу ерде къараманнынъ озъ севимлисини араштырып юрюви оны тападжагына умют беслегенине шаир дикъкъатны джелъп эте. Буны багъламанынъ сонъки беитинде коремиз. Бу мураджаат бундан сонъки сатырларда акс олуна.

Лирик къараман онынъ юрегинде севги алеви янып башлагъан дуйгъуларны буюк бир незакетнен хатырлай ве онынъ енъильмез кучюне (айны бир вакъытта эм кедерли, эм де къуванчлы) айретлене:

Бааръ ели киби охшадынъ кеттинъ,  
Бинъ бир севдалыкъкъа мубтеля эттинъ.  
Мен къалдым ёлларда олып диване,  
Бильмейим сырынъны, сен манъа неттинъ?

Севда олгъан йигит оны озюне мефтюн эткен ханымгъа ялварып, мейиль бермеге чагъыра, онынъ дуйгъуларындан ич де къуртулып оламайджагъыны, тамамиле онъа эсир олгъаныны беян эте:

Ялварам, дердиме дерманлар кетир,  
Мен сени беклейджем, беклейджем эпбир.  
Бахтымнен ойнама, мени мугъайтып,  
Такъдирим элинъде, мен санъа эсир.

Шаркъ назмиети ичюн анъаневий олгъан образлылыкъ, мусикыйлик сыкъ-сыкъ ишлетильген джулялы сёзъ формулалары вастасынен къайд этиле: *перванелер киби яндым; олып перишан; олып диване; дердиме дерманлар кетир; бахтымнен ойнама; такъдирим элинъде* ве иляхре. Лякин бу формулаларнен багълы олгъан характерли патетик котеринкилик, севимлисине монологик мураджаат этюв айны вакъытта назм эсерлеринде текрарланмаз йымшакълыкънен, аэнкдарлыкънен айырылып тура. Шаирнинъ озюне хас услуби бунынънен фаркъ эте.

Шаирнинъ шиирлерини композицион джеэттен бири-биринден фаркъ этиджи эки къысымгъа больмек мумкюн. Буюк теляшлыкънен иджра этильген биринджи эки катренде алевли ихтираснынъ апансыздан пейда олувы ве онынъ джевапсыз къалувы акъкъында сёз кетсе, ондан сонъ ашыкънынъ барлыгъынен синъирильген чешит тюрлю эмоциональ бакъышларнынъ зеджанлы дюньясы ачып косъ-териле.

Эсернинъ интонацион зенгинлиги тыгъыз шох ритм аркъалы къайд этиле. Онынъ эсасында эр бир сатырда цезура (шиирдеки узун пауза) иле болюнген алты эджалы ве беш эджалы эки кениш стопа озъ небетинде баягъы чешитли ве назикликнен азджа стопаларгъа болюне. Бойле чешитлилик ве незакетлилик шиирнинъ эки эсас къысымынынъ эмоциональ аэнклилигине буюк ифадели

кучь бере. Биринджи эки сатырда эр бир сатырнын экинджи (беш эджалы) стопасы махсус цезура аркылы эки эджалы ве учь эджалы кучюк стопаларга (сонъкиси зенгин яньгыравукъ къафиедир: *ярасы — арасы...-къарасы; перишан — нам-нишан...-сен ишан*) болюне. Шиирнин экинджи кысымында (учюнджи ве дёртюнджи бентлерде (строфа) бу къанунийлик бираз денъише — беш эджалы туракъ (стопа) учь ве эки эджалыга болюне. Бойлеликнен къафие учь дегиль де, эки эджага болюне: *кеттинъ — эттинъ...- неттинъ; кетир — элбир...- эсир*. Бойлеликнен бойле кыскъа ве там, демек нисбетен ургъулы къафие бу ерде анъылган лирик къараманнын къатиетлигине, яни эр анги алда озь севгисине садыкъ олып къаладжагына, онын мефтюн этиджи эсирлигинден къуртулмакъ мумкюн олмагаына эминлик бере. Шиирде къафие рубаийлерде кениш даркъаган усулнен (*ааба*) бериле. Дикъкъаткъа ляйыкъ ери шунда ки, беш эджалы стопадаки эр эки екюнлейиджи бентнин тек учюнджи (къфиеленмеген) сатырлары биринджи эки бенттеки киби, учь ве эки дегиль де (*охшадын кеттинъ, мубтеля эттинъ ве ил.*), эки ве учь стопаларга (*олып диване; мени мугъайтып*) болюне.

Муэллифнин бир чокъ лирик эсерлеринде севги мунасебетлериндеки драматизм ачыкъ косътериле. Онда шойле шиирлер де бар ки, оларда гъает къуванчлы, айны вакъытта незакетли — тесирчен дуйгулар устюнлик япа. Бойле эсерлерден бири «Дудакъларын сачларыма токъунды яваш...» шииридир. Бу ерде севгинин ихтималлы муреккеплиги экинджи планда тура, биринджи планда исе севимлиси кетирген текрарланмаз къуванч тура. Дуйгулы — эротик ве айны вакъытта индже метафоралы образлылыкъ севимлисинин еджаннен титреген дуйгусыны ачыкъ косътере:

Дудакъларын сачларыма токъунды яваш,  
Санки дерсинъ юрегимде башланды саваш.  
Едждан туталмадым озюмни шу анъ,  
Къальб төрünde озь — озюнден башланды исьян.

Юрегинде атеш янган джошкъун севда, бу исьян аятбахш оладжагына, онъа сынъырсыз лезет кетиреджегине инана:

Истегинъни, ислеринъни дуйдым амана,  
Кель, джанчыгъым, олайыкъ биз даим ян-яна.  
Севгимизнин дерьясында ялдайыкъ бирге,  
Далгъларнын йырларыны сёз ёкъ табирге.

Севимлисинен озъара мунасебетлерине парлакъ ишанчы, бу къуванч дуйгъусы севги сырынынъ лезетине ич бир тюрю шубе, экиленюв догъурмагъаны догъмушлашкъан эки къальбнинъ татлы севгисини къанатландыра, эминлик багъышлай. Шу себептен шиирнинъ сонъки мысрасы айрыджа котеринкилик ве эминликнен янъгъырай:

Эй, вах, севги сырын бизге ким анълатаджакъ?  
Анълатаджакъ ким сырыны севгининъ, эй, вах!  
Олса эгер ишмар иле бир сёз къатаджакъ,  
Бельки Меджнун этер бирден къальблерни, эй, вах.

А. Велиев бу шиирде шаркъ севги назмиетине гъает характерли олгъан «меджнун» анъламыны озъджесине телькъин эте. Бу анълам эксериетинен севги азабыны чеккен, севгилиснен корюшмекни арз эткен ашыкъ йигитке аиттир. Бу ерде сёз озъара севгининъ бахты акъкъында кете.

Бу ерде къуванчлы дуйгъулар теэсуратыны акс эттирген эр бир сатырдаки там цезура (пауза) эсас оларакъ учъ деньишиджи стопагъа — эки дёрт эджалы ве бир де беш эджалы стопагъа болюнмеси ве екюнленмеси там янъгъыравукъ къафиеге догъру келе ве джанлы, там ритмиканен екюнлене. Шиирнинъ сонъки къафиелеринен бир сырада онынъ янъгъыравукъ олып чыкъмасында ички къафиелери, яни сатырларара аэнкъешлиги де буюк роль ойнай (*Дудакъларынъ сачларыма; Санки дерсинъ; Истегинъни, исперинъни; Далгъаларнынъ йырларыны*).

А. Велиевнинъ севги лирикасы чокъ асырлы шаркъ, шу джумледен къырымтатар назмиетининъ анъанелерини инкишаф эттире. Шаир образлар ве мевзулар яратув анъанесини дефаларджа, озъджесине телкъин эте, характерли котеринкилик, безетювлерге озъджесине янаша ве оларны текрарланмаз назикликнен, самимийликнен къошып алып бара. Бу нокътай-назардан бакъсакъ «Шевкъиеге» шири энъ характерли эсердир. Бу эсер автобиографик чизги ташыгъаны ачыкъ корюнип тура. Бу, севимли омюр аркъадашы Шевкъиеге лирик мураджааттыр. Бир къач он йыллар берабер яшагъанлары оларнынъ арасындаки самимий дуйгъуларны эксильтмей ве шу якъынлыкъ бойле тесирчен сатырларда акс олунa:

Такъдир бири-биримизге багълады бизни,  
Эки огъул берди, Эльмаздай къызын.  
Къуванч, кедерлерни пайлаштыкъ бирге,  
Тешеккюр айтамыз кечкен омюрге.

Омюрге шукранлыкъ оларгъа аят багъышлагъан ана-бабагъа тешеккур бильдирмекнен, аилевий уйгъунлыкъ теджрибесининъ сырларыны озъ эвлятларына ашлай бильгенлеринен багълана. Шу себептен озъ балаларына, къыйметли омюр аркъадашына олгъан самимий мунасебет оларнынъ хатырасынен узвий багълыдыр:

Аналарымызны эттик гъальба биз разы,  
Зан этсем оларны ынджытмадыкъ биз.  
Олгъандай омюрнинъ къыш, баарь, язы,  
Эльден кельгенини яптыкъ экимиз.

Сонъра муэллиф догърудан-догъру омюр аркъадашына мураджаат этип, онъа озюнинъ сыджакъ дуйгъуларыны бильдире. Бунда онынъ адден тыш якъынлыгъы ве айрыджа незакетлилиги беян олуна:

Мугъайткъан олсам мен эгер де сени,  
Афу эт, багъышла, мен сенден разым.  
Айт даа япмадым сен ичюн нени,  
Меним мискин ярем, бир данем, назлым?  
Гуллер сенинъ олсун, къуванчлар сенинъ,  
Сынъыры олмасын бахтлы кунълернинъ.  
Дост-эшлер сагъ олсун, сагъ ол сен кендинъ,  
Бир вакъыт солмасын севги гуллеринъ.

Омюр аркъадашына нисбетен айтылгъан бу мураджаат пек джазибели, самимий, о насылдыр айрыджа шаматалы сёзлерден ибарет дегиль, лякин айны вакъытта дуйгъуларынынъ теренлиги ве самимийлигинен озюне мефтюн эте. Айны вакъытта насылдыр айрыджа парлакъ метафоралардан истисна. Бу, айтмасы джаиз олса, «минус-усул»дыр. Онынъ контекстинде севги ренклерининъ аныаневий образы текрарланмаз тазелик ве кучъ-къувет багъышлай.

Шаирнинъ севги лирикасында олгъаны киби, ватанперверлик мевзусындаки шиирлери де самимийлик ве терен дуйгъуларнен синъирильген. О эсерлерде Къырым топрагъынынъ текрарланмаз дюльберлиги йырлана, онъа нисбетен олгъан эеджанлы эвлятлыкъ мунасебетлери бильдириле. Меселя, «Ярым ада» шири бунъа мисаль ола биле. Бу миниатюра учъ къыскъа строфадан ибарет олып, адеттен тыш эмоциональ кучъке малик. Айны вакъытта айрыджа стилистик енгилик, сербестлик ве незакетлиликнен айырылып тура. Бу



ерде эпик котеринкилик къуванчлы-шох кейфнен озъара багъланып кете. Тувгъан улькенен бирдемлик лирик къараманнынъ къальбинде айдын дуйгъулар уянта:

Бир асыргъа якъынджа  
Омюр корьдим дюньяда.  
Амма козюм огюнде  
Даима ярым ада.

Бир ада ки, мен ичюн  
Онынъ ёкъдыр къыймети.  
Одыр къальбимнинъ кучю,  
Аятымнынъ зийнети.

Истигъфаране лирик интонациянынъ екюнлейиджи бенти догърудан-догъру тувгъан улькеге мураджаатнен багълана. Айны вакъытта онъа ачыкътан-ачыкъ драматик боянен иришиле. Бу ерде лирик къараман ве тувгъан топракынынъ озъара айырылмаз багъы айрыджа къатиет ве джесюрликнен къайд этиле:

Сен барсынъ ки, мен барым,  
Акърансыз ярым ада.  
Сен олмасанъ напарым,  
Манасыз омюр я да.

Бу шиирнинъ там, тюкелленген, айны вакъытта джанлы, къанатлы сатырлары семерели къафиелернен екюнлене. Базы бир интонацион сербестлик, биринджи эки сатырнынъ ойнакълыгъы хачлы къафиелев (*абаб*) ярдымынен къафиеге якъынджа олгъан (*якъынджа — огюнде; ичюн — кучю*) ве там уйгъун олгъан (*дюньяда — ада; къыймети — зийнети*) сёзлернен ифаделене. Сонъки бентте (строфа) къайд этип кечильген къаттылыкъ ве къатиетлик там догъру къафиеге маликтир (*мен барым — напарым; ада — я да*).

Эгер «Ярым ада» шири белли бир дереджеде умумлештирилген мана ташыса ве бу топракъкъа джеми къырымлынынъ, яни башкъа сакинлернинъ де дуйгъусыны джелъп этсе (*ада — къырымтатарджа тек ярым ада дегиль де, ада манасыны да бильдире*), «Къырым» — бу энди догъгъан улькеге конкрет шахыснынъ озъ севгисини изхар эткенини ачыкъ-ачыкъкъа беян эте. О, озъ адынен де айтып тура. Бу ерде къуванчлы дуйгъулар ачыкъ-айдын корюнип туралар. Бирин-



джи сатырлардан шаир (*Къырым, Къырым, меним йырым...*) шимди де къырымлыларнынъ базилары тувгъан ерлерини терк этип кеткенлерине (*кетмек етер, кетмек етер*) раатсызлангъаныны, сеvimли ватаннынъ ярыны парлакъ оладжагъына къавий эмин олгъаныны публицистик аэнкте беян этерек озюнинъ бойле сөметдешлерине мураджаат эте.

Къафиелернинъ там янъгъырамасы ве олар эсасен рубайиге хас олгъан шекильде беян этильгени (*йырым — сырым... — Къырым*), бир чокъ ички текрарлавлар ве янъгъыравукълар (*Къырым, Къырым; Меним омрюм сенсинъ Къырым; Кетмек етер, кетмек етер; Гуль олсанъ да, куль олсанъ да...*), къыскъа ве там мысраларнынъ ритмик денъишип турувы — бутюн булар бу ерде джанлы нешли кейфке алып келе.

Дюльбер темсилиий ад ташыгъан «Баарь» шири де бойле котеринки рухта язылгъан. Бу шиирде юксек котеринкилик самимийликнен къошулып кете, бу исе беян этильген къуванчлы дуйгъуларгъа айрыджа сыджакълыкъ багъышлай. Айтмакъ мумкюн ки, бу, чокъ йыллыкъ сюрюнликтен сонъ къырымтатарларнынъ тувгъан юртларына къайтув гимнидир. Къырымда эр вакъыт шашыладжакъ дереджеде дюльбер олгъан баарь мевсими миллий тикленювге олгъан ишанчнен аэнкдештир:

Баарь кельди улькемизге,  
Баарь, баарь, баарь!  
Бахыт кельсин эвимизге,  
Джоюлсын гъам-къаарь!

Муэллиф онынъ юрегине якъын олгъан Ватаныны, тувгъан халкъыны сагъынып ёрулгъаны, эвлятлары буюк ватанперверликнен насыл янъы багъ-багъчалар пейда этеджегини, аджайип къуруджылыкълар алып бараджагъыны сабырсызлыкънен беклегенини яза. Символик баарь образы аркъалы аньаневий, айны вакъытта узакъ улькелерден тувгъан топрагъына къайтып келеяткъан къушлар ве адамлар арасында гъает тесирли тасвирлер параллелини кечире:

Узакътаки къарылгъачлар  
Къайтсын ана юрткъа.  
Авдет олсун сюрюнликтен  
Джумле татар юрткъа.

Шиир насылдыр бекленильмеген образлар вастасынен дегиль де, башта бир озюнинь айрыджа эмоциональ араретинен, юкъарыда къайд этильгени киби, озюнинь публицистик котеринкилиги ве лирик араретинен озюне мефтюн эте. Бу ерде А. Велиевнинь назмиетине айрыджа хас олгъан къафиелернинь гъает янъгыравы (эсасен абсб усулы шекилинде) инсан рухуны котере, биринджи ве сонъки беитлернинь озъара бенъзерлиги ачыкъ-айдын корюнип тура.

Бу мысраларда къафиелер башкъаларындан фаркълы оларакъ сатырларара дегиль де, хачлыдыр (абаб), бу исе белли бир эмоциональ штрихлерни къуветлештирмек имкяныны бере.

Шаирнинь Ватангъа къайтув къуванчы тасвирленген шиирлери биле эйфориядан махрумлар. Оларда, демек мумкюн ки, къуванчен кедер къуджакълашкъанлар. Эсерлернинь серт интонациясы земаневий барлыкънынь теляш ве къасеветлеринен суварылгъан. Муэллифни бугуньки куннинь диссонансы (уйгъунсызлыкълар), хусусан къырымтатарларнынь ичтимаий яшайышында озъ тесирини косътерген бирлик ве бирдемликнинь олмагъаны айрыджа раатсызлай. Языджынынь «Лянеттен къоркъунъыз» адлы эеджанлы шиирий публицистикасы бунъа характерли мисаль олабиле. Бу эсер тенбиелейиджи мураджаат ренкини алгъан, гъамлы медитациянен синъирильген ве яваш-яваш артып баргъан ихтираслы инвективге алып келе. Шаир къадимий халкъ анъанелерине юзьсюзлердже бифаркъ бакъкъанларгъа пек джаны агъыра. Чокъ джеэттен ички къарамакъаршылыкълар нетиджесинде халкънынь озъюнлиги, ана тили яваш-яваш гъайып оляаткъаны языджыны раатсызлай.

Муэллиф озюнинь шиирий тенбиесинде тек фаний дюньядаки дегиль де, бакъий дюньядаки кяинат сырларына да сильтем япа:

Эписини четке ташлайыкъ, айды,  
Тувгъан тильге биле къалмады сайгъы.  
Бундан сонъ айтынъыз Алла-Тааладан  
Мерхамет сормагъа кимнинь бар акъкъы?

Эсернинь телюкели, гъает серт азнки кет-кете исарлыкънен, кет-кете ифадели ве ниает айрыджа, айтмакъ мумкюн ки, сонъки бентте дарбе киби эндириле. Шиирнинь динамик, телюкели — медитатив акъымы иште бу — юкъуда булунгъан, бифаркъ адамларнынь козюни ачмагъа, уянтмагъа чагъыргъан гъает тесирчен мантикый кодагъа алып келе:

Аналар, бабалар, бита, деделер!  
Эдждатлар ёлуны кутъмесек эгер,  
Сонъки кыырымтатар олеяткъанда  
Бутюн кечмишлерин лянетлеп кетер.

Муэллиф озюнинъ сонъки ишанчыны башта бир къорантада ашланмасы керек олгъан рухий зенгинликлерге юклей. Шиир озюнинъ гъайрытабийи эмоциональ-мана, айтмакъ мумкюн ки, диний вааз рухунен там кыискъа, анълайышлы олып, секиз катренден ибареттир, лякин эр альде Шевченконынъ «Мерхум олгъан, яшаяткъан ве даа догъмагъан семетдешлериме...» шиирине насылдыр бенъзеген кибидир.

Бу ерде шиир сатырлары баягъы кениш — эки дёрт эджалы ве бир де беш эджалы туракътан ибарет. Бойле ифадели аэнкдашлыкъ (ритмика) бир къач кере денъишип тура, бу, мында берильген къальб эеджанына уйгун келе. Къафиелер рубайиге хас олгъан усулнен бериле. Баягъы исарлыкънен риает этильген бентлернинъ денъишип турувы эм де там ве къарарнен берильген къафиелерге риает этильгени дикъкъакътны озюне джелъп эте:

*Далам — гъам... — ярам; энди — шенъми... — белли; къайда — ногъайда... — файда; айды — сайгъы... — акъкъы.* Бойле невбетлешув далгъаны хатырлата, бу, муэллифнинъ терен раатсызланувынъ озюне хас олгъан аляметидир. Корюнип тура ки, сонъки бентте къафиелер тюзгюн ве тамдыр: *деделер — эгер... — кетер.*

Муэллифнинъ шиирлери арасында шойле эсерлер айырылып тура ки, оларда назмиет сырларыны бильмеге якъынлашув сезилип тура. Бунъа «Бекленильмеген шиир» мисаль олабиле. Бу ерде шиирий иджат эр вакъыт санъа бойсунмагъан аляметлерге багълы олгъан айрыджа бир адисе экени анълатыла. Шаир бекленильмеген ильхам нетиджесинде шиирий сатырлар озъ — озюлюгинден акъып кельгенини икяе эте. Иште бойле вазиятте, гъайрытабийи ильхамнен эмоциональ джезттен зенгин олгъан шиирнинъ догъув тарихи ачып косътериле.

Эсерде баарь келеджегини ис эткен дуйгъунен даа сувукъ олгъан къыш маали эм де ренксиз адий кунълерге ильхам парлакъ нур кетиргени арасында озюне хас метафора параллели пейда ола:

Баарь чагъы амма, баарь руху ёкъ,  
Тышарда беяз къар ве сувукъ аяз.  
Тенха отурам мен иш одасында,  
Насылдыр дуйгъу дей: языламы, яз!

Шиирде къуванчлы мефтюнлик бир кереден догърудан-догъру ачып косътерильмей. Башта бир акърындан шашув пейда ола ве о яваш-яваш ачыкъ-айдын мемнюнликке кече, сонъра исе баягъы сезилирли ола. Санки дерсинъ икяе олунгъан лирик субъект къуванчнен ильхамгъа табий ола... Ниает сонъки бентте кейфнинъ индже шаиране къайгъыларына енгиль шакъалы чизгилер келип къошула:

Ёлдан беклемеген шей тапкъандайын  
Ишбу сатырлар да шайна тѣкюльди.  
Ниетим ёкъ эди шиир язмагъа,  
Нейлейим, шиириет джонки сѣкюльди.

А. Велиевнинъ бир чокъ шиирлеринде чешит мевзу аспектлери табийи ве незакетликнен бир-бирине къошулып кетелер. Меселя «Инанам» шииринде севги мевзусы назмий иджат сырларынен бирлешип кете. Онынъ айдын азнкъдашлыгъы бойле самимий сатырларны догъура:

Севгимни йыр этип сѣйлесем,  
Йырымны севгиге чевирсем...

Чокъ керелер муэллифнинъ шиирлеринде чешит мевзуларнынъ бойле къошулмасы дюльбер назмиет символикасынынъ пейдаланмасына себеп ола. «Бинъбашкъорай» шиириндеки бойле символика романтик котеринкиликнен джулялангъан. Нетиджеде онда модерн чокъ маналыкъкъа иришиле. Манзаралы тасвирленген бинъбашкъорайнен диалогъа къошулып, ельнен ярышлашкъан лирик къараман мантикъкъа уймагъан (парадоксаль) терен догъмушлыкъны ве айны вакъытта озъ къальбининъ ынтылувындаки ёрулмакъ бильмеген арекетнинъ насылдыр тенъсизлигини ис эте:

Ель киби мен тез чапарым,  
Ич де къалмам артынъдан.  
Озъ бахтымны мен тапарым,  
Бир де — бир чѣль ёлундан.

Незакетли озъара тесир, чешит тюрлю тематик, башта бир севги ве ватанперверлик себеплерининъ бири-бирине къошулмасы Абляиз Велиевнинъ назмиети ичюн характерлидир. Сыджакъ самимийлик, терен лиризм, дигер интонацион ренклернинъ кениш гамма-

ларынен ренка-ренк олып зенгинлешерек, бир чокъ алларда терен драматизм сынъырларына иришов, сыджакъ самимийлик, тесирчен лиризм онынъ ачыкъ-айдын хусусиетидир. Эмоциональ сезгирлик, незакетлилик, публицистлик, кечмиш ве бугуннинъ амансыз акъи-къатына дос-догъру бакъкъан шаирнинъ стилистикасына да тесир эткен. Муэллиф услубининъ сезилирли чокъ тарафлылыгы онынъ шириетининъ жанр джеэтинден гъает чешитлигинен багълыдыр. Гъамлы тюшюнджелер, сёзлернинъ джошкъун ер денъишювлери, тесирли намелер, шох левхалар шекилиндеки лирик шиирлернен бир сырада (бир чокъ алларда бу ве дигер жанр аспектлерини бир эсерде коръмек мумкюн) муэллифнинъ иджадында там ве къыска олгъан ширий миниатюралар (дёртлюклер, секизликлер) айырылып туралар. Оларда, айтып кечильген чизгилер, башта бир фельсефий медитативлик айрыджа ифаде туюни ала.

А. Велиевнинъ стилистикасынынъ кене бир муим чизгиси акъ-къында айтмамакъ мумкюн дегиль. Бу — онынъ ширий нуткъынынъ ички мусикъийлиги, текрарланмаз аэнклиги, дикъкъатка ляйыкъ тамлылыгы ве ритмикасынынъ незакетлилиги, къафие ве ритмикасынынъ дюльберлиги, къафиелернинъ там ве янъгыравукълыгы я да къафиелернинъ дюльбер, джилъвели, я олмаса, бири-бирине якъын олгъан сёзлернен къафиеленюви, ички къафиелер, сатырларара сес паралеллери, аллитирациялар, ассонанслар, къафиели текрарлавлар ве иляхрелердир. Шу себептен онынъ меселя «Без гами», «Бинъбашкъорай» киби чокътан-чокъ эсерлерине музыка язылгъаны ве олар белли йырларга чевирилгени тесадюфий олмаса керек.

А. Велиевнинъ иджадына онынъ къалемдеши, белли къырымтатар шаири, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири Шакир Селим [1] мусбет сесленди. О, муэллифнинъ лирик услубининъ озьгюнлиги, халкъ агъыз яратыджылыгы, халкъ йырлары аныанелеринден семерели файдалангъаныны къайд этип кечти. Бу да, А. Велиевнинъ ширий нуткъы терен музыкаль менбага малик экенини косътере. Ш. Селим шаир иджадындаки ватанперверлик, къырымтатар халкъынынъ такъдири, достлукъ ве севги мевзуларынынъ хусусиетлерине дикъкъатны джелъп этип кече.

А. Велиевнинъ иджадына багъышлангъан бир къач салмакълы публикациялар эдебиятшынас, филология илимлерининъ намзети Фера Сеферованынъ къалемине менсюптир [2; 3; 4]. Тедкъикъатчынынъ фикирине коре А. Велиевнинъ ширий иджадындаки эсас мевзу «бутюн башлангъычларнынъ башы сайылгъан севгидир». Шаир, деп

къайд эте алиме, алемге «севги козюнен» бакъа [2, с. 119]. Шаркъкъа хас олгъан джиддий, меселя суфий тасаввурларына коре, энъ алий акъылданелик хусусан инсангъа олгъан севгиде корюне. Ф. Сеферова А. Велиевнинъ назмиетининъ къадимий Шаркъ медениетинен багълы олгъаны, шаир башта бир аятны фельсефий ис эткени, айны вакъытта айдын тасвирлегени хусусында нафиле айтмай. Бойлекнен, фельсефийлик муэллиф эсерлерининъ бедий теркибине синъип кете. Буны о, аьаневий образлы мевзуларны озъджесине изаатлавында коремиз. Тедкъыкъатчы муэллифнинъ эсерлеринде дефаларджа расткельген ель ве вакъыт акъкъындаки ошатувлар параллелини шу сатырлар иле тасдикълай: «янъгъызылыкъ, санки ель киби, сарып ала мени кендине», «Къальплерден япракълар тёкуле акърындан», «Кече омюр, санки бир керван», «Яшлыкъ, гузеллик не, кечер, дуймазсынъ; тек севги эбедий, рух бере бизге».

Текрарланмаз, озюне мефтюн этиджи Къырым топрагъы бир чокъ иджаткярлар тарафындан йырлангъаны эр кеске белли. Лякин атта Къырым ичюн айрыджа эмиетке малик олгъан ерлер де бар. Олардан бири Судакъ ве онынъ дживарындаки мешур Къоз кою. Базы бир мутехассысларнынъ таксидкълагъанларына коре бу ерде насылдыр айрыджа озюне чекиджи космик энергия бар. Оларгъа инанмамакъ мумкюн дегиль. Бу ерде, Къоз коюнде, 1939 сенеси октябрь 25-те оладжакъ шаир догъды. Мында анасы Афифенинъ сютюнен, онынъ айнени ве йырлары, эфсанелеринен иште шу тылсым онъа да кечкен олмалы ки, булар онъа эр анги къыйынлыкъларны енъмеге ярдым этти ве эте.

Абляизининъ бабасы дженктен къайтмады, беш яшындаки огъланчыкъ бутюн къырымтатар халкъынен бирликте Ватанындан узакъкъа сюрюн этильди. Онынъ балалыкъ ве осьмюрлик йыллары Самаркъанд вилаетинде кечти. Сонъра яш йигит Ташкентке келе, аятта озь ерини тапмагъа тырыша ве атта театрге балет оюнджысы (занымджа, онынъ шиирлерине хас олгъан незакетлилик толусынен табий эсаскъа маликтир) оларакъ кире, лякин ордуда хызмет этип къайткъан сонъ Ташкент Девлет университетининъ журналистика факультетине окъумагъа кире. Шундан сонъ 60-нджы сенелери ичтимаий джыллылыкъ девиринде мейдангъа кельген «Ленин байрагъы» адлы къырымтатар газетасынен озь омюрини багълай. Журналистлик фаалиети онынъ шундан сонъки ильк салмакълы эсерлеринде весикъалы-публицистик характер ташый. О, «Байракъкъа тамгъан козьашлар» — 1980, «Бахт йылдызы» — 1984, «Ираде» — 1987, «Олюмнен козь-козьге» — 1995 киби весикъалы повестьле-



рини нешир эттире. Онынъ «Фашизм махбюслери» — 2004, «Къараманлар ольмейлер» — 2005, «Дженк офицерлери» — 2007 киби салмакълы тедкъикъатлары айрыджа эмиетке маликтир. А. Велиев фольклористика саасында да семерели чалыша. Онынъ бестекар Сервер Какуранен бераберликте чыкъарган ве шу китапкъа сёз-башы язган «Къырымтатар муаджир тюркюлери — 2007» китабы иште бу мевзудаки салмакълы ишлеринден биридир. О, Хайям, А. Мицкевич, А. Пушкин, Т. Шевченко, Леся Украинка, А. Крымский, М. Карим ве дигер муэллифлерден якъан шиирий терджимелери А. Велиевнинъ иджадынынъ айры саифесини тешкиль этелер.

А. Велиев — «Мелек копюри» — 1997, «Кетмень къушлар Ватандан» — 2007, «Ватан тюркюси» — 2009, «Ялыдаки ташчыкълар» — 2014 киби шиирий джыйынтыкъларнынъ муэллифидир. Онынъ шиирлери чешит альманах ве хрестоматияларгъа, меселя эки тильде (оригиналда ве украин тилине терджиме этильген) чыкъкъан Юнус Къандымов ве Микола Мирошниченко [5, с. 649—655, 784] тарафындан тертип этильген 800 йыллыкъ къырымтатар шиириети ве несири антологияларына, эдипнинъ ады исе чокъ томлы Буюк Украин Энциклопедиясына, къадим девирден бу кунъгедже олган вакъытны озъ ичине алган «Он асыр» адлы озъбек эдебий энциклопедик лугъатына кирди.

Хусусан тувган юрткъа къайткъан сонъ муэллифнинъ шиирий сеси юксек азнкнен янъгъырап башлады. А. Велиевнинъ шиириетини темелли огренюв энди-энди башланаята ве о даа чокъ эдебият-шынасларнынъ гъайретини талап эте. Бу, языджынынъ чокъ саалы иджадынынъ тек бир къысмыны тешкиль эткен ве онда гъает муим ер туткъан назмиетине аиттир.

Языджынынъ умумий иджадий араштырувларында бунынъ маие-тини анълайбильмек XX асырнынъ экинджи ярысы ве XXI асырнынъ башындаки къырымтатар медениетининъ инкишафы контекстинде тедкъикъатларнынъ янъы уфукъларыны ачар.

**Виктор Гуменюк,**  
*филология илимлери докторы, профессор.*

## НЕПРЕХОДЯЩЕЕ ОЧАРОВАНИЕ ЛЮБВИ

Почти вся мировая лирика — это прежде всего лирика любви. Вот и в творчестве крымскотатарского поэта Аблязиза Велиева любовная тема очень ощутима.

Трогательная эмоциональность, глубокая страстность, изысканная гамма разнообразных чувственных оттенков пронизывает любовную лирику поэта. Характерное здесь исполненное душевной боли, граничащей с отчаянием, но в то же время не лишенное некоторой ироничной игривости стихотворение «Сенинь севгиньден» («Вот такая твоя любовь»). Начинается оно отмеченной необычайной экспрессией драматической, едва ли не трагической интонацией, неотделимой от гиперболической образности, что дает возможность сразу же ощутить особую горечь переживаний лирического героя:

Дагълара, ташлара урдым башымы,  
Денъиз суву эттим козюм яшыны.  
Эки саиле бенъзеттим эки къашыны,  
Зеэре къаттым ейджек ашымы...  
(О горы, о скалы бьюсь головой,  
Морской водой стали слезы мои.  
Как два берега брови твои,  
Еда застряла в горле горьким комком...)

Скрепленность сплошной рифмой (аааа) еще больше усиливает интенсивную горечь, выраженную в катрене, а пятая нерифмованная строка неожиданно подытоживает и оттеняет ее — не перечеркивая силы чувств, по-своему даже укрупняя эту силу, все же придает течению стихотворения несколько ироничную интонационность:

Эписи, эписи сенинь севгиньден  
(Все это, все это от твоей любви).

В следующей строфе герой вновь возвращается к предыдущей экспрессии, хотя теперь сочетает ее с философичной медитативностью, с неким прояснением причин своей обездоленности:

Насип эйлемеди сени Ярадан,  
Башым алып кеттим Къырым ададан.



Багъырдым къач кере, къачтынъ сададан,  
Умют гъонджелери солды ах, аман...  
(Господь не дал, чтобы ты была моей судьбой,  
Куда глаза глядят, ушел я из Крыма.  
Я звал без усталости, ты не откликнулась на мой зов.  
Георгины (Бутоны) надежд увяли, ах, жаль-жаль...)

И вновь катрен продолжается отчаянно-ироничной рефренной пятой строкой о некоей закономерности той безмерной горечи, которую приходится испытывать безнадежно влюбленному.

В третьей строфе возрастающая волна отчаяния и досады словно накатывается вновь и вновь, достигая все большей силы, все новые отмеченные экспрессивной напряженностью образы печали предаются перед нами, на этот раз с особой выразительностью передавая неотделимое от нее острое ощущение одиночества лирического героя, которому без любимой свет не мил:

Хаяллар перишан, дели-диване,  
Кезерим мен янъгъыз, кендим бир дане,  
Дюнъяда козюм ёкъ, тюштим бу але,  
Бунунъ себепчиси сенсинъ екяне,  
Эписи, эписи сенинъ севгинъден.  
(Ужасающие видения сводят меня с ума,  
Брожу одиноко, одинок я, как перст.  
Свет для меня помрачнел, ничто не утешает меня,  
Все это только из-за тебя,  
Все это, все это от твоей любви).

Бурная полнота ощущений, дарованная даже безответной любовью, предельно искреннее и острое переживание вынужденной разлуки и в то же время стоическое примирение с неутешительной реальностью — большая сила и разнообразие чувств безнадежно влюбленного переданы автором с необычной образной яркостью и интонационной экспрессивностью.

Гиперболический характер образов, соразмерный с особой глубиной и интенсивностью душевных страданий, изысканность строфики, сплоченной ударными, преимущественно четкими и богатыми рифмами, рефренность завершающей строки каждой строфы — все это свидетельствует о плодотворном использовании автором традиций крымскотатарской народной песни, где тема несчастливой

любви особенно распространена. Можно, к примеру, увидеть некоторые параллели между гиперболической образностью этого стихотворения и таких фольклорных песенных жемчужин как «Сойлетме бени» («Не говори мне»), «Кене алды гьам бени» (Вновь охватила меня печаль), «Одунджылар» («Дроворубы»), «Элиф» дедим, «бе» дедим» («А» сказал я, «б» сказал»). В последней, например, есть такие красноречивые слова: «Къара деньиз мерекеп олса, / Язылмаз меним дердим» («Даже если бы Черное море стало чернилами, / Не описал бы своих страданий»).

Сближает с народной песней анализированное стихотворение также живая игривость ритма, эффектно контрастирующая с общей грустной тональностью произведения, и в то же время содействующая выразительности изысканного разнообразия его интонационной палитры. В основе этого динамичного ритма сочетание в каждой строке преимущественно отделенных цезурами двух трехсложных и завершающей строку пятисложной стопы (причем первые два слога этой завершающей стопы опять таки преимущественно отделены цезурой от следующих трех). Такая ритмическая четкость лежит в основе особой упругости, стремительности течения стиха, что содействует более выразительной передаче интенсивности переживаний лирического героя. Содействует этому также довольно красноречивая звукопись. К примеру, экспрессивность первой строки усиливают созвучия *ар-ар-ур*, что своеобразно оттеняется внутренней рифмой *таш-баш*; в средней строке второй строфы, строфе, где речь идет о громких призывах, на которые не откликается любимая (*Багъырдым къач кере, къачтынъ сададан*), превалирует яркий звук *а*, повторяющийся здесь шесть раз, ощущение безысходности усиливается здесь двойным звучанием после властного сонорного *р* тревожного глухого *ч*; о соответствующие душевным стенаниям созвучия рефренной строки (*эп...сен...инъ*) как бы вуалируются, несколько умиротворяются обилием свистящего *с*.

Глубокая печаль от безответной любви, но в то же время и тревожно-сладостное ощущение полноты чувств, которое она дарует, и неясное, но безустанное мерцание светлых надежд на взаимопонимание с милой — такие перипетии лирического сюжета стихотворения «Дудагъынъда къалды тишим ярасы», внешне более сдержанного, не такого экспрессивного, как стихотворение «Сенинъ севгинъден», отмеченного прежде всего тихой элегической тональностью, но также богатого отображением разнообразных оттенков

переживаний пылко влюбленного страдальца. Изысканная образность первого катрена с особой выразительностью передает ощущение неожиданного и неотвратимого пленения женским очарованием:

Дудагыньда кълды тишим ярасы,  
Кечильмез ёл эки къашынь арасы.  
Перванелер киби яндым отынъда,  
Козь нурумны алды къашынь къарасы.  
(На устах осталась рана поцелуя,  
Не найти тропинки меж бровей твоих.  
Как мотылек ночной, я в пламени сгорел,  
В сиянии очей из-под черных бровей).

Расставшись с любимой, обжегшись сиянием, которое вдруг погасло для него, наш герой с горечью переживает свою неприкаянность и одиночество:

Ёл ичинде кълдым олып перишан,  
Кълдырмадынь сен озюньден нам-нишан.  
Ёлларыньда юрем олып серсери,  
Сёзлеримде ич ялан ёкъ, сен ишан.  
(На дорогах остался я в смятении,  
Ты мне не оставила никаких надежд.  
Все же брожу одиноко по твоим следам,  
Слова мои искренни, поверь).

Очерченные здесь блуждания героя в поисках любимой является прежде всего зримым эквивалентом его душевных смятений, вопреки неимоверной горечи которых он все-таки не теряет надежд, о чем свидетельствует его акцентированное в последней строке строфы непосредственное обращение к избраннице сердца. Это обращение разворачивается в последующих строфах.

Лирический герой с нежностью вспоминает момент зарождения в его душе любовного чувства и удивляется (одновременно печально и радостно) его непреодолимой силе:

Баарь ели киби охшадынь кеттинъ,  
Бинъ бир севдалыкъкъа мубтеля эттинъ.  
Мен кълдым ёлларда олып диване,  
Бильмейим сырынъны, сен манъа неттинъ?

(Ты мелькнула, как весенний ветер,  
И мириады мечтаний пронизали все мое существо.  
И вот теперь я всюду хожу сам не свой,  
Не пойму, что ты со мной сделала).

Влюбленный умоляет очаровавшую его проявить благосклонность, при этом стоически констатируя, что при любых обстоятельствах он уже не сможет освободиться от чувств, так властно и неотвратно пленивших его:

Ялварам, дердима дерманлар кетир,  
Мен сени беклейджем, беклейджем эпбир.  
Бахтымнен ойнама, мени мугъайтып,  
Такъдирим элинъде, мен санъа эсир.  
(Умоляю, пошли излечение моим страданиям,  
Я буду ждать тебя, буду ждать вопреки всему.  
Не играйся моим счастьем, не рань моего сердца,  
Моя судьба в твоих руках, я пленник твой).

Традиционная для восточной поэзии образность, интонационность подчеркивается здесь в частности с помощью часто употребляемых отточенных словесных формул: *перванелер киби яндым* — как рой мотыльков я сгорел; *олып перишан* — охваченный смятением; *олып диване* — охваченный любовным безумством; *дердима дерманлар кетир* — вылечи мои страдания; *бахтымнен ойнама* — не играй моим счастьем; *такъдирим элинъде* — моя судьба в твоих руках и др. Но связанная с этими формулами характерная патетическая возвышенность, призывность монологического обращения к избраннице сердца сочетается в этом поэтическом произведении с неповторимой мягкостью, задушевностью, которой отличается авторский стиль поэта.

Композиционно стихотворение можно разделить на две несколько отличные по своему настроению равновеликие части — в первых двух катренах, исполненных большей тревожности, речь идет о внезапном зарождении пылкого чувства, которое оказалось безответным, а дальше трогательно раскрывается волнительный мир разнообразных эмоциональных оттенков, пронизывающих существо влюбленного.

Интонационное богатство произведения подчеркивается с помощью упругого игривого ритма, в основе которого сочетание в каждой

строке четко разделенных цезурой двух широких стоп — шестисложной и пятисложной, которые в свою очередь довольно разнообразно и изысканно разделяются на меньшие стопы. Такая разнообразность и изысканность содействует, например, большей выразительности отмеченной выше изменчивости эмоциональной тональности двух основных частей стихотворения. В первых двух строфах вторая (пятисложная) стопа каждой строки разделяется с помощью обязательной цезуры на меньшие стопы — двусложную и трехсложную (последняя является носителем богатой звучной рифмы: *ярасы — арасы... — кьарасы; перишан — нам-нишан... — сен ишан*). Во второй части стихотворения (третьей и четвертой строфах) эта закономерность несколько изменяется — пятисложная стопа разделяется на трех- и двусложную. Рифма таким образом распространяется не на три, а на два слога: *кеттинь — эттинь... — неттинь; кетир — элбир... — эсир*. Такая более лаконичная и четкая, а следовательно более ударная рифма соответствует переданной здесь решимости лирического героя в любом случае сохранить верность своей любви, констатации невозможности освободиться из ее чарующего плена. Рифма в стихотворении дается по способу, наиболее распространенному в рубаи (*ааба*). Примечательно, что в каждой из двух заключительных строф пятисложная стопа только третьей (нерифмованной) строки разделяется, как и в первых двух строфах, на дву- и трехсложную меньшие стопы (*олып диване; мени мугъайтып*), а не на трех- и двусложную (*охшадынь кеттинь; мубтеля эттинь* и т.д.).

Во многих лирических произведениях автора раскрывается драматизм любовных отношений. Но есть у него и стихотворения, в которых преобладают радостно-возвышенные и в то же время нежно-проникновенные чувства. Таково стихотворение «Дудакъларынь сачларыма токъунды яваш...» Вероятные сложности любви здесь на втором плане, на первом — неповторимая радость, которую приносит она. Чувственно-эротичная и в то же время и утонченно метафорическая образность раскрывает трепетные и сильные чувства влюбленного:

Дудакъларынь сачларыма токъунды яваш,  
Санки дерсинь юрегимде башланды саваш.  
Эеджандан туталмадым озюмни шу ань,  
Къальб тёрюнде озь-озюнден башланды исьян.  
(Твои губы еле коснулись моих волос,  
Сердце вмиг ожило.

Волнение пронзило все мое существо,  
Словно в его глубинах началась буря).

Пылко влюбленный верит, что эта буря будет живительной и принесет ему несказанную сладость:

Истегинъни, ислеринъни дуйдым амана,  
Кель, джанчыгъым, олайкъ биз даим ян-яна.  
Севгимизинъ дерьясында ялдайкъ бирге,  
Далгъаларнынъ йырларыны сѣз ёкъ табирге.  
(Твои желания-стремления я ощутил,  
Прильни, сердце мое, и мы всегда будем вместе.  
В море любви мы поплывем вдвоем,  
Пения волн этого моря никакими словами не описать).

Светлая вера во взаимность любимой, ощущение дарованной эти радости окрыляет, придает уверенность в том, что вопреки любым сомнениям и колебаниям сладостная тайна любви раскроется в единении двух искренних породненных душ. Поэтому в последней строфе течение стиха достигает особой возвышенности и игривости:

Эй, вах, севги сырын бизге ким анълатаджакъ,  
Анълатаджакъ ким сырыны севгининъ, эй, вах.  
Олса эгер ишмар иле бир сѣз къатаджакъ,  
Бельки меджнун этер бирден къальплерни, эй, вах.  
(Ах, ах, тайну любви как нам раскрыть,  
Как же раскрыть нам тайну любви, ах, ах?  
Только б знаком иль словом каким намекнула,  
И сольются в любовном шале наши сердца).

А. Велиев по-своему трактует в этом стихотворении очень характерное для восточной любовной поэзии понятие «меджнун» («безумно влюбленный»). Это определение касается преимущественно влюбленного страдальца, мечтающего о встрече с милой. Здесь же речь идет о счастье взаимной любви.

В соответствии с ощутимыми здесь переливами радостных чувств бодрая и четкая ритмика, акцентируемая разделением с помощью обязательных цезур каждой строки главным образом на три упругие стопы — две четырехсложные и одну пятисложную, завершение которой совпадает с точной звонкой рифмой. Наряду с конечными

рифмами существенную роль в звуковой инструментовке стихотворения играют внутренние созвучия и межстрочные переклички (*Дудахъларынъ сачларыма; Санки дерсинъ; Истегинъни, исперинъни; Далгъаларнынъ йырларыны*).

Любовная лирика А. Велиева развивает вековые традиции восточной, в частности крымскотатарской поэзии, поэт не раз по-своему трактует устоявшиеся образы и мотивы, своеобразно сочетает характерную здесь приподнятость, орнаментальность с неповторимой деликатностью, задушевностью. Едва ли не самое примечательное с этой точки зрения стихотворение «Шевкъиеге». Это стихотворение имеет явственный автобиографический характер. Это лирическое обращение к любимой жене Шевкие. Несколько десятилетий совместной супружеской жизни не остудили пылкой нежности чувств, выливающих в трогательные строки:

Такъдир бир-биримизге багълады бизни,  
Эки огъул берди, Эльмаздай къызны.  
Къуванч, кедерлерни пайлаштыкъ бирге,  
Тешеккюр айтамыз кечкен омюрге.  
(Нас с тобой судьба связала,  
Дала нам двух сыновей, дочку Эльмаз.  
Радость и печаль мы делили вдвоем,  
Хвала жизни, в которой мы вместе).

Хвала жизни связана с благодарностью родителям, давшим эту жизнь и сумевшим передать детям опыт создания гармонических семейных взаимоотношений, поэтому память о них неотделима от теплого отношения к собственным детям и дорогой жене:

Аналарымызны эттик гъалиба биз разы,  
Зан этсем оларны ынджытмадыкъ биз.  
Олгъандай омюрнинъ къыш, баарь, язы,  
Эльден кельгенини яптыкъ экимиз.  
(Надеюсь, мы были утехой нашим родителям  
И неприятностей им не приносили.  
И в лето, и в зиму их жизни  
были заботливыми и чуткими к ним).

И далее автор уже непосредственно обращается к супруге, высказывая ей свои искренние чувства, в которых ощущается и необычайная сила, и особенная нежность:



Мугъайткъан олсам мен эгер де сени,  
Афу эт, багъышла, мен сенден разым.  
Айт даа япмадым сен ичюн нени,  
Меним мискин ярем, бир данем, назлым?

Гуллер сенинъ олсун, къуванчлар сенинъ,  
Сынъыры олмасын бахтлы кунълернинъ.  
Дост-эшлер сагъ олсун, сагъ ол сен кендинъ,  
Бир вакъыт солмасын севги гуллеринъ.

(Если, может, я тебя чем обидел,  
Извини, прости, услада моя.  
Все, что хочешь, для тебя сделаю, только скажи,  
Моя милая, любимая, единственная моя.

Все цветы и радости тебе,  
Пусть же не проходят счастливые дни.  
Здоровья нашим родным и друзьям, здоровья тебе,  
Пусть никогда не увядают цветы любви).

Это обращение к жене очень проникновенное, сердечное, оно не отличается какой-то особою патетикой, но вместе с тем подкупает глубиной и искренностью чувств. В соответствии с этим отсутствие какой-то слишком яркой метафоричности. Это, так сказать, «минус-прием», в контексте которого более чем традиционный образ цветов любви приобретает неповторимую свежесть и силу.

Как и любовная лирика поэта, проникнуты искренностью и глубиной чувств патриотические стихотворения Аблязиза Велиева. В них воспевается неповторимая красота крымской земли, проявляется трепетное сыновье отношение к ней. Таково стихотворение «Ярым-ада» («Полуостров»). Это миниатюра в три краткие строфы, исполненная необычной эмоциональной силы и в то же время отмеченная особой стилистической легкостью, непринужденностью, грациозностью. Черты эпической приподнятости изысканно взаимодействуют здесь с радостно-игривым настроением. Ощущение единства с родным краем пробуждает в душе лирического героя светлое чувство:

Бир асыргъа якъынджа  
Омюр корьдим дюньяда.  
Амма козюм огюнде  
Даима ярымада.

Бир ада ки, мен ичюн  
Онынъ ёкътыр кыймети.  
Одыр кяльбимнинъ кучю,  
аятымнынъ зийнети.

(Уже почти столетие  
Живу, смотрю на мир.  
Но перед глазами  
Всегда любимый полуостров.

Он единственный, для меня  
Он бесценный.  
Пробуждает душевную силу,  
жизни моей очарованье).

В заключительной строфе исповедальные лирические интонации сочетаются с непосредственным обращением к родному краю, при этом достигают явственной драматической окраски. Здесь неразрывное единство лирического героя и отчей земли подчеркивается с особой твердостью и решимостью:

Сен барсынъ ки, мен барым,  
Акърансыз ярымада.  
Сен олмасанъ напарым,  
Манасыз омюр я да.  
(Без тебя не будет и меня,  
Несравненный любимый полуостров.  
Что бы я делал без тебя,  
Жизнь моя утратила б смысл).

Четкие, лаконичные и в то же время бодрые, летящие строки этого стихотворения венчаются эффектными рифмами. Некоторая интонационная раскованность, игривость первых двух строф подчеркивается с помощью сочетания в перекрестной рифмовке (abab) несколько приблизительных рифм (*якъынджа* — *огюнде*; *ичюн* — *кучю*) и вполне точных (*дюньяда* — *ада*; *кыймети* — *зийнети*). А вот в последней строфе упомянутая твердость и решительность соответствует сплошь точной рифмовке (*мен барым* — *напарым*; *ада* — *я да*).

Если стихотворение «Полуостров» в определенном аспекте тяготеет к обобщению и может быть истолковано как проявление чувств не только крымца, но и кого-то другого, к примеру, жителя Итаки (*ада* — по-крымскотатарски не только и не так *полуостров*, как *остров*), то стихотворение «Къырым» («Крым») — это уже вполне открытое признание в любви к родному краю. Оно озаглавлено красноречивым заглавием. Здесь органически сочетается раскрытие радостно-высошенных ощущений, тон которым задает первая строка («*Къырым, Къырым, меним йырым...*» — «*Крым, Крым, песня моя...*»), с публицистическими мотивами, помогающими проявить встревоженность тем, что и ныне крымцы не раз покидают родной край («*Кетмек етер, кетмек етер*» — «*Оставайся здесь, оставайся здесь*» — действительно обращается автор к таким землякам), и твердую уверенность в светлом завтрашнем дне любимой Отчизны.

Точные звучные рифмы, поданные преимущественно по способу, характерному для рубай (*йырым* — *сырым...* — *Къырым*), многочисленные внутренние повторы и созвучия (*Къырым, Къырым; Меним омрюм сенсинь, Къырым; Кетмек етер, кетмек етер; Гуль олсань да, куль олсань да...*), ритмическая упругость лаконичных строф — все это соответствует ведущему здесь бодрому жизнеутверждающему настроению.

Так же возвышено, исполнено светлой энергии стихотворение с красноречивым символическим названием «Баарь» («Весна»). В этом стихотворении высокая патетика эффектно сочетается с теплой задушевностью, что придает высказываемым здесь радостным ощущениям особую искренность. Это, можно сказать, гимн возвращения крымских татар на родную землю после многих лет тяжких злоключений. Весенняя пора, которая в Крыму всегда удивительно прекрасна, созвучна надеждам на национальное возрождение:

Баарь кельди улькемизге,  
Баарь, баарь, баарь!  
Бахыт кельсин эвимизге,  
Джюлсын гьам-къаарь!  
(Весна пришла в наш край,  
Весна, весна, весна!  
Пусть счастье она принесет в наши дома,  
Развеет тоску-печаль!)

зиязмом, украсит его, вырастит новые сады, соорудит чудесные новостройки... В контексте символического образа весны возникает традиционная, но при этом не лишенная трогательной выразительности параллель между птицами, прилетающими из дальних краев, и людьми, возвращающимися на родную землю:

Узакътаки къарылгъачлар  
Къайтсын ана-юрткъа.  
Авдет олсун сюрюнликтен  
Джумле татар юрткъа.  
(Пусть издалека ласточки  
Прилетают на материнскую землю,  
Пусть возвращаются из изгнания  
Все татары домой).

Стихотворение подкупает не какой-то неожиданной образностью, а прежде всего своим особым эмоциональным зарядом, обусловленным, как отмечалось, органическим сочетанием публицистической приподнятости и лирической задушевности. Здесь также ощутима характерная для поэтического языка А. Велиева мелодичность, подчеркнутая звучными рифмами (главным образом поданными через строку — *absb*), бодрым игривым ритмом, тождественностью первой и последней строф. В этих строфах рифма в отличие от остальных не черезстрочная, а перекрестная *abab*), что также дает возможность усилить определенные эмоциональные штрихи.

Даже те стихотворения поэта, в которых проявляется радость возвращения на родину, лишены эйфории, в них, так сказать, радость с грустью обнялась. Тем более исполнены суровых интонаций произведения, в которых постигаются тревожные реалии современности. Автора беспокоят диссонансы сегодняшнего дня, особенно болезненно для него отсутствие согласия и единства, которое не раз дает о себе знать в общественной жизни крымских татар. Характерным примером взволнованной поэтической публицистики писателя является стихотворение «Лянеттен къоркъунъыз» («Бойтесь проклятия»), проникнутое печальными медитациями, постепенно перерастающими в страстные инвективы, приобретающие окраску предостерегающей призывности. Поэт сокрушается по поводу циничного равнодушия к глубинным народным традициям и подчеркивает, что в значительной степени обусловленные этим внутренние распри являются главной угрозой национальному бытию, угрозой надлежащему распростра-

нению родного языка. В своих поэтических предостережениях автор апеллирует не только к земным, но и к небесным сферам:

Эписин четке ташлайкъ, айды,  
Тувгъан тильге биле къалмады сайгъы.  
Бундан сонъ айтынъыз Алла-Таалядан  
Мерхамет сормагъа кимнинъ бар акъкъы?  
(Ну что же, станем чужды всему,  
Даже родной язык не будем чтить.  
Как же после этого можем просить Всевышнего,  
Чтобы он был милостивым к нам).

Тревожные, беспощадно-суровые интонации произведения становятся все более настоятельны, все более выразительны и наконец достигают особой, можно сказать, ударной концентрации в последней строфе. Динамичное тревожно-медитативное течение стиха логично приходит к этой пронзительной коде, призванной пробудить, взбудоражить сонных и равнодушных.

Аналар, бабалар, бита, деделер!  
Эдждатлар ёлуны кутмесек эгер,  
Сонъки къырымтатар олеяткъанда  
Бутюн кечмишлерин лянетлеп кетер.  
(Матери, отцы, бабушки, дедушки!  
Когда собьемся с извечного пути,  
То, умирая, последний крымский татарин  
Всех своих предков горько проклянет).

Последние надежды автор возлагает на духовные ценности, которые должны приумножаться прежде всего в семье. Стихотворение при своем необычном эмоционально-смысловом, можно сказать, проповедническом заряде довольно лаконично, состоит из восьми катренов, но все же вызывает некоторые аналогии с Шевченковым посланием «И мертвим, и живим, и нерожденным...»

Стихотворные строки здесь довольно широко широкие — две четырехсложные и одна пятисложная стопы. Такая выразительная ритмическая основа не раз несколько видоизменяется, что соответствует переданному здесь душевному смятению. Рифмы подаются по способу, характерному для рубаи. Обращает на себя внимание

довольно последовательно выдержанное чередование строк с точными рифмами и приблизительными: *далам — гъам... — ярам; энди — шеньми... — белли; къайда — ногъайда... — файда; айды — сайгъы... — акъкъы*. Такое чередование напоминает волны, это своеобразный знак глубоких авторских переживаний. Понятно, что в финальной строке рифмы четкие и точные: *деделер — эгер... — кетер*.

Среди стихотворений автора выделяются такие произведения, в которых ощутимо стремление приблизиться к постижению тайн поэтического творчества. Примечательным в этом ряду является «Бекленильмеген шиир» («Неожиданный стих»). Здесь поэтическое творчество трактуется как особая стихия, далеко не всегда подвластная рациональным аспектам мировосприятия. Поэт воссоздает состояние неожиданного вдохновения, когда строки сами рождаются и просятся на бумагу. Вариации радостного удивления таким особым состоянием, таким необычным даром определяют несколько мозаичную и открытую композицию этого эмоционально насыщенного стихотворения.

В произведении возникает своеобразная метафорическая параллель между предчувствием весны в еще холодную зимнюю пору и радостью творения, способной принести в серую обыденность светлые лучи:

Баарь чагъы амма, баарь руху ёкъ,  
Тышарда безъ къар ве сувукъ аяз.  
Тенха отурам мен иш одасында,  
Насылдыр дуйгъу дей: языламы, яз!  
(Вроде бы весна, но дух ее не чувствуется,  
За окном белый снег и студёный мороз.  
Одиноко сию в рабочей комнате,  
Что-то подталкивает — пиши же, пиши!)

Ведущая в стихотворении радостная зачарованность почти не передается непосредственно, сперва проявляется как сдержанное удивление, которое постепенно переходит в явное удовольствие, далее становится более ощутимой, словно знаменуя готовность субъекта лирического повествования счастливо покориться вдохновению... Наконец в последней строке к игре этих тонко переданных оттенков настроения прибавляются легкие юмористические штрихи:

Ёлдан беклемеген шей тапкъандайын  
Ишбу сатырлар да шайна тёкюльди.  
Ниетим ёкъ эди шиир язмагъа,  
Нейлейим, шиириет джонки сёкюльди.  
(Как неожиданная находка на пути,  
Появились эти строки.  
У меня же не было намерения писать,  
А слова посыпались сами, как из прорванного мешка).

Во многих стихотворениях А. Велиева органично и изысканно сочетаются разные тематические аспекты. Например, в стихотворении «Инанам» («Верю») сливаются воедино любовные мотивы с постижением тайн поэтического творчества. Его светлую тональность определяют такие проникновенные строки:

Севгимни йыр этип сёйлесем,  
Йырымны севгиге чевирсем.  
(В песню вылью свою любовь,  
В песню в любовь превращу).

Не раз в стихах автора такое сочетание разных мотивов обуславливает красноречивую поэтическую символику. Такая символика в стихотворении «Бинъбашкъорай» («Перекасти-поле») окрашивается романтической приподнятостью, но при этом достигает современной многозначности. Вступая в диалог с живописно описываемым перекасти-полем, мерцающе льнущем с ветром вдаль, лирический герой парадоксально ощущает глубокую породненность и в то же время некую несоизмеримость с этим безустанным движением собственных душевных устремлений:

Ель киби мен тез чапарым,  
Ич де къалмам артыньдан.  
Озь бахтымны мен тапарым,  
Бир де-бир чёль ёлундан.  
(Как ветер, быстро полечу  
И не отстану.  
Может, счастье найду  
Где-то на степных путях).



Изысканное взаимодействие, взаимопроникновение разнообразных тематических мотивов, прежде всего любовных и патриотических, характерно для поэзии Аблязиза Велиева. Ее приметной чертой является теплая задушевность, проникновенная лиричность, которая обогащается и оттеняется широкой гаммой иных интонационных красок, не раз достигая граней глубинного драматизма. Неотделимая от эмоциональной чуткости, деликатности и поэтому столь убедительна присуща стилистике автора публицистичность, открытость суровым реалиям прошлого и современности. Притом подчиняясь многогранной поэтической символике, размеренности и изобретательности течения стиха, эта публицистичность преимущественно подымается к выразительным обобщениям, приобретает черты философичной медитативности, которая часто проявляется в особой образной пластичности и афористической упругости строк и строф. Ощутимая многогранность стиля автора обуславливает значительное жанровое многообразие его поэзии. Наряду с лирическими стихотворениями в форме элегических раздумий, страстных инвектив, трогательных посланий, игривых зарисовок (не раз эти и другие жанровые аспекты сливаются в одном произведении) в творчестве автора выделяются лаконичные поэтические миниатюры (четверостишия, восьмистишия), в которых отмеченные черты его поэтической манеры, прежде всего философичная медитативность, приобретают особую выразительность.

Нельзя не сказать еще об одной существенной черте стилистики А. Велиева — внутренней мелодичности, неповторимо музыкальности его поэтической речи, подчеркнутой четкостью и изысканностью ритмики, точными и звучными рифмами или же красноречивой игрой точных и приблизительных рифм, внутренней рифмовкой, междустрочными звуковыми параллелями, аллитерациями, ассонансами, рефренными повторами и т.д. Поэтому кажется совсем не случайным, что много его произведений, таких, например, как «Беяз геми» («Белый корабль»), «Бинъбашкъорай» («Перекасти-поле»), положены на музыку и стали широко известными песнями.

Одобрительно откликнулся о творчестве А. Велиева его поборник, известный крымскотатарский поэт, главный редактор журнала «Йылдыз» Шакир Селим [1]. Он отметил неповторимость лирического стиля автора, плодотворное использование им фольклорных традиций, традиций народной песни, что является существенным источником музыкальности поэтической речи А. Велиева. Ш. Селим обратил внимание на такие тематические аспекты творчества поэта

как патриотизм, мысли о судьбе крымскотатарского народа, дружба и любовь.

Несколько весомых публикаций, посвященных творчеству А. Велиева, принадлежат перу литературоведа, кандидата филологических наук Феры Сеферовой [2; 3; 4]. По мнению исследовательницы, главная тема поэтического творчества А. Велиева — «любовь как начало всех начал». Поэт, подчеркивает она, смотрит на мир «любящими глазами» [2, с. 119]. Согласно существенным ориентальным представлениям, например, суфийским, именно в любви человеку открывается высшая мудрость. Неслучайно Ф. Сеферова говорит о связи поэзии А. Велиева с древней культурой Востока, которую поэт чувствует прежде всего как философскую, но в то же время ярко-живописную. Следовательно, философичность пронизывает художественную ткань произведений автора, который часто по-своему трактует традиционные образные мотивы. Исследовательница приводит в частности такие поэтические визии ветра и времени, не раз предстающих в произведениях автора метафорическими параллелями: «одиночество, как ветер, обволакивает меня», «тихо осыпаются листья в наших сердцах», «жизнь проходит, как караван», «молодость, красота исчезнут во мгле, лишь любовь дарит нам вечное тепло».

Общеизвестна, многими художниками воспета неповторимая привлекательность крымской земли. Но есть в Крыму места даже для Крыма особенные. Среди них Судак и его окрестности, знаменитая Солнечная долина. Некоторые знатоки утверждают, что здесь даже чувствуется какая-то магическая космическая энергия. Трудно им не поверить. Здесь в селении Къоз 25 октября 1939 года родился будущий поэт. Здесь с молоком матери Афифе, с ее песнями и легендами он впитал в себя этот особый непреходящий чар, который помогал и помогает выстоять в любых невзгодах. Отец не вернулся с войны, а пятилетний мальчуган неожиданно оказался вместе со всем крымскотатарским народом в дальних даях. Детство и отрочество прошли в Самаркандской области. Потом юноша оказался в Ташкенте, искал себя, устроился даже в театр артистом балета (думается, присущая его стихам грациозность имеет вполне естественную основу), но все же после службы в армии поступил на факультет журналистики Ташкентского университета. Далее связал свою жизнь с открытой во времена общественной оттепели 60-х годов ташкентской крымскотатарской газетой «Ленин байрагы». Журналистская деятельность обусловила документально-публицистический харак-

тер его первых и многих дальнейших весомых публикаций. Он издает документальные повести «Байракъкъа тамгъан козьяшлар» («Слёзы на знамени») — 1980, «Бахт йылдызы» («Звезда счастья») — 1984, «Ираде» («Воля») — 1987, «Олюмнен козь-козъге» («Лицом к лицу со смертью») — 1995. Особое значение имеют его основательные документальные исследования — «Фашизм махбюслери» («Узники фашизма») — 2004, «Къараманлар ольмейлер» («Герои бессмертны») — 2005, «Дженк офицерлери» («Офицеры войны») — 2007. Плодотворно работает А. Велиев также на ниве фольклористики, о чем в частности свидетельствует составленная им совместно с композитором Сервером Какурой и изданная с его предисловием книга «Къырымтатар муаджир тюркюлери» («Крымскотатарские эмигрантские песни») — 2007. Отдельная страница творчества А. Велиева — его поэтические переводы произведений О. Хайяма, А. Мицкевича, А. Пушкина, Т. Шевченко, Леси Украинки, А. Крымского, М. Карима, других авторов.

А. Велиев — автор поэтических сборников «Мелек копюри» («Мост ангелов») — 1997, «Кетмень, къушлар, Ватандан» («Не оставляйте, птицы, Отчизны») — 2007, «Ватан тюркюси» («Песня Родины») — 2009, «Ялыдаки ташчыкълар» («Камушки на берегу») — 2014. Его стихи входят в разные альманахи и хрестоматии, в частности в солидную двуязычную антологию крымскотатарской поэзии (в оригиналах и украинских переводах), составленную Юнусом Кандымом и Миколой Мирошниченко [5]. Поэтическое слово автора стало особенно полногласным именно после возвращения на родную землю. Основательное изучение поэзии А. Велиева лишь начинается, оно требует еще многих литературоведческих усилий. Это относится ко всему многогранному творчеству писателя, где поэзия занимает крайне важное, но не единственное место. Осмысление ее в контексте общих творческих изысканий писателя, в контексте развития крымскотатарской культуры второй половины XX — начала XXI веков откроет новые горизонты исследований.

**Виктор Гуменюк,**  
доктор филологических наук, профессор.

## ШИИРЛЕР

### АСРЕТПИК

— Дюньяда энъ къыйын шей недир?  
— Асретлик!

— Дюньяда энъ мушкюль шей недир?  
— Асретлик!

— Дюньяда энъ дертли шей недир?  
— Асретлик!

— Дюньяда энъ гъамлы шей недир?  
— Асретлик!

— Геджелер ястыгынь сылаткъан — бу недир?  
— Асретлик!

— Пайнозюнь къалгъанда сызлаткъан шей недир?  
— Асретлик!

— Узакъта падиша олсанъ да, агълаткъан шей недир?  
— Асретлик!

Ватанынь олып да, иджретте яшасанъ  
Асретлик!

Эр шейге даяныр инсан деген зат,  
Лякин не мушкюльдир  
Асретлик, асретлик!

## АНАМА

*Анам — отузлы Аджыасан  
Усеин кызы — Афифенинъ  
хатырасына багъышлайым*

Ель олсам, къуш олсам, учсам узакъкъа,  
Бахытсыз омюрим кечкен юртларгъа.  
Ве къайтсам бир авуч топракъ алып мен  
Анамнынъ къабринден тувгъан якъларгъа

Гонълюме теселли олса о топракъ,  
Ватанда аньдырса сени о эр вакъыт.  
Иджреттен юртунъа къайтмадынъ, анам,  
Яткъанда, тургъанда мен онъа янам.

Кедерли аньлерде юрегим агълар,  
Мен сени тюшюнсем тардыр дюньялар.  
Аджизмиз, чаре не, такъдир шай олды,  
Ябанджы иллерде чектик аизар.

Сен бугунъ янымда ёкъсынъ, анайым,  
Къартайдым озюм де, чалдыр самайым.  
Юрегим сызлагъан, алсызлангъанда  
Айт, анам, мен сени къайдан алайым?

Яткъанда тюшюмде, юрьгенде онъумда,  
Козюмнинъ огюнде турасынъ, анайым.  
Къыдырам, къыдырам, амма сен ёкъсынъ,  
Айт, энди мен сени къайдан арайым?

28.09.1996 с.

## ОПАР ВАТАН ИЧЮН ДЖЕНКПЕШТИПЕР

Къара булут къаплагъанда кок юзюни,  
Вахший душман атылгъанда юртуызгъа.  
Азиз халкъым, айттынъ сен де озь сёзюньни,  
Котерильди яш-къарт, атта къурт-къырмыскъа.

Яшлар, къызлар, батыр эрлер атландылар.  
Амансыз дженк сынавындан кечмек ичюн.  
Джан даянмаз зорлукъларгъа даяндылар,  
Косьтердилер ирадели халкънынъ кучюн.

Кок асслары — Абдурешит, Аметханлар,  
Тейфукъ батыр, Алиме ве Мишка татар.  
Даа нидже эфсаневий къараманлар  
Халкъ намусын сакълап, озю ерде ятар.

Нидже душман кельсе кельсин, сёзюмиз шу,  
Таптатмамыз халкъ намусын, урь Ватанны.  
Керек олса джанны феда этермиз биз,  
Ачыкъ юзьле къаршылармыз сербест танъны.

1987 с.



## БИЗИМКИ ДЕГИПЬ

Бу дагълар, бу багълар — эписи бизимки,  
Амма, ёкъ, бизимки дегиль.  
Бу койлер, шеэрлер — эписи бизимки,  
Ёкъ, шимди бизимки дегиль.  
Гурь дагълар, чешмелер, — джумлеси бизимки,  
Ве лякин бизимки дегиль.  
Сен дейсинъ: «буларнынъ эписи бизимки»,  
Амма биль, сизинъки дегиль.  
Беллейсинъ бу дюнья бутюнлей сенинъки,  
Янълыштынъ, сенинъки дегиль.  
Чек элинъ, тевбе деп, нефисинъден къайт,  
Яратан огюнде эгиль.

1990 с.





## УМУМХАПКЪ ФАДЖИАСЫ

Сувда батмаз, отта янмаз кырымтатар,  
Элли йылда нелер корип кечирдинъ сен?  
Акъаретлев, бастырыкълар, ифтиралар  
Элли йылда тек сен ичюн догъган экен.

Кыркъ дёрт сене, он секиз май, танъ маали  
Кирди совет аскерлери эр бир эвге.  
Автоматлар кокюсимизге окъталды,  
Эмир олды догъган эвни терк этмеге.

Бала-чагъа, къарт ве къартий, кыыз, апайлар  
Мал ташыгъан вагонларгъа юклендилер.  
Эшелонлар шаркъкъа таба ёл алдылар,  
Къаарь-гъамдан беллеримиз букюльдилер.

Урал дагъы, Орта Асия чёллюклери  
Дуракъ олды къувгъын кырымтатар ичюн.  
Шакалларгъа, къашкъырларгъа къысмет олды  
Гъурбетликте бизим халкънынъ олюлери.

Комендантлар къылындылар истегендже,  
Саткъын деген тамгъа къойып устюмизге.  
Кырымтатар, Кырым сёзю ясакъ олды,  
«Ондайын халкъ ёкъ дюньяда», — деп эр кеске.

Тиз чёкмеди, баш эгмеди кырымтатар,  
Ватан дее чыкъты куреш ёлларына.  
КГБлар, ГУЛАГ, Сибирь къоркъузмады,  
Тек акъикъат сила олды къолларында.

Нидже йигит, кыызларымыз шеит кетти,  
Бастырыкъта отурдылар Кырым ичюн.  
Бунынъ иле косьтердилер бар дюньягъа  
Кырымтатар миллетининъ къавий кучюн.

Мына, бугунъ тамам элли сене олды  
Кырымтатар Ватанындан къувулгъаны.  
Лякин халкънынъ фаджиасы биткени ёкъ,  
Ким тиклейджек акъикъатны, айтынъ къана?!

Лянет олсун, лянет олсун, лянет олсун  
Бизим халкъны бойле куньге къойгъанларгъа.  
Биз ольмемиз, биз татармыз, кырымтатар!  
Несиль-несебимиз айтыр соргъанларгъа.

## ЧЫРАКЪПАР ЯКЪАЙЫКЪ

Къуванчлы анларда, кедерли анларда,  
Къаранлыкъ геджеде ве айдын танъларда,  
Келинъиз достларым, чыракълар якъайыкъ,  
Нурунда къаранлыкъ кечмишке бакъайыкъ.

Келинъиз, келинъиз, чыракълар якъайыкъ,  
Бири-биримизнинъ козюне бакъайыкъ.  
Башташсыз, сюрюльген къабирлер башында  
Эдждатлар рухуна дуалар япайыкъ.

05.12.1990 с.



## ПЕЙЛЕКПЕР

Эвимнинъ огюнде къоджаман терек бар,  
Къач яшта, бильмейим, бельки де юздедир.  
Эв къура лейлеклер бу ерде эр бааръ,  
Севише, чокълаша, кетелер кузьде бир.

Эр бааръ шай ола, текрар ве текрар,  
Лейлеклер къайталар узакъ иллерден.  
Селямлап авелеп отелер: карр-карр,  
Эшитип къомшулар чыкъалар эвлерден.

Лейлек къонгъан эвге бахт къона дейлер,  
Севги, садъкълыкъта тенъи ёкъ эмиш.  
Хош сефа кельдинъиз кене, лейлеклер,  
Эвинъиз ап-азыр, темиз ве кениш

Эр сене шай ола текрар ве текрар,  
Келелер, кетелер, лейлеклер, турналар.

*1981 с.*



## МИМОЗА

Он едиге толгъан къызнынъ къальбидай,  
Назик, сезгир ола экен мимоза.  
Эгер онынъ янында пек багъырсанъ  
Япракълары бирден сола ве тоза.

Я къокъусы? Саргъошлата адамны.  
Санки дерсинъ яр ичирди чокъ шарап.  
Япракълары Шаркъ къызынынъ сачыдай,  
Тель-тель тура, дерсинъ орьгенлер тарап.

Назиклиги, дюльберлиги, къокъусы  
Чокътан мени эсир этти кендине.  
Онынъ ичюн бааръ кельсе яреме  
Ве анама мен мимоза кетирем.

Бугунъ кене алып кельдим байрамлыкъ,  
Лякин эйъат, кулюп анам чыкъмады.  
Мимозалар сескенди, солудылар,  
Баш айланып, къулакъларым чынълады.

Худжур олдым, сонъра кельдим озюме,  
— Багъышланъыз, — дедим, — сезгир чечеклер,  
— Афу эт сен, дуйгъулар даянмады,  
Шу себептен бойле олдыкъ, — дедилер.

Чечек киби назик инсан къальбине  
Эр биримиз сезгир, мукъайт олайыкъ.  
Инсаннен бир кедерленген, къувангъан  
Мимозадан биз нумюне алайыкъ.

*1981 с., март*

## ТЕШЕККЮР

Эвлядым, деп геджелерни танъгъа эклеген,  
Акъшам, саба акъайыны эвде беклеген,  
Агъыр кунъде аилени билип эплеген,  
Аналаргъа, апайларгъа бинъ бир тешеккюр!  
Бинъ бир тешеккюр!

Эрни эм эр, эм ер япкъан апайдыр, апай,  
Буны эбет эркеклер де пек яхшы анълай.  
Зор кунълерде озъ башына агълай ве агълай  
Кунъ кечирген апайларгъа бинъ бир тешеккюр!  
Бинъ бир тешеккюр!

Дюльберликте акъраны ёкъ бизим къызларнынъ,  
Чеберликте, эляллыкъта айтынъ, сизлернинъ  
Огюнъизге чыкъа бильген олса гизлевнинъ  
Аджети ёкъ. Эпинъизге бинъ бир тешеккюр!  
Бинъ бир тешеккюр!

Эр бир инсан яхшы бильмек керектир шуны,  
Къызларымыз омрюмизнинъ солмайджакъ гулю.  
Биз эпимиз пек анълаймыз эльбет де буны,  
Баш эгемиз огюнъизде, бинъ бир тешеккюр!  
Къырымтатар къызларына бинъ бир тешеккюр!  
Бинъ бир тешеккюр!

07.03.2003 с.

## ОТУЗЫМ

Меним ашым, меним тузум — Отузым,  
Ана коюм, арзы, оюм — Отузым.  
Эфсанелер диярысынъ — Отузым,  
Гуль, лялелер межанысынъ — Отузым.  
Отузым, Отузым,  
Ана коюм Отузым.  
Отузым, Отузым,  
Сенсиз мен бир оксюзим.

Къара Дагънынъ янында,  
Папаз тепе дагъында  
Къызлары къаш ойнатыр  
Он алты яш чагъында.  
Отузым, Отузым,  
Акъраны ёкъ Отузым.  
Отузым, Отузым,  
Ватанымызсынъ бизим.

Денъиз опер ялыны,   
Севем дагъ ве чалыныны.  
Джесюр яшлар межаны  
Олып даим къалырсынъ.  
Отузым, Отузым,  
Ифтихарым Отузым.  
Отузым, Отузым,  
Сенсинъ огълум эм къызым.

04.05.1998 с.

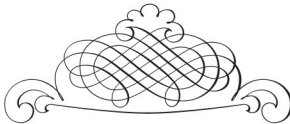
## БУРУПЧАДА

Бурулчанынъ ёлларында ёргъалай атлар,  
Алашалар озенлерден ель киби атлар.  
Санки дерсинъ бу бир тюштир манъа корюнген,  
Атларымны алып къача бельгисиз затлар.

Алашама токъунманъыз, юрегим сызлар,  
Ялынларын йипек киби тарагъан къызлар.  
Мен учарым Ватанымнынъ чёль, къырларында,  
Кель мен иле кезинтиге, мавы козьлю яр.

Бурулчанынъ ёлларында учар атларым,  
Санки дерсинъ авелене бол къанатларым.  
Сербест къушдай учар эдим гедже-кунъдюз мен,  
Къайдасынъыз, тарпанларым, меним атларым?

*11.05.1998 с.*



## ПЯНЕТТЕН КЪОРКЪУНЪЫЗ

Бугунь отурам да, ойларгъа далам,  
Сюргюнлик йыллары, ачлыкъ, элем, гъам.  
Ашшалав, акъсызлыкъ, уютнен яшав,  
Ве къайтув... эслесем тазере ярам.

Нидже йыл Ватанда яшаймыз энди,  
Бу йыллар сюргюнлик девринден шеньми?  
Къавгъалар, давалар, ынджынувлардан  
Не алгъа кельдик биз — эр кеске белли.

Динимиз болюне, адымыз болюне,  
Теселли береми бу, халкъ гонълюне?  
Ярын Ватанны да больген тапылыр,  
Бир тюрлю сайгъы ёкъ тири, олюге.

Душман, душман деймиз, я достлукъ къайда?  
Муаббетлик къалмады татта, ногъайда.  
Достлукъны сатаракъ бай олгъанындан  
Не юрткъа, не халкъкъа айтчы, не файда?

Эписини четке ташлайыкъ, айды,  
Тувгъан тильге биле къалмады сайгъы.  
Бундан сонъ айтынъыз Аллах-Таалядан  
Мерхамет сормагъа кимнинъ бар акъкъы?

Аналар, бабалар, бита, деделер!  
Эдждатлар ёлуны кутъмесеке эгер,  
Сонъки къырымтатар олеяткъанда  
Бутюн кечмишлерин лянетлеп кетер.

02.05.2006 с.



## ОПАР ИЧЮН ДЖЕНК БИТМЕДИ

Дженк битти дедилер Афгъанистанда,  
Енгиль нефес алды ана-бабалар.  
Джейхундан кечерек кери дёнелер,  
Уруштан ёрулгъан яп-яш балалар.

БТР устюнде аскерлер келе,  
Ана, баба беклей озен янында.  
Козь яшларын тёкип асрет бир ана  
Озюни быракъа яш огъланына.

Яш аскер эвине къайта, дженк битти,  
Энди тойып-тойып юкълар тёшекте.  
Саланга чёллери, Гиндикъуш сырты,  
Догъгъан эвден къалды эппи эректе.

Та-та-та, та-та-та, та-та-та, та-та,  
Йигит юкъусында аля даа ата.  
Тюневин Хайратон, Гератта дженклешкен  
Мыйыкъсыз йигитни атув уянта.

Он бинълеп йигитлер къалдылар анда,  
Мантыкъсыз урушта боялып къангъа.  
Дженк биткен олса да Афгъанистанда,  
Яшларны юкъудан атув уянта.

18.03.1989 с.

## ШЕВКЪИЕГЕ

Такъдир бири-биримизге багълады бизни,  
Эки огъул берди, Эльмаздай кызыны.  
Къуванч, кедерлерни пайлаштыкъ бирге,  
Тешеккюр айтамыз кечкен омюрге.

Аналарымызны эттик гъальба биз разы,  
Зан этсем оларны ынджитмадыкъ биз.  
Олгъандай омюрнинъ кыыш, баарь, язы,  
Эльден кельгенини яптыкъ экимиз.

Мугъайткъан олсам мен эгер де сени,  
Афу эт, багъышла, мен сенден разым,  
Айт даа япмадым сен ичюн нени?  
Меним мискин ярем, бир данем, назлым?

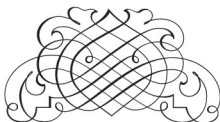
Гуллер сенинъ олсун, къуванчлар сенинъ,  
Сынъыры олмасын бахтлы кунълернинъ.  
Дост-эшлер сагъ олсун, сагъ ол сен кендинъ,  
Бир вакъыт солмасын севги гуллеринъ.

22.01.2007 с.



## АКРОШИИР

Юрткъа кельдинъ нидже чёллер, дагълар ашып сен,  
Ниетинъе иришмекчюн нелер япмадынъ?  
Умют йипи етекледи ильхам ёлуна,  
Сен нейлединъ, акъшам ятып, саба къакъмадынъ.  
Къалем къалды, ильхам къалды огей баладай,  
Анълайсынъмы, оджанъ къалды агълай ве агълай.



\* \* \*

Козюмнинъ нуруны,  
Къальбимнинъ къоруны  
Санъа багъышладым,  
Азиз миллетим.

Сен ичюн курештим,  
Сен эдинъ сой-эшим,  
Сени алгъышладым,  
Тынчлыкъ бильмедим.

Омрюмнинъ манасы —  
Миллетнинъ давасы.  
Дердима дерман тек  
Ватаннынъ авасы.

*2001 с., январь.*



## ЯПВАРАМ

Арамызгъа ким таш атты,  
Ким сувукълыкъ ташлады.  
Анълашылмаз кин уятты,  
Ачув, нефрет ашлады.

Сен инанма ошеклерге,  
Эпси ботен ве ялан.  
Къулакъ асма о шеклерге,  
Сонъки пешман пек яман.

Кунеш куле, ай назлана,  
Не де гузель бу аят.  
Тюшюн джаным сен азгъана,  
Кин ташыны котер ат

*03.03.2004 с.*



## БЕКПЕНИПЬМЕГЕН ШИИР

Бильмейим не ичюн такъдир къолума  
Къалемни туттырды ишбу анъ.  
Шиир язмакъ ниетим ёкъ эди ич де,  
Къалем шу бейтлерни яздырды, инан.

Не ичюн башладым, не айтаджагъым?  
Озюм де буны даа яхшы бильмейим.  
Сонъки сёзми я да невбетий ильхам,  
Сатырлар эп келе, бир шей сильмейим.

Баарь чагъы, амма баарь руху ёкъ,  
Тышарда безъ къар ве сувукъ аяз.  
Тенха отурам мен иш одасында,  
Насылдыр дуйгъу дей: языламы, яз!

Ёлдан беклемеген шей тапкъандайын  
Ишбу сатырлар да шайна тёкюльди.  
Ниетим ёкъ эди шиир язмагъа,  
Нейлейим, шиириет джонки сёкюльди.

09.03.2006 с.

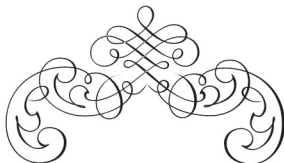
## СЕНИНЪ СЕВГИНЪДЕН

Дагълара, ташлара урдым башымы,  
Денъиз суву эттим козюм яшыны,  
Эки саиле бенъзеттим эки къашынъы,  
Зеэре къаттым ейджек ашымы,  
Эписи, эписи сенинъ севгинъден.

Насип эйлемеди сени Ярадан,  
Башым алып кеттим Къырым ададан,  
Багъырдым къач кере, къачтынъ сададан,  
Умют гъонджелери солды ах аман,  
Эписи, эписи сенинъ севгинъден.

Хаяллар перишан, дели-диване,  
Кезерим мен янъгъыз, кендим бир дане,  
Дюньяда козюм ёкъ, тюштим бу але,  
Бунынъ себепчиси сенсинъ екяне,  
Эписи, эписи сенинъ севгинъден.

27.11.2007 с.



## СУДАКЪПЫ НОГЪАЙНЫ КЪЫДЫРЫП

*(Шакир Селимге такълид)*

Эмиш, демиш лафлар юре,  
Чокъ айталар бу акъта.  
Чельден кельген бир яш ногъай  
Къалып кеткен Судакъта.

Бойле бакъсанъ не олгъан сонъ,  
Ойлелери аз дегиль.  
Тат — Джанкойде, ногъай — Къозда,  
Къарышты бутюн несиля.

Лякин менде меракъ догъды,  
Пек де бильмек истедим.  
Аджеп, тили насыл экен,  
Недай экен къысмети?

«Ялы» дегиль, «джалы» дейдир,  
Кельмешекке «мусапир»,  
Тат къаргъаса «къафир» дее,  
Ногъай дейдир «кет, капир».

Татлы ногъай басты дейлер  
Бизим Судакъ бетлерни.  
Кебап дегиль, «къакъаш» япып  
Ашай олар этлерни.

Юре, юре, таптым нейсе,  
Сагъ экен бизим ногъай.  
Биремеси денъишмеген,  
Насыл олса къалгъан шай.

Тек лафлары бираз бозукъ,  
«Х»лай, «Й»лай эм «Дж»лай.  
Лаф башласанъ о ах чекип,  
Чельни хатырлап джылай.



Апай эвель юваш экен,  
Энди олгъан пек джарис.  
Заваллы чёллюнинъ джаны  
Янгъан, санки о арест.

О, дердини айтып джылай,  
Кельген, кеткен инсангъа.  
Апай исе «ярем йырлай»  
Деп алдата соргъангъа.

Догъру мындан тувгъан чёльге  
Къайткъан судакълы ногъай.  
Лякин анда етер-етмез  
Апай да баргъан сормай.

Пыртын-мыртын джыйыштырып  
Алып къайткъан кене де.  
Энди беш йыл яшай олар  
Судакъ дегиль, «Кепеде».

Ялы да бар, чёлю де бар,  
Дагъы да бар — тек чыплакъ.  
Балаларнынъ бири — моряк,  
Дёртю де — о якъ, бу якъ.

Бугунъ «Кепе», Судакъ бетте  
Буюк той ве тантана.  
Татлы ногъай алтмыш яшта,  
Невбетте ким, къа, къана?!

08.04.2002 с.

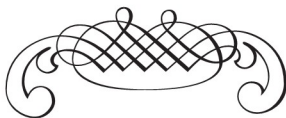
## КЪЫРЫМ АЛЕВИ

Эдждатларым иджрет олды Ватан Къырымдан,  
Айрылдылар топракълары эм де йырындан.  
Динсизлернинъ олды татар багъча, багълары  
Ватандашлар эм кеттилер, эм де агълады.

Кимдир алды, кетер экен, Ватан алевин,  
Ёлларында мешъаль олды, олды о шемшек.  
Юз йылларнен яна атеш Чатал дереде,  
Оны сакълап къалды бизге Фатиме Шемшек.

Абидеге чевирильди Къырым Алеви,  
Зияретке келир къырымтатар адеми.  
Къырымтатар яшар экен, яшар о даим,  
О атешни сёндюрмесин юдже Худайым.

2006 с.



## АНАПАР

Ана — Ватан,  
Ана — севги,  
Ана даим  
Сакълар эвни.

Ана — миллет,  
Ана — видждан.  
Ана Юртны  
Сакълар эр анъ.

Ана — къалкъан  
Миллет ичюн.  
О косьтере  
Халкънынъ кучюн.

Ана — ишанч,  
Ана — таянч.  
Ана эр кес  
Ичюн къуванч.

Инанманъыз къаяларгъа,  
Инанынъыз аналаргъа.  
Ана ич бир вакъыт сатмаз  
Мыкъланса да къаяларгъа.

*22.03.2007 с.*

## АНАМНЫНЪ КЪОКЪУСЫ КЕПЪГЕН ШАП

Анамнынъ къокъусы кельген шал  
Сабийлик чагъымны эслетти.  
Мени сарып анам о шалгъа  
Къуджакълап, сюрюнликке кетти.

Къыркъ дёртюджи сене, он секиз майда  
Ягъмур ягъды Къырымда, яс тутты этраф.  
Лянетли мемлекет халкъымны сюрди,  
Бефтан ялан иле бизни къабаатлап.

Анамнынъ ипрангъан шалыны къокълайым,  
О шалдан анамнынъ къокъусы келе.  
Мен о анлерни унутып олмайым,  
Яшайым о агъыр хатыра иле.

*21.03.2019 с.*



## ОМЮР

Кя де татлы,  
Кя де аджджы  
Кече омюрим.

Бахтсыз генчлик,  
Балалыкъны  
Мен ерге комьдим.

Я, энди?.. — деп  
Сорама сен,  
Сорама менден.

Аятымнынъ  
Алтын фаслы  
Ександыр ернен.

Сезмей къалдым,  
Къартлыкъ кельди,  
Кечти омюр.

Арзуларым,  
Истеклерим  
Меннен олюр.

Я балларым  
Омюримнинъ  
Девамы олур.

31.01.2009 с.

## АТПАРЫМЫЗ КЪАЙДА БУГУНЬ?

Дешт-Къыпчакъта девир сюрген,  
Москвада магърур юрьген,  
Иранны да барып корьген  
Атларымыз къайда бугунь?

Герайларгъа къанат олгъан  
Сеферлерде олгъан ёргъан,  
Гъалебе кетирген эр ань  
Атларымыз къайда бугунь?

Таврлар юрьмеген онсыз,  
Гъазайи йырлагъан сонъсыз,  
Тарпанларда юрьген — о, биз,  
Атларымыз къайда бугунь?

Несиль-несебимиз даим,  
Беслеген оны гульдайын.  
Ташыгъан аскер эм яйын,  
Атларымыз къайда бугунь?

Ханларымыз джойды ёлны,  
Ханлыгъымыз виран олды.  
Даим таптап юрьген чёльни  
Атларымыз къайда бугунь?

Араштырам къырны, чёльни,  
Инсан кечалмайджакъ ёлны,  
Ах, о атлар гъайып олды,  
Айтынъ, олар къайда бугунь?

Мен минмесем огълум минер,  
Бельки торнум къадрин билер,  
Дейлер, кечмиш къайтып келер,  
Кер атым да дёнер бир кунъ.

15.01.2012 с.

## ТАМЧЫЛАР

Тамчылар, тамчылар,  
Мени эп кѡамчылар.  
Кѡаранлыкъ геджеде  
Агълай шем чыракъ.

Бельки де мени аджып агълайдыр,  
Меним такъдиримни озюнѡн багълайдыр.  
Тамчылар мени кѡамчылар, кѡамчылар,  
Бильмейим меним не гуныхым бар.

Кѡаранлыкъ гедже, ёл узакъ, эп кетем,  
Шыбалап ягъмур мени эп кѡамчылар.  
Узун ёл четинде сепетлеринѡн  
Шемчыракъ нурунда отура балджылар.

Кѡуршундай булутлар кѡаплагъан семаны,  
Кѡуюп ягъгъан ягъмур — бу онынъ девамы.  
Мѡн кетем сыланып, не башы, сонъу бар,  
Кѡамчылай мени эп, сонъу ёкъ тамчылар.

12.10.2012 с.



\* \* \*

*Шерьян Али ве Иса Абдурамангъа*

Асрымызнынъ назм маджарын  
Чекмек сизге къалды, азиз достларым.  
Буны анъланъыз сиз, я олса, айтынъ,  
Бугунъ буны япкъан башкъасы бармы?

Онынъ бири Шерьян, Исадыр бири,  
Олар пек билелер назмиет сырын.  
Балыкъдай ялдайлар шиир умманында,  
Къальблерге рух бере оларнынъ йыры.

Ильхам перилери даим оларнен,  
Алла сагълыкъ берсин экисине де.  
Ёкъушкъа чыкъкъанда юк агъыр олса  
Чагъырынъ, медеткяр олурмыз биз де.

Иса, Иса, сёзю къыса, маналары салмакълы,  
Шерьян исе фельсефеджи, ондан ибрет алмалы.  
Къырымтатар назмиети олса эгер бир дерья,  
Шерьян, Иса шу дерьяда сагъ ве сол-эки ялы.

19.12.2012 с.



## ОКСЮЗ ТАП

Сув боюнда осе янъгъыз оксюз тал,  
Кельгенге, кечкенге эге башыны.  
Ама кимсе иле субетлешмей о,  
Гъальба беклемекте озъ сырдашыны.

Саллана япракълар, фысылдашалар,  
Бир-бирине айтып гизли сырларын.  
Сабырсызлыкъ иле беклей кимнидир,  
Онъа йырмамакъчюн гонъюль йырларын.

Нечюн бойнынъ эгик, сёйле оксюз тал,  
Сёйле, сёйле джаным, бельки анъларым.  
Чюнки менде де шай кунълер олгъанды,  
Дефаларджа олды бойле анларым.

Яшайышмы я да севги себеби,  
Айт джаным, бойнынъны ким бойле эгди?  
Илле санъа ярдым элин узаткъан  
Иляхий бир къувет тапылыр бельки.

*05.01.2013 с.*



## МЕРХАБА!

Мерхаба эй азиз достлар, мерхаба!  
Сафу-саф турайыкъ, айтып мерхаба.  
Багърын ачты Рефат джами джумлеге,  
Буны буньяд эткенлерге мерхаба!

Хайырлы анлерде фетва берильди,  
Чюнки бу эвельден азиз ер эди.  
Темель ташы даа терен къююлды  
Ве ниает джумле шубе джоюлды.

Якъын ве узакътан кельди усталар.  
Ниет этип къурбанлыкълар союлды.  
Башлайыкъ джемаат, деди Ресуль бей,  
Нетиджеде ишбу джами къурулды.

Аллах-Таала разы олып ачты ёл,  
Къарасувда дин дергяхы тикленди.  
Мерхаба эй, дин къардашлар, мерхаба,  
Къадимий шеэрнинъ руху пекинди.

Ватандашлар, хош кельдинъиз, мерхаба!  
Рефат Велиулла Джума джамиге.  
Эр бир ибадетте анъайыкъ оны,  
Алла рахмет эйлесин деп джанына.

Къургъанлардан, къурдургъандан эль разы,  
Багъышлансын бугунь мында бир ясин.  
Ярадана, Мухаммедке амин деп  
Фетва окъумагъан инсан къалмасын.

19.04.2015 с.

## АДЖДЖЫПЫКЪЛАР

Бала юмругъыдай кучюк юрегим  
Нидже адджжыларны чекти яшлыкътан.  
Даа генч вакътымда япкъан эмегим  
Аля даа савушмай гъарип башымдан.

Тарлада ер сюрдим огюзлер екип,  
Зордан тутып сабан башындан.  
Тары, куньджют эктим, асрадым арпа,  
Бригадир, реислер турды къаршымда.

Бир тилим питеге тельмирип бакъкъан,  
Арз эткен, сукълангъан вакъытлар олды.  
Аткъулакъ ашап, шишип, къабарып  
Дерелер ичинде чокъ адам ольди.

— Ма огълум, бу санъа, деген олмады,  
Затен адамлар да менден ач эди.  
Артымыздан гедже ве куньдюз  
Сытма хасталыгъы къаравлап юрьди.

Къысмет экен, кене сагъ къалдыкъ,  
Унутылды о агъыр куньлер.  
Факъат унутылмай бу куньге къадар  
Юректе къалгъан о адджжылыкълар.

01.08.2015 с.

## САПГЪЫРЫМ

Салгъырым, Салгъырым,  
Чёплюк джыйгъан къалбырым.  
Шувлап акъкъан озенден  
Иште бу алгъа къалдынъ.

Салгъыр баба ялынъда  
Ял алгъан, абдест алгъан.  
Севдалы яш йигитлер  
Къызларгъа къавал чалгъан

Адамлар ичердилер  
Сувунъдан къана-къана.  
Къырымдаки озенлерге  
Салгъыр, сен эдинъ ана.

Амма энди алынъ не?  
Сувунъ сув дегиль, чиркеф.  
Кунъ-кунъден феналашып,  
Гъайып оласынъ сен эп.

30.09.2015 с.



## АЯТ КЪАРАМА-КЪАРШЫПЫКЪПАРЫ

Элим къалтырады,  
Достум ал сорады,  
Аллагъа шукюр, деп кулюмсиредим.

Юксек тель къораны  
Тюрмеге ёрадым,  
Тап бир тюрю олды юрегим.

Юртнынъ дагъ, орманы,  
Шейтанлар хораны,  
Тюсюндим, манасын бильмедим.

Омюрге не олмай,  
Айтмасы пек къолай,  
Лякин айт манасын, не бу шай?

Аят — гедже, куньдюз,  
Дюнъя — шай уйгунсыз,  
Сырыны ич кимсе анълатып олмай.

Феналыкъ, эйилик,  
Яхшылыкъ ве кемлик,  
Санки бир энишли, ёкъушлы ёлдай.

Догъамыз, олемиз,  
Агълаймыз, кулемиз,  
Бунынъ манасыны ич кимсе сормай.

Макътаймыз, сёгемиз,  
Озюмиз бильмеймиз,  
Не ичюн къурулгъан омюр шай.

31.01.2016 с.

## ИПЪХАМ ПЕРИСИ

Менден сорайлар, базыда яшлар,  
— Шиирни сиз насыл язасыз?  
— Эр тюрлю ола, — дейим оларгъа,  
Эбет шиир де догъмай къазасыз.

Гъам-кедер олгъанда — козьяшнен язам,  
Севги шиирин язам гуль шырасынен.  
Элимде къагъыт ве къалем олмаса  
Къаралайым озь тырнагъымнен.

Къанымнен язгъан вакъытлар ола,  
Эгер онъа ляйыкъ шиирлер догъса.  
Диварларгъа язам чёп иле ойып,  
Шай этип язмасанъ о унутыла.

Шиириет эр вакъыт ачыкъ къапыдыр,  
Дуйдурмай киргенин бильмей къаласынъ.  
Эгер оны вакътында тутсанъ  
Эбет ондан сен кейф аласынъ.

Олюм де шай, санки шиириет,  
Етип кельгенини сезмей къаласынъ.  
Оны язып етиштирмесенъ  
Къагъыт, къалемсиз шаир оласынъ.

*25.07.2016 с.*



## СЕН ОПМАСАНЪ...

*Шевкьиеге*

Сен олмасанъ эгер эвде  
Токътап къала яшайыш.  
Этраф тым-тынч, сес-седа ёкъ,  
Эшитильмей бир давуш.

Сен олмасанъ эвде гуль ёкъ,  
Бом-бош тура вазалар.  
Атта элимде къалемлер  
Башкъа тюрю язалар.

Сен олмасанъ джюлгъандай  
Яшайышнынъ манасы.  
Насыл яшарсынъ анасыз —  
Сенсинъ эвнинъ анасы.

Сен олмасанъ бу эв тильсиз,  
Бильмейим сен неткенсинъ?  
Кене шукюр, чокъкъа дегиль,  
Бир афтагъа кеткенсинъ.

31.08.2016 с.

## КЪАПМЫКЪ КЪЫЗЫ

Элистагъа ильк кере келювим,  
Мени мефтюн этти о бирден.  
Мында ич тюшмеген эди ёлум,  
Троицктен сонъ кечтим бир къырдан.

Элиста къаршылап алды бизлерни,  
Озюнинъ шенъ йыр, оюнынен.  
Козълери яна йигит, къызларнынъ,  
Балачыкълар йырлай гонъюльден.

Четте тура дюльбер бир къызчыкъ,  
Аристократ корюниши бар.  
Башында шляпа, къолунда ал гуль,  
Озю де меляике киби дюльбер.

Манъа ойле маналы бакъты,  
Юрегим «жызз» этип туташты.  
Богъазыма бир шей тыкъылды,  
Бильмем о не, сюекми, ташмы?

Къызгъа бакътым, джойдым озюмни,  
Бир кереден севдим мен оны.  
Яваштан сорадым: «джаным яшынъ къач?»,  
— Даа дёрттем, — деди, — олгъаны!

30.09.2016 с.



## ИРАДЕ

Йигирми метрли демир ёл,  
Сонъунда тура мал ташыгъан вагон.  
Сюргюнлик музейи — бу, Элистада,  
Мында шойле музей кьурулгъан.

Эрнст Неизвестный якъан абиде  
Юксек кьыр устюнден бакъа этрафкъа.  
Андан бакъсанъ сонъу ёкъ чёллер,  
Гуя андан Сибирь корюне.

Хатырлата о, сюргюнлики,  
Къыркъ учюнджи йылнынъ декабрини.  
Такъа-такъ, такъа-такъ кете вагонлар,  
Чезип къалмыкъларнынъ такъдирини.

Не корьмеди халкъ, аз ольмеди халкъ,  
Тайгаларда къалды олюси.  
Он учь йылдан сонъ кене дёнди халкъ,  
Деньишип башлады чырайы, тюсю.

— Эльвида олюм! Мераба чёлум,  
Нефесим тутула юртумда.  
Бу чёлъ авасы, рух бере манъа,  
Миллетнинъ байрагъы кьолумда —

Деерек къалмыкъ киришти ишке,  
Девалап сюргюнлик яраларыны.  
Ольген эдебият, сакъат медениетнинъ  
Аля эшитемиз аи-зарыны.

Рухтан тюшмей халкъ, янгъырай Джангар<sup>1</sup>,  
Буддалар танърыгъа эте дуалар.  
Къалмыкъ ольмеди, къалмыкълар яшар,  
Чюнки оларда пек буюк рух бар.

30.09.2016 с.

## СЫР

Янды къальбим, сѣнди къальбим,  
Ич бир кимсе бильмей алым.  
Не амансыз, не вефасыз,  
Дюнья нечюн бойле залым?

Ар-намуссыз толу этраф,  
Бакъмагъа козь утана.  
Башкъаларгъа бильмем насыл,  
Шай корюне о манъа.

Ырыз, намус, незакетли  
Сымаларны арз этем.  
Къол кокюсте, теменнанен  
Ким эсселям дер экен?

Эй Аллахым, айт сен нечюн  
Фелекни шай дѣньдирдинъ?  
Гуль эндамлы джананларны  
Бирер-бирер ольдюрдинъ?

Ве ерине ёлладынъ сен  
Иште бойлелерини.  
Айт, я олар келеджекнинъ  
Ремзи, кольгелерими?

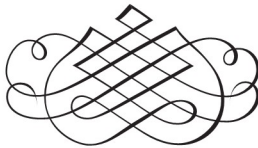
22.12.2016 с.



## СУАПЪ

Байракъны котерип оламагъан къол  
Айт, кимге керек?  
Халкъны Ватангъа алып бармагъан ёл  
Айт, кимге керек?  
Инсанларны бирликке чагъырмагъан тиль  
Айт, кимге керек?  
Барышыкъсевер олмагъан иль  
Айт, кимге керек?  
Зайыфкъа ярдым этмеген эль  
Айт, кимге керек?  
Бу эйиликлерни япмагъанлар  
Олсун бизден эрек.

15.05.2017 с.



## БАГЪЧАСАРАЙ, БАГЪЧАСАРАЙ...

Нидже, нидже йыллар кечти,  
Ханлар сени баш кент сечти,  
Мындан нидже инсан кечти,  
Багъчасарай, Багъчасарай.

Чаршылары абаданды,  
Кечен ёлу обаданды,  
Келен сеслер кьобаданды,  
Багъчасарай, Багъчасарай.

Дюнья сен нам кьалдырдынь,  
Тарихлере эль далдырдынь,  
Нидже ильден кьыз алдырдынь,  
Багъчасарай, Багъчасарай.

Ханлар кечти ат ойнатып,  
Халкълар кьалды козь ойнатып,  
Шаин кетти юртны сатып,  
Багъчасарай, Багъчасарай.

Халкъ башына нелер кельди,  
Душман виран этти эльни.  
Халкъынъ кене кьайтып кельди,  
Багъчасарай, Багъчасарай.

Шанымызсынъ, джанымызсынъ,  
Гъурурымыз, анъымызсынъ.  
Юрегимиз, кьальбимизсинъ,  
Багъчасарай, Багъчасарай.

12.07.2017 с.

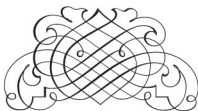
## КЪЫРЫМ — БУ, МЕНИМ!

Къырымнынъ козь яшындаки аджджы туз — бу, меним,  
Топрагындаки таш, чакъыл, къум, топракъ — бу, меним,  
Джамилерден акъшам, саба янърагъан эзан сеси — меним,  
Юртума атом телюке кельгенде онъа тик турып  
бакъкъан — бу, меним.

Мэним — ёллар четинде байракънен тургъан,  
Мэним — токъунма юртума, деф ол, деп багъыргъан.  
Мэним — геджелери сессиз агълап, ягъмурдан  
Озюме арзу, истек, ниет, тилек тилеген Танърыдан.

Дюньянынъ виджданы, саф къаны — бу, меним,  
Силясыз, курешке къатылгъан, къапалгъан — бу, меним,  
Дюньядан адалет, инсаф ве имдат тилеген — бу, меним,  
Бугунъде иште бойле яшагъан Къырым — бу, меним!

05.01.2018 с.



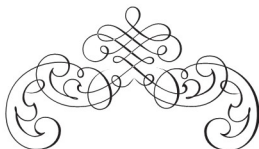
\* \* \*

Денъиз ялысында къурдум мескен — эв,  
Пенджерем пердеси — ал уфукъ.  
Ал кунеш догъа денъиз артындан,  
Ондан да дюльбер манзара ич ёкъ

Акъшам олгъанда денъиз сатхинде  
Ай ёл япа узундан узун.  
О ёлны козетем козюмни алмай,  
Ве сырдашам озюмнен озюм.

Ойле дюльбер, сырлы ай ёлу,  
Тюшюнджеге далдыра даим.  
Кешке мен де шу узун ёлда  
Кеткенлерден бири олгъайдым.

13.03.2017 с.



## НЕЧЮН?

Йигирми биринджи асыр къраршымда,  
Онынъ гъам-кедери кезер башымда.  
Элеми, фигъаны козюм яшында,  
Эй вах, неден бойле замана кълалдыкъ?

Юз бинълеп инсанлар оле Машрыкъта,  
О къадар да инсан оле ачлыкълтан.  
Сурие, Ирагъы, Йемен яс туткъан,  
Мевлям, неден бойле замана кълалдыкъ?

Инсаннынъ джанына къаст эткен онъмаз,  
Ве эм де бир вакъыт бахытлы олмаз.  
Огъурсыз багъына бульбуллер къонмаз,  
Бильмем нечюн бойле замана кълалдыкъ?

Адалет олмаса эгер дюньяда,  
Сабий-субьян козьяш тѣкюп агъласа.  
Акълкъат деген шей эгер олмаса,  
Нечюн, нечюн бойле замана кълалдыкъ?

14.03.2018 с.

## ХОШ КЕЛЬДИНЪ!

Юреклерге ильхам багъышлап,  
Чёльде сабанджыны кършылап,  
Сени севгенлерни алгъышлап,  
Хош кельдинъ Наврезим, мерхаба!  
Яшлар, къызлар чыкъа дагъларгъа,  
Багъчеванлар чыкъа багъларгъа.  
Эмек къайнай энди тарлада,  
Хош кельдинъ Наврезим, мерхаба!  
Севишкенлер бекледи сени,  
Затен шойле ола эр сене,  
Къальбимизге севги эклене,  
Хош кельдинъ Наврезим, мерхаба!  
Наврез — бу арзудыр,  
Наврез — тилектир.  
Наврез — бу, янъы йыл,  
Наврез — эмектир.  
Наврез — бу, яшавгъа  
Рух берген фасыл.  
Наврез — бу янъыдан  
Догъаджакъ несиль.  
Хош кельдинъ Наврезим, мерхаба!  
Мерхаба, мерхаба, Наврез, мерхаба!

24.03.2018 с.



# ТЮРКИЕ ДЕФТЕРИНДЕН

## «МЕЛЕК» КОПЮРИ

Истанбулнынъ дживарында  
«Мелек» копюри.  
Этрафы гуль, устю исе  
Чабакъ оръюли.

Кече бундан гедже-куньдюз  
Инсан дерьясы.  
Бир четчикте къартанайчыкъ  
Токъуй керьясын.

Адамларгъа хызмет эте  
«Мелек» копюри.  
Иште бойле кече экен  
Инсан омюри.

*Истанбул — Измир,  
01.06.1996 с.*



## КЕТМЕНЪ, КЪУШЛАР, БАТАНДАН

Кетменъ къушлар Ватандан  
Сыджакъ, зенгин ер арап.  
Эр кунъ беклей сизни танъдан  
Ватан эвлятларын сорап.

Биз не къадар козьаш тѣктик,  
Саваш яптыкъ йыллар бою.  
Ана юрткъа гонъюль тиктик,  
Тюшлерде корьдик биз оны.

Биз къайттыкъ, чокълар дѣнмеди,  
Иджретликте олды телеф.  
Юртта оджакълар сѣнмеди,  
Якътыкъ оны бизлер келип.

Амма бугунъ сиз къушларым  
Терк этесиз ана юртны.  
Козьяш тѣкюп ялварам мен  
Яраламанъ эски дертни.

*Анкъара,  
07.11.1995 с.*

## СЕН МЕН ИЧЮН БИР АШКЪ ОПСАНЪ...

Араретинъ сѣндюрмекчюн  
Сув олып акъсам.  
Юрегимде атеш яна  
Козюнье бакъсам.

Такъдиримден тилегим шу  
Къавуштыр бизни.  
Перванедай доланырым,  
Янынъда эр анъ.

Яшамакънынъ манасы не  
Арзунъ кульмесе.  
Меджнун киби омюр сюрсем,  
Янынъда юрсем.

Козьлеримиз кулюп бакъса  
Бири-бирине.  
Сен мен ичюн бир ашкъ олсанъ,  
Мен сени якъсам.

*Анкъара,  
Селим Сыры сарайы.  
24.03.1996 с.*

## ИСТАНБУП ДИНЪПЕЙ

Он еди миллионлы Истанбул динълей,  
Къырым шаирининъ юрек дердини.  
Кучюк чекмедженинъ, я тюрк халкъынынъ  
Севгиси манъа илъхам бердими?

Юз йыллар эвельси ишбу дергяхта  
Шиирлер окъумыш Ашыкъ Умерлер.  
Джевхерий, Гъазайи теменна этип  
Саз чалып бу ерге сыкъ-сыкъ кельгенлер.

Бугунъ манъа невбет кельди, пек мутлым,  
Эбедий шеэрде минбере чыкъмакъ.  
Сизни унутмагъан Къырым халкъындан  
Селямлар айтаракъ шиир багъышламакъ.

*Истанбул,  
Кучюкчекмедже.  
Адела отели.  
14.09.2013 с.*



# СЕКИЗЛИКЛЕР

\* \* \*

Мен совет деврининъ  
яралы турнасым.  
Огюмде кене де  
гъам — элем турмасын.

Корьгеним етеджек  
бир къач несильге.  
Мен корьген кунълерни  
яш несиль корьмесин.

\* \* \*

Босагъанъда гуллер корьсенъ  
Биль ки, мен кельдим.  
Къапынъ огю сылакъ олса,  
Меним козьяшым.  
Юрегинъде атеш янса  
Биль ки, о, меним.  
Мени якъкъан сен озюньсинъ,  
Сёндюр, къардашым.

\* \* \*

Геджелери термилем мен йылдызлы кокке,  
Татлы хаял алып кете узакъ, узакъкъа.  
Балалыгъым, яшлыгъымны джойгъан ерлерде  
Тюшмейим деп пек де къоркъам кене тузакъкъа.

Аятымнен ойнаманъыз, йылдызлы ёллар,  
Такъдиримни тонаманъыз, шай да аз олар.  
Къабе ёлу алып кете, бильмейим къайда,  
Вызнен кетем, амма къайда, бильмейим шай да.

\* \* \*

Ватан — Ана, Ана — Миллет,  
Миллет — бу тильдир.  
Тиль бильмеген кырымтатар  
Айтынъыз — кимдир?

Тилимизге хиянетлик  
Джинает, гуна.  
Ватанпервер олсанъ эгер  
Бойсун сен бунъа.

\* \* \*

Сенинъ козьлеринъде меним козьлерим,  
Меним юрегимде сенинъ сёзлеринъ.  
Алев киби янган дудакъларынъ бал,  
Кель джаным охшайым, элимде ял ал.

Бем-безъ фырлантанъ олсын бир елькен,  
Омюр ёлларындан кетейик эпкин.  
Северим, северим, сени северим,  
Меним алтыным сен, гулюм, джевэрим.

\* \* \*

Фикирлер бирлешсе  
Шиаргъа дёне.  
Миллетлер бирлешсе  
Душманлар сёне.

Эгер эки гъалип  
Бир ерге кельсе  
Я осы, я бусы  
Мытлакъа оле.

\* \* \*

Далгъалар исьяны Къара денъизде  
Умманны аст ве усть девирмектедир.  
Буны корип саильде эски тереклер  
Эеджандан мудам эгильмектедир.

Нечюн телашлысынъ эй ана денъиз?  
Сейле, нечюн бугунъ бойле алдасынъ?  
Тынчлан бираз сен де, ял ал, болдырдынъ,  
Инсанлар, гемилер раат ялдасын.

\* \* \*

Ян Райниснинъ фельсефеси аньымда,  
Яннис Рицос поэзиясы къанымда.  
Окуджава тюркюлери мен иле,  
Есениннинъ лирикасы янымда.

Ашыкъ Умер олды манъа бир устаз,  
Джевхерийни нидже окъусам да аз.  
Решид Мурад уянтты менде ильхам,  
Иджат перилерим — сизни унутмам.

\* \* \*

Анги ильге барсанъ берелер бахшыш,  
Озьбек — доппы, чапан, уруслар — ракъы.  
Украинлер — рушник, молдаван — шарап,  
Таджиклер багъышлай пычакъ я чакъы.

Бизим де озь миллий адетимиз бар,  
Унутмаймыз оны бизлер де сакъын.  
Урьметли мусафир кельсе башына  
Кийсетемиз къумрал татар къалпагъын.

\* \* \*

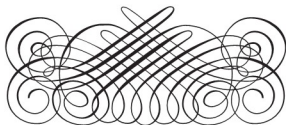
Эй, лянетли дженк,  
Эй, амансыз дженк.  
Мудхиш куньлеринъни  
Сен къайтарып ал.

Эки яшлы огълун  
Эвде къалдырып  
Сенинъ атешинъде янгъан  
Бабамны къайтар.

\* \* \*

Тарихта бойле фаджианы  
Ким коръди аджеп,  
Элли йыл ватансыз  
Яшады бир халкъ.

Бунъа бизни махкюм  
Эткенлернинъ несли  
Аля — бугунъ төвбе этмей  
Тирейлер аякъ.





# ДЁРТЛЮКЛЕР

\* \* \*

Азизлер, азизлер,  
Айтынъыз азизлер,  
Не ичюн энди шай,  
Сизге пек аз излер?

\* \* \*

Тишленген питедай  
Тура кокте ай.  
Ашамакъ истейсинъ,  
Амма тутулмай.

\* \* \*

Мен козяш тѣксем де  
Топракъкъа тѣкерим.  
Энъ сонъки нефесте  
Топракъны оперим.

\* \* \*

Ифтира ве ошеклерден  
Устюн олайыкъ.  
Билинъиз о, бизлер ичюн  
Дегиль ич лаяыкъ.

\* \* \*

Етмиш баарь, етмиш сене  
Къалдырдым мен кериде.  
Къалгъаныны Танъры биле,  
Такъдир онынъ элинде.

\* \* \*

Сархош не, пислик не — фаркы пек аздыр,  
Айныкылык ве паклик не гузель саздыр.  
Омюрни чамургъа булгаламайып,  
Дюльбер омюр сюрмек не къадар саздыр.

\* \* \*

Бабам юрьген Къызылташнынъ ёлунда,  
Къурбан олгъан фашистлернинъ къолунда.  
Къуртулмадыкъ залымларнынъ къолундан,  
Аман да достлар, бунъа чаре олурмы,  
Азиз халкъым яхшы бир кунъ корерми?

\* \* \*

Судакъ! Айтчы, сенсиз  
Къырым Къырыммы?  
Кимге багъышларым,  
Сенсиз йырымны?

\* \* \*

Аят манъа гуль олып бакъты,  
Аят манъа сув олып акъты.  
Аят мени кендине тартты,  
Эркеледи, сонъ исе якъты.

\* \* \*

Къайттым юртума,  
Къопты фуртуна.  
Кельгиндилер къутурдылар,  
Даянмай бунъа.

\* \* \*

Мен ичюн ярем багъчасы  
Санки бир алтын парчасы.  
Тек яр олса шу етерлик,  
Керекмей манъа акъчасы.

\* \* \*

Эй бирадер, мен санъа дост, дегенлерге инандым.  
Селямлашып, къуджакълашкъан адамларгъа инандым.  
Девир кечип бу эписи ялан экенин бильдим,  
Иште ойле инсанларнен дост олгъандан утандым.

\* \* \*

Бир асыргъа якъын яшап акъикый дост тапмадым,  
Амма ич бир кимсеге мен ярамайлыкъ япмадым.  
Адамларгъа чокъ инандым, амма чокъсы алдандым,  
Эй вах, достлукъ анахтарын чокъ къыдырдым, тапмадым.

\* \* \*

Козъле кирпич бутюн омюр ян-янаша яшады,  
Амма козьлер чокъ вакъытлар четке назар ташлады.  
Буны эбет кирпичлер де даим корип турдылар,  
Лякин олар бир керечик яман бир шей айтмады.

\* \* \*

Нидже рубаийлер язды Баба Тахир, Хайямлар,  
Назм леззетини берди олар нидже айямлар.  
Окъуй-окъуй олардан лезет алды даим халкъ,  
Нидже юз йыллар ярашты олар иле байрамлар.

\* \* \*

Гъанимет бу дюнья, эр кеске белли,  
Амма айтынъ, яшайышымыз шеньми?  
Сёгюшлер, давалар, чекишюв, дженклер,  
Сонъунда эр кеске тек олюм кельди.

\* \* \*

Дост-эшлерни тюшлеримде корем мен,  
Лякин бакъий дюньядан лаф эткен ёкъ.  
Эвелькидай къонушамыз эр даим,  
Демек бу дюньядан яхшы омюр ёкъ.

\* \* \*

Не ерде олмасын къырымтатарлар,  
Не ерде ольмесин къырымтатарлар,  
Башыны Къырымгъа догърултып коминъ,  
Ве деньиз: Къырымдыр къыбласы онынъ.

\* \* \*

Мен оны, я буны севгеним ичюн  
Кельмедим Къырымгъа. Бу — меним юртум.  
Онъа къвушмакъчюн нидже он йыллар  
Серсери дервишдай чокъ ёллар юрьдим.

\* \* \*

Не гузельдир чалгъы чалмакъ,  
Пек гунадыр бир шей чалмакъ.  
Не де гузель эрте саба  
Къокъулы бир къаве чалмакъ.

\* \* \*

Йигит олсанъ пейдала бир ат,  
Душмангъа огърасанъ шу дакъкъасы ат.  
Эгер беджермесенъ бойле шейни сен,  
Яхшысы озюньни учурымдан ат.

\* \* \*

Танъ агъарды, кунеш догъды,  
Шу вакъыт бир бала догъды.  
Буны эшиткеним заман  
Шиир язмагъа гъае догъды.

\* \* \*

Акътабан атыма алдым бир эгер,  
Оны корьгенлер шашып баш эгер.  
Оны багъышлайджам Герай торнума,  
Ат минип къошуда къатнашса эгер.

\* \* \*

Ким олсанъ ол,  
Унутма дининъни.  
Ве эм де халкъынъны,  
Илинъни.

\* \* \*

Юрегимден догъа шиирлер,  
Шиирлерден догъа арзулар.  
Аят фельсефеси иште шай —  
Омюрде эр шей озъара багълылар.

\* \* \*

Къайын шырасыны ичем симирип,  
Юрегимни якъа татлысы.  
Къайындан шыра тамлай токътамай,  
Не агълай о, недир къайгъысы?

\* \* \*

Къамышны кесип яптылар дудук,  
Уфюрсенъ агълай, дерди пек буюк.  
Ич кимсе ондан сорамай хатыр,  
Бельки айтаджакъ дертлери бардыр?

\* \* \*

Къайгъылар санки  
Йипек къуртудыр.  
Омюрни япракъдай  
Ашап къурутыр.

\* \* \*

Козьлерим агъырса  
Илядж дамлатайым.  
Юрегим агъласа  
Нас анълатайым?

\* \* \*

Козьяшынь тюкенсе  
Къан акъар дейлер.  
Я къан да къалмаса  
Инсан сонъ нейлер?

# ФЕРДЛЕР

\* \* \*

Эки сатырчыкѣта айталсам дердим,  
Озюм озюме машалла дердим.

\* \* \*

Эки сатырдан ибарет аят,  
Догъув ве олюм шундан ибарет.

\* \* \*

Къадын, эркек, севги ве нефрет  
Къарама-къаршылыкѣкъа мисальдир эбет.

\* \* \*

Учансувны динѣле, о насыл багъыра,  
Аятны севмеге чагъыра.

\* \* \*

Бахтымнынъ ялысын ювды далгъалар,  
Гонълюм къувана, юрегим агълар.

\* \* \*

Сараргъан япракълар ешилъ олурмы?  
Севильмесенъ эгер — айт, бу омюрми?

\* \* \*

Сен мени севмесенъ, мен сени,  
Биз бир-биримизден беклеймиз нени?

\* \* \*

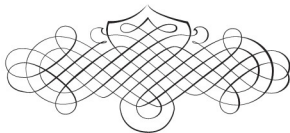
Паалыдыр вакъытнынъ эр аны,  
Бармекен ич бунынъ дерманы?

\* \* \*

Дюньяда энъ кучлю — акъикъат,  
Дюньяда энъ зайыф — яландыр.

\* \* \*

Шувулдай будакълар,  
Фысылдай дудакълар.





# ТЕРДЖИМЕЛЕР

## ГЪАЗЕПЪ

(Фузулийден)

Менде Меджнундан да чокъ севдалыкъ истидады вар,  
Севгиге садыкъ — меним, Меджнуннынъ тек ады вар.

Козьлерим къан тѣкмекте, онъа шашмамакъ мумкюн,  
Чюнки асылзат яремнинъ якъыджы козяшы вар.

Шукюр эт, сенинъ де вар мен киби зар ашыгъынъ,  
Шырында олса Ферхад, Лейлянынъ Меджнуны вар.

Мен зияде сабырлыйым, эй гуль, бенъзетме бульбуле,  
Онынъ дерде сабыры ёкъ, эр анъде бинъ ферьяды вар.

Алым ойле фена ки, оны корьгенлер шад олур,  
Эр кимнинъ юрегинде озъ тюшюндже, ойы вар.

Авеленме гонълюм къушу, гъафилъ ашкъ фезасында,  
Чюнки бу чѣль ёлларында чокъ серсери авджылар вар.

Эй Фузулий, ашкъны терк эт, деп насиат верселер  
Асма къулакъ сен кимсее, эр кеснинъ озъ акълы вар.

## ДУА

(А. С. Пушкинден)

Денъиз далгъалары назланып даим  
Къаяларгъа урулгъан ерде,  
Акъшам устю ай нурун джайып  
Адамларгъа джыллы бергенде,  
Мусульманлар кечиргенде кунь  
Аремлерде сюрюп кейф-сефа  
Эркеленип наз иле мазун  
Багъышладынъ сен манъа дуа.

Охшаяракъ, деген эдинъ сен:  
«Къорчала сен, эй меним дуам:  
Онъа сырлы къувет къойдым мен!  
Севги кучю ондадыр, дуам.  
Хасталыкътан эм де олюмден,  
Боранлардан сакълап оламам.  
Буны айтам санъа гонълюмден,  
Ярдымджы ол, сен дуам, аман.

Шаркънынъ буюк байлыкъларыны  
Багъышламаз эбет о санъа.  
Пейгъамберге сыгъынгъанларны  
Кетирмейджек биль ки оданъа;  
Ве достунънынъ багърындан чыккып  
Беллеме о келеджек гуя,  
Дженюпни шимальге денъишип  
Кельмейджек биль, мен берген дуа.

Лякин айяр бакъышлар бирден  
Мефтюн этсе кене кендине,  
Я да сия гедже нагихан  
Опысе бирси, севмесе биле.  
Азиз достум! Джинаетлерден,  
Юрек ярасындан, мен дуам,  
Хаинликтен, джеалетлерден  
Сени къорчалайджакъ шу дуам».

## ВАСИЕТ

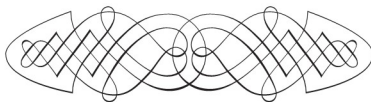
*(М. Ю. Лермонтовдан)*

Тена сокъмакъ ёлчыкъкъа якъын  
Дагъ ичинде бир аланлыкъ бар.  
Андан кече булутлар сакин,  
Айдан алып кумюшренк нурлар.

О ап-ачыкъ ерни корерсинъ,  
Зан этем о ер санъа таныш.  
Иште анда мени комерсинъ,  
Вефат этсем олып мен алсыз.

Дефн вакъты не керек олса  
Риджа этем, иджра эт, юртдаш.  
Акъчагъачтан бир де хач яптыр,  
Ве ерлештир сен бир кийик таш.

Эгер къопса кокте фуртуна  
Хач ёлджыны мытлакъ джелъп этер.  
Мерхаметли бир инсан бельки  
Шу таш узре ял алып кечер.



## РУБАИЙПЕР

(Омар Хайямдан)

Къарт ве яш — аяткъа ким кельсе эгер —  
Ард-сыра невбетнен эписи кетер.  
Бу дюнья кимсеге къалмаз эбедий,  
Кеттилер, кетемиз, келир ве кетер.

\* \* \*

Афсус ки, йигитлик девраны битти,  
Баарь келип кечти, кыыш келип етти.  
Яшлыкь, деп айтылгъан о севинч къушу  
Бильмейим не вакъыт кельди де, кетти.

\* \* \*

Базарда чёльмекчи косътерип унер,  
Бир парча балчыкъны уюлер, ийлер.  
Балчыкъ ынъырданып деди: «Яваш теп,  
Мен де чёльмекчийдим, сендай, бирадер».

\* \* \*

Афсус, айдын омрюм гуя тунь олды,  
Эджельни тюшюнип, гонъюль куль олды.  
О дюньядан келип айтмады кимсе,  
Кеткенлер башында насыл кунь олды.

\* \* \*

Кечмиш сырын билялмамыз не сен ве не мен,  
Бу — тапмаджа, чезалмамыз не сен ве не мен.  
Перде артындадыр бу лакъырдымыз,  
Перде энер, къалмайджакъмыз не сен ве не мен.

\* \* \*

Дедим: энди ич де шарап ичмейджем,  
Шарап — юзюм къаны, мен къан ичмейджем.  
Къарт акълым сорады: — Лафынъ догърумы?  
Дедим: — Шакъа этем, нечюн ичмейджем?

\* \* \*

*(Тарас Шевченкодан)*

Бай кызына эвленме,  
Сыгыштырмаз эвине.  
Фукъареге эвленме,  
Юкъя кирмез козюнье.  
Сербестликке эвлен сен,  
Эвлен казак кызына,  
Насыл олса да олсун,  
Олсун тек янчыгыньда.  
Ойле олса баш кутъмез,  
Ве котермез яйгъара.  
Кимсе сенден сорамаз  
Не еринъ, нас агъыра.  
Экевлешип агъласанъ,  
Дейлер, юрек тынчлана.  
Лякин янма: бир озюнь  
Агъласанъ — енгиль ола.



## МОР ДЕНЪИЗГЕ АКЪА СУВЛАР

Мор денъизге акъа сувлар,  
Акъа, акъа, битмей.  
Озь бахтыны арай казак,  
О, макъсадкъа етмей.  
Кетти казак, бильмей къайда,  
Ойнай мавы денъиз.  
Казак юречиги ойнай,  
Тюшюнджеси ерсиз.  
Къайда ташлап кетесинъ сен,  
Ана, баба, эвни?  
Ве кимлерге къалдырасынъ  
Яп-яш севгилинъни?  
Гъурбетликте инсанлар ят,  
Оларнен зор яшав.  
Агълашмагъа олмаз зерят,  
Сырдашмагъа бир зат.  
О ялыда сускъан казак,  
Ойнай мавы денъиз.  
Белледи бахтын тападжакъ,  
Кедер булды янъгъыз.  
Уча юксектен турналар  
Башкъа тарафлардан.  
Агълай казак эп къайтаракъ  
Ёлларны от баскъан.

## МЕРДИВЕН

*(Лесея Украинкадан)*

Чап-чал учурымлар, кызыл каялар,  
Салынып турмакъта башымыз узъре.  
Бу ерлерни шейтан юрту дейлер,  
Огюмизде тура санки бир тюрьбе.

Дагъдан денъизгедже каялар саркъкъан,  
«Шейтан мердивени» дегенлер онъа.  
Устюнден къач кере шейтанлар кечкен,  
Лякин шаат олгъан ёкъ бунъа.

Адам чыкъып олмай о басамакъкъа,  
Булутлар ичинде онынъ бир уджу.  
Къоркъасынъ онъа козь атмагъа,  
Юрегинъ сызлата онынъ турушы.

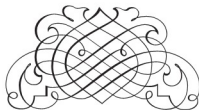
Ким чыкъса уджуна, эзер, ёгъурыр,  
Къаядан эндирир, ташлар денъизге.  
Ве эм енъильгенни сувгъа богъдурыр,  
Рухы акс-сада бильдирир эр кеске.

## ТАТАР КЪЫЗЫ

Шезр дживарында, топракъ ёлчыкътан  
Якъыджы чакъыл таш устюне басып  
Дюльбер татар къызы адым атмакъта  
Онъа сербест омюр олгъандыр насип.

Сия сачлы, джесюр, башына  
Кийген дюльбер къызыл фесини.  
Эсмери чересин къапаткъан бираз  
Без фырлантанен, топлап эсини.

Де къапата, де ача юзюн.  
Къара къашлар астында козьлер.  
Йылдырымдай, корьгенде якъа,  
Бу не бакъыш, олар не сёйлер?!





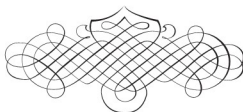
\* \* \*

*(Ахмет Ясевичден)*

Эхли дюнья, халкъымызда джумертлик ёкъ,  
Падиша ве везирлерде адалет ёкъ.  
Дервишлернинъ дуасында ибадет ёкъ,  
Чешит бея халкъ устюне ягъды, достлар.

Ахырзаман алимлери залым олды,  
Чанакъялар сойчыкълары алим олды.  
Догъру айткъан дервишлерге ракъиб олды,  
Насыл фена земанелер кельди, достлар.

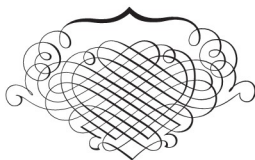
Къыямет кунъ якъын, о чокъ къалгъаны ёкъ,  
Къул Аметнинъ лафларынынъ яланы ёкъ.  
Озь-озюне бир насиат япкъаны ёкъ,  
Насиатын халкъкъа айтып кетти, достлар.



\* \* \*

Муаббетнинъ бостанына бульбуль киби  
Танъ вакътында агълап къонаджагъым келе.  
О вакъытта Яраданнынъ джемалыны  
Мана козю иле кореджегим келе.

Мерд олурлар Хакъ ёлунынъ башчылары,  
Мурад бирле Алла ара эльчилери.  
Янгъызлыкънынъ дерьясынынъ ёлджулары  
Янчыгъында бекчи оладжагъым келе.



## ГЪАЗЕПЪ

*(Алишер Наваийден)*

Чыкъса джаным айып этме, бу хаста гонълюме бакъ,  
Янса джаным айретленме, налеи зарыма бакъ.

Бу айрылыкъ дештининъ гулю — ляле , сели — къандыр,  
Аджепленме, эй гуль сен, къанлы козь яшыма бакъ.

Корьмейсинъ сен къуру пытакъ безенгенин ал гуле,  
Айрылыкънынъ ташындан яралы джисмиме бакъ.

Зильфини ачты дюльбер, бакъ эгер инанмасанъ,  
Куфюрге эсирдирим, бут-и зуннурыма бакъ.

Гъамдан ернен ексан этти тен бинасын козь яшым,  
Севги селинден йыкъылмыш, эски диварыма бакъ.

Тёвбелерни бозгъаныма инанмасанъ, эй алим,  
Джуббем йыргыгыны корь, саркъкъан сарыгъыма бакъ.

Ичкиликтен баш котермей, омюрлик гуняхкярым,  
Навай бош омюр сюрдим, бой-постым, алыма бакъ.

## ТУВГЪАН ТИПЬ

(Абдулла Токъайдан)

Эй, тувгъан тиль, эй гузель тиль, ана-бабамнынъ тили,  
Дюньяда чокъ шейлер бильдим, сен тувгъан тиль аркъалы.

Энъ эвеля бу тиль иле анам манъа йырлагъан,  
Геджелери къартанайым чокъ масаллар сёйлеген.

Эй, тувгъан тиль! Эр вакъытта ярдымынъ иле сенинъ,  
Генчлигимден анълашылгъан шадлыгъым, къайгъым меним.

Эй, тувгъан тиль! Сеннен олды ильк кере япкъан дуам:  
Сен медет бер, сагъ-селямет олсын бабам ве анам.



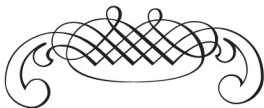
## КЪУШПАРГЪА

Къоркъманъыз, къушлар; корип янынъызда олгъаным,  
Мен токъунмам сизге, факъат сайравынъызны динълерим.

Йырланъыз сиз гонълюнъизге Танъры нелер салгъанын,  
Тюфегим де ёкъ янымда, ёкъ къылычым, къалкъаным.

Акъырындан сайранъыз сиз, къоркъманъыз сизге тиймем,  
Сербестликте яшавнынъ къадрини мен пек билем.

Къоркъманъыз, яхшы билем, мен ич де сизни авламам,  
Сайранъыз, динълеп турарым, динълерим, нефес алмам.

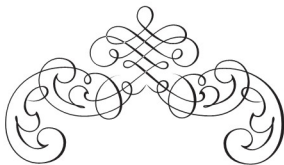


## КЪЫШКЪА МУРАДЖААТ

Кет энди сен, акъсакъал къыш! Бакъ, ана, дагъдан догъру  
Келеята о дюльбер къыз, — язнынъ алтын файтону.

Тез джоул, эй къыш бабай, сен ал да тез къач къарт башынъ,  
Эпсибир корьсенъ къачарсынъ, язны — гуллер падишасын!

Ич де ёкъ о падишанынъ тюфек, къылыч, ханджери,  
Эр янында аллы-гуллю кобелектен аскери.



## ЭКИ СЁЗ

(Адам Мицкевичтен)

Сенинъле ян-яна отургъанымда  
Мумкюнми суаллер бермеге:  
Козьлеринъе бакъып ёрулгъанымда  
Къальб сырын истейим бильмеге.  
Козьлеринъ атеши сёнмеден  
Эшитмек истейим къаршылыкъ.  
Алевли дудагъынъ къызгъанма менден  
Мен дуям, оларда бар ышыкъ.  
Анълайым не айта манъа бакъкъан козь,  
Оны мен анълайым, дегиль янъылыкъ, —  
Джанчыгъым, олгъаны эки агъыз сёз,  
«Севем сени» десенъ куледжек барлыкъ.

Омюрнинъ девамын кечирсек кокте,  
Ве олса о меним ихтярымда.  
Истесенъ бинъ кере сен манъа ёкъ де,  
Мелеклер динъленсе аизарынъа.  
Эпси бир эшитир эдим тек бир сёз:  
«Севем мен», «Джанчыгъым», «Севгили ярем».  
Омюрим бахшыштыр санъа эля козь,  
Санъа эдиедир бутюн йырларым.  
Узун геджелерни танъгъа экперим:  
Бульбульдай йыр айтып эвинъ огюнде.  
Сабырсызлыкъ иле сени беклерим,  
Тек мени алдатма, тездже кель мында.

\* \* \*

*(Павло Тычинадан)*

Ольгенлернинъ эписини якъам, якъам,  
Тирилери атешимнен къыздырам.  
Ве насыл олерим — бильмейим,  
Онъа бутюн вакъыт джевап къыдырам.





## «ПАПЬМА ПЫТАГЪЫ» ЦИКЛИНДЕН

*(Агатангель Крымскийден)*

Тувгъан юртум бар эди,  
Корердим пенджерен.  
Мевсими баарь эди,  
Сезмедим бир керен.  
Такъдирим айтты кимдир  
Яваштан къулагъыма.  
Таныш сес деди: эпбир  
Келирсинъ сен яныма.

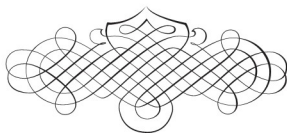
\* \* \*

Йылдырым шемшек чакъа,  
Ясеменлер къалтырай.  
Шемшек ненидир якъа,  
Эр кес бирден абдырай.  
Къокъулы япракъларны  
Ерден котерем яваш,  
Санарсынъ къалпакъларны  
Кие эки аркъадаш.  
Эбедийдир бу дюнья,  
Кече, кете, денъише.  
Бакъам да, шашам бунъа,  
Нас шашмазсынъ бу ише?

\* \* \*

Къара сельби, дефне, пальма,  
Бинъ бир тюрю гуль эр ян.  
Онынъ ичинде ялдайым,  
Санки барлыкъ — океан.

Бүтүн булар сархошлата,  
Баштан джоям эсимни.  
Санки ярем гуль кьокълата,  
Козь огюмде ресими.  
Санки мени саллай бирев  
Къойып йымшакъ бешикке.  
Козь огюмде тура бир эв,  
Яр дей: «Кирсе эвчикке».  
Насылдыр бир сес фысылдай,  
Къулагъыма. Таныш сес.  
Бу дженнетте биз къалгъанмыз,  
Къайдадыр кеткен эр кес.



## БААРЬ НАГЪМЕПЕРИ

*(Мустай Каримден)*

Бельки бу йыр нагъмелери  
Янгъырайдыр чокъ кере.  
Лякин барсын, къошулсынлар  
Баарь нагъмелерине.

Пейгъамбер дёгмеси ачты,  
Орманны баарь сырлай.  
Кукук къуш эски тюркюни  
Янъыджасына йырлай.

Эмен ве акъкъайынларда  
Юва къуралар къушлар.  
Кунеш омюр ве эmekни  
Танъ йырынен алгъышлар.

Севем, булут къанатында  
Сыджакъ ягъмур кетирсе.  
Къымыс киби сархошлаткъан  
Майыс ельчиги эссе.

Бойле къуванчны эр кеснен  
Пайлашмагъа азырым.  
Барсын, адамлар къальбине  
Къуванч берсин танъ йырым.



## СЕПЬБИ

(Давид Кугультиновдан)

Чёльде ич де ель олмагъанда,  
Кунеш исе якъкъанда тенни,  
Узакълардан озюне чеке  
Бир топ сельби козь къыпып мени.  
Ве мен чёльге тюштимми, бирден  
Зияретке келем къаршына.  
Козюм къыпып, «селям дост!» — дейим,  
Ве теменна этем къаршында.  
Салкъын ава даркъата терек  
Эм де тура шень ве гъурурнен.  
Насыл алидженап эллер отурткъан  
Оны чёльге арзу-умютнен.  
Къучагъына алсын ёлджуны,  
Япракълары охшасын дее.  
Бельки оны къыз отурткъандыр,  
Хатыра деп ильки севгиге.  
Ве о оськен ана топракъта  
Энге, бойгъа кеткен къуванып.  
«Барсын, олсун сакин ве янгъыз  
Ве яшасын севгимни анъып...».  
Я, гъам-эле́м чеккен бир ана  
Озь огълуны комъдими мында?  
Гедже-кунъдюз турып янында  
Я да язнынъ энъ чиллесинде  
Сельби далын эктими чобан?  
Дее: барсын, башкъа биревге  
Талда олсун кеткенде ёлдан.  
Аджеп кимнинъ гъарезсиз иши,  
Бельки бильмек шарт да дегильдир:  
Чюнки эйи ниет шай да корюне,  
Эр кечкенге далы эгилир.  
Ве азачыкъ къаба къабугъы  
Эм де даллардаки назик япракълар —  
Омюр ве эйилик чырагъы гъальба  
Атеш киби бу чёль — топракъта.

## КЪЫРГЪЫЗЫСТАНҖА

(Къайсын Кулиевден)

Отларынъ мен ичюн бир ёргъан олды,  
Улькенъде сув ичтим, ашадым отъмек.  
Балкъар дагъларына бенъзеген ильде  
Къалдырдым яшлыгъым эм де гъамымны.  
Йыллар кечти, мен унутмадым,  
Къумларнынъ ренкини, ягъмурларынъны.  
Сенде озъ юртумны хатырлагъандай  
Корем мен, эй юртум, дагъ, къырларынъны.  
Чокъ бердинъ сен манъа татлы отъмегинъ,  
Ишанч багъышладынъ атта тюшюме.  
Сенинъ къабаатсыз кокюнъ, дагъларынъ  
Мени сарып, деди: мерд ол, ушюме.  
Гедженинъ бей вакъты юрт делигинден  
Коръдим мен сынъырсыз кокте ызларны.  
Алып кедер эм де арзуларымны,  
Кавказ бетке кеткен чокъ йылдызларны.  
Чокъ шей яптынъ манъа, эй Къыргъызыстан,  
Йырджыларынъ олды якъын эш-достум.  
Къолумны сыкътылар, козылер торланды,  
Олар эйджанланды, мен исе сустым.  
Мен яшап кечирген гъам ве кедерни  
Сенинъ огъуллерынъ асла коръмесин.  
Отъмегинъ олмасын аджджы ве ярты,  
Дагъда чокъракъларынъ ич орътюльмесин.



## БАТАН

*(Махмут Дервиш — фелестин языджысы,  
«Нилюфер» мукафатынынъ лауреаты)*

Пальма терегине асынъыз мени,  
Лякин хиянетлик этмем Ватангъа.  
Чюнки, бу топракълар — менимки, меним!  
Бу ерлер, тарлалар догъмуштыр манъа.

Мында чамурларны ёгъурып юрьдим,  
Чокъ кызындым мында атеш башында.  
Девенинъ скютюни ичип кунъ корьдим,  
Бу догъмуш ерлерде яшлыкъ чагъымда.

Меним Ватаным бир ривает дегиль,  
Кечкен къарсамбалы, бахтлы кунълерден.  
О топракълар шимди душман элинде,  
Ангиси ки, оны менден кунълейлер.

Меним Ватаным бир гъадап — ят ичюн,  
Меним ичюн исе къасевет, асрет.  
Меним Ватаным — бу, джесюрлик, яшлыкъ,  
Къараманлыкъларгъа азыр мудавмет.

О — авадыр, ангиси ки, бастырыкъта етишмей,  
О — бир фидан, кунеш керек, къаранлыкъта пекишмей.  
О — бир терек, талдасында кече эди той, дюгюн.  
Тарласына, баласына матем тута къарт бугунъ.

Бу топракълар — меним теним, сюегим.  
Онъа ташланъ мени, янып кюйейим.  
Андан чыкып юрегим де пальманен  
Кокке осер, ынтылыр ярыкъ танъгъа.  
Пальма терегине асынъыз мени,  
Эпбир хиянетлик этмем Ватангъа.

## ОТЪМЕК ПИШИРГЕН КЪЫЗ

*(Къабарда шаири Алим Кешоковдан)*

О, текнеде хамыр баса,  
Къоллары исе унлу.  
Эр билеги санки бир ай,  
Тюртип чыкъкъан булутны.

Ешилъ отлар эгилелер,  
Йигитлер козю яна.  
Къызгъа арзын айтмакъ истей,  
Лякин, пек де утана.

Дагъ тѣпеси ал, кунештен,  
Къызынынъ юзю аллана.  
Я чекине, я шефакътан  
Къыз назлана, саллана.

Тапмаджадай сырлы бакъа,  
Йигитлернинъ козюне.  
Бакъкъаныны исе якъа,  
Мефтюн эте озюне.

Куле, куле, нишанлы къыз  
Сырлы бакъышлар япа.  
Йигитлер де санки тильсиз,  
Сѣз айтмагъа утана.

Ве нафиле олар ичюн  
Татлы дегиль бу отъмек.  
Бойле ишкир къадынларнынъ  
Керек элини опымек.

## ДУДАКЪПАРДАДЫР

*(Азербайджан шаири Сулейман Рустемден)*

Ватан — топрагъымнынъ гулю, къокъусы,  
Багъчаларда ешилъ будакълардадыр.  
Бахтияр халкъымнынъ битмез къуванчы  
Коклерге узангъан бу дагълардадыр

Самайлар чаларды, амма, эй еллер,  
Мен гъамлы дегилим, бильсин несиллер.  
Омрюмнинъ девамы — бу зенгин йыллар,  
Рале башындаки балалардадыр.

Бу гузель девранны дуймагъанларнынъ,  
Таш узьре бир ташчыкъ къоймагъанларнынъ,  
Кунъджилик шарабына тоймагъанларнынъ  
Язысы, такъдири аякълардадыр.

Бир шаир достумнынъ ич кельмей сеси,  
Вургъуннынъ нефеси, Вургъуннынъ сеси,  
Севги нагъмеси, Ватан нагъмеси,  
Бугунъ де, ярын да дудакълардадыр.

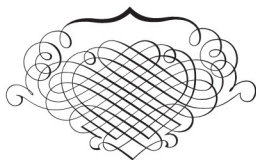




## СЕНИ СЕВМЕСЕЙДИМ

Олюрдим, яшамаздым, омрюм бошкъа кетерди,  
Мени дюньялар къадар севени севмесейдим.  
Айрылыкъ ёлларыны ёрмаздым яхшылыккъа,  
Мен сени севмесейдим, мен сени севмесейдим.

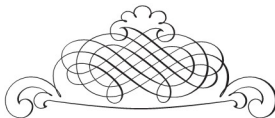
Мен Азер саилине эр кунь келирдимми ич,  
Сени дюньялар къадар севебилердимми ич,  
Аятымда бир данем дее билердимми ич,  
Ватанны севмесейдим, Ватанны севмесейдим.



## БЕДАВА

*(Тюрк шаири Орхан Велиден)*

Бедава яшаймыз, бедава.  
Булутлар ве денъиз бедава.  
Ёкъушлар ве дагълар бедава.  
Машна копчегининъ шувултылары,  
Кинодаки боллукъ кърунтылары,  
Витринанынъ йылтыравукълары,  
Эписи, эписи бедава.  
Догъру, отьмек, пенир дегиль бедава.  
Амма шорба бувы бизге бедава.  
Азатлыкъ ичюн акъ баш иле тёлене.  
Лякин кърлукъ исе, эбет бедава.  
Бедава яшаймыз, бедава.



## ИСТАНБУПНЫ ДИНЪПЕЙИМ

Козьлеримни юмуп динълейим Истанбулны.  
Истанбул геджеси. Денъизден ель эсе.  
Япракълар урула эр кеске.  
Узакътан эшитиле къайыкъчылар сеси.

Козьлеримни юмуп, динълейим Истанбулны.  
Кулькю, шамата, опюшлер, сеслер  
Ве эм де чокътан-чокъ адымлар.  
Эшитем — элинъден ненидир тюшюрдинъ,  
гъалиба гуль эди...  
Козьлеримни юмуп, динълейим Истанбулны.

Манълайынъ атешдай, дудагъынъ тазе ве сылакъ.  
Джевизлик артындан ялдап чыкъты ай.  
Юрегинънинъ урувыны динълейим тыныш алмай.  
Динълейим, Истанбулны, токътамай!



## АКЪКЪУ, ТУРНА БАПЫКЪ ВЕ КЪЫСКЪАЧ

*(Иван Крыловдан)*

Эгер де олмаса достларда бирлик  
Биль ки, ишлеринде олур кергинлик.  
Енъишнен битмез о, чекерлер зорбалыкъ,  
Бир кунъ Акъкъу, Къыскъач ве Турна балыкъ  
Алып кетмек ичюн бир араба юк  
Екильгенлер онъа шу учъ матювчик.  
Учю де кучене, юк огге кетмей,  
Бойле бакъсанъ юк пек енгиль гуя;  
Акъкъу эп чекелей оны булуткъа,  
Къыскъач арткъа чеке, Турна балыкъ сувгъа.  
Ким акълы, ким акъсыз — джевап берир ким;  
Амма юк еринден кочъмей бир адым.



## КЪЫРЫМ АКЪКЪЫНДА ЙЫР

*(Украин шаури Михаил Вишняктан)*

Якъында, узакъта,  
Тюшюмде, онъумда,  
Меним Къырымым,  
Сенсинъ гонълюмде.

Шуретинъ ич сѣнмез,  
Яшар асырлар.  
Кечмишим, ярыным,  
Къырымгъа язылыр.

Сен меним юректен  
Янърагъан гурь сесим...  
Чокъракътан акъыджы  
Сувум, нефесим.

Сенинъ дагъларынь,  
Денъиз, манзаранъ...  
Мында яшап сени  
Нас алгъышламам?!

Мында эр адымда  
Нидже-нидже сыр...  
Бахытлы йылларда  
Меним йызым бардыр.

Сен насыл олсанъ ол,  
Биль, сени севем.  
Эх, меним Къырымым,  
Къальбиме мельэм!

## ШАИР

(Татар шаири Разиль Валеевден)

**...Э, меним кучьлю рухумдан**

**Ер эм де кок сарсылыр.**

*Хади Такъташ.*

Агълай-агълай, куреше-куреше, ерде  
Нидже джевап кыдырды акълым.  
Я дюньяны янъартырым бугунь,  
Я да озюм денъиширим бельким.

Анъламайлар, ельни мавы десенъ,  
Турмушымыз — Сабантой десенъ.  
Эр шейге мен озюм ад къоям:  
Айны Кунеш дейим истесем.

Чечеклерге озюм исим берем,  
Кунъде бинъ бир кере догъам ве олем.  
...Олюм иле курешкенде биле  
Акъны къара деп ич сёйлемем.

Достларсыз чын достлукъны макътайым,  
Бу дюньяда яшав не яхшы!  
Адашыпмы, базан келип чыкъа  
Къальблерге де севги атеши.

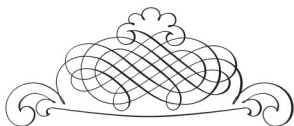
Яланны акъикъат беллейим кя да,  
Нешлейджексинъ, ола ойле де...  
Инсанларгъа тек бахт тилейим,  
Бельки садедирим озюм де.

Акъсызлыкъкъа даяналмайым,  
Дюльберликни коръсем къуванам.  
Я дюньяны янъартырым бугунь,  
Бельки кендим денъиширим я да.

## ФИКИРСИЗПИК — ГУНЯ

*(Ольга Тимохинадан)*

Тепемизде хавф олганын корьмеймиз,  
Къоюн киби бизни айдап кетелер —  
Радиоэчкилер, телетекелер  
Бизни бойна къапысына джетелер.



## ВАСИЕТ

*(Осетин эдебиятынынъ эсасчысы  
Коста Хетагуровдан)*

Эгер де йырымда фигъан сесини  
Эшитсенъ, ялварам, багъышла мени.  
Юреги азап не экенин бильмеген  
Барсын, шень-шерамет йырласын кенди.  
Эгер де халкъыма эвлятлыкъ борджумны  
Одеп олгъан исем, о вакъытта мен  
Башкъаджа йырлардым гонълюм шад олып,  
Агърысыз, козь яшсыз, эм джан-юректен.





## САНИЕПЕР

(Роберт Рождественскийден)

Саниелерге юксеклерден бакъма сен.  
Келир вакъыт —  
Бельки озюнь анъларсынъ:  
Янчыгыньдан кечкен  
къуршун сесидай  
сызгырырлар

Саниелер,  
Саниелер,  
Саниелер...  
Саниелер сыкълашкъанлар  
йылларгъа.  
Сыкълашкъанлар атта ки  
юз йылларгъа.

Ве мен анъламайым оны базыда,  
Къайда ильк анъ,  
Къайда онынъ сонъкиси.  
Эр бир саниенинь  
озъ манасы бар,  
Озюнинъ вакъты бар,  
Эм де бельгиси.  
Саниелер пай эте

кимге — айып,  
Кимге — шуретсизлик,  
Кимгедир — эбедийлик!  
Уфачыкъ саниелерден догъа ягъмур,  
Коктен ягъа адетий кедер...  
Ве сен бутюн омюр  
Беклейсинъ: мына келир,  
ана келир,

Меним аным деп.  
Келир эбет —  
Санки бир ютум сувдай,  
Яз чиллеси куню кельгендай...  
Энъ муими эсте олсун бордж  
Ильк саниеден  
Сонъки аныгедже.

## СЕКИЗПИКПЕР

(Сильва Капутикяннан)

Достлар гъайып олды арды-сыралай,  
Узакъ эм де узун ёлларда.  
Апансыздан не къадар джойдым  
Бир себепсиз, мен о ёлларда.

Сагълары да янымда ёкълар...  
Олармы , я мен джойдым пусланы.  
Иште, сес-солукъсыз турам мен янъгъыз  
Бу бом-бош, кимсесиз ёлларда.

\* \* \*

Пальтонъны кий: сенинъ бааринъ  
Чокътан кечти — энди кыш келе.  
Къапы киби къапат хатыранъны,  
Пенджеренъни къапат — кыш келе.

Вакъыт пек аз, давалашма сен  
Акъылсызнен... Сакъла малынъны.  
Акс алда къар бутюнлейин  
Гъайып этер эпсин — кыш келе.



## ДЁРТПЮКПЕР

*(Таджик шаири Джанибек Къувнакътан)*

Киббар олма пек чокъ, тюш сен ашагъы,  
Инсан инсан ичюн пек гъаниметтир.  
Омюр фильджанымыз айры сынса да,  
«Барса кельмейджек» те мензилимиз бир.

\* \* \*

Эджель деген шейнинъ козю кёр экен,  
Бакъынъыз инсанлар онынъ ишине.  
Мешъальдай парылдагъан адамны алып  
Къалдырды мум киби сёнюк кишини.

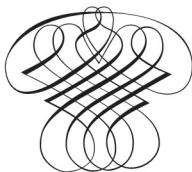


\* \* \*

(Амет Адильден)

Ойларымнынъ джошкун далгъасы  
Мени къайда алып кетесиз?  
Зифт киби къаранлыкъ, айсыз геджеде  
Къальбимни хырпалай эм де эзесиз

Омюр ёлларындан кечтим шаир олып,  
Якъам ачыкъ турды эр даим.  
Омюрнинъ къар боранларындан  
Кечтим къалпагъымны джоймайып.



\* \* \*

Дагъларны сагъынам,  
Къырларны сагъынам.  
Янгъырай трубалар,  
Санарсынъ турналар.  
Кечкен куньлер дёнмез,  
Яшлыкъ къайтып кельмез,  
Лякин къальбимден  
О куньлер силинмез...  
Сачларым чаларды,  
Козьлерден нур кетти.  
Арз эттим яшлыгъым  
Дёнмеди эльбетте.  
Аксине,  
Балалар буюмек истейлер,  
Омюр къучакъ ача оларгъа бугунь.  
Къапынъызны къакъам...  
Чюнки сизде байрам,  
Сизде той, дугунь.



## ИНША

*(Николай Доризодан)*

Мына, турасынъ сен, меним къаршымда...  
Лякин, сен акъкъынъда дегиль лаф шимди.  
Бугунъ, «Меним бабам» деген мевзуда  
Инша яза мектепте учюнджи «Б».  
Мевзу анълайышлы ве пек де саде,  
Лякин, дефтер тура, саифелер бош.  
Атта аляджы къыз шашмалап къа де  
Этрафына бакъа, не япсын байгъуш.  
Ич олмаса бир сёз я да бир фикир  
Келекъойса экен,  
Къайдан тапарсынъ.  
Яры сыныф баланынъ такъдирлери бир,  
Оселер олар,  
Бугунъ бабасыз.  
Аскерлер бир-бирин комъдилер...  
Акълымыз  
Оларгъа шейтлер демене.  
Билемиз о вакъыт  
Азмы сабийлер  
Оксюз къалдылар, дюньягъа кельмеден.  
Видждан азабынен табиат куреше,  
Э, севги — бу куреш, дегильдир парад.  
Темиз саифелер ята раледе,  
Матем туткъан киби, беяз ве къара.  
Мына, сусып турасынъ янчыгъымда сен,  
Меним юречигим раатсызлана.  
«Меним бабам» деген иншаны яз сен,  
Ялварам яз,  
Насыл олса да.

## НЕ ДЕЙПЕР?

*(Таджик шаиреси Гульрухсор Сафиевадан)*

Мен бильмейим, артымдан мен акъкъымда не дейлер,  
Бельки бирев макътайдыр, душманым да дегиль ёкъ.  
Бильмейим анги чокъча-достуммы, душманыммы,  
Лякин билем — дюньяда яхшы адамлар пек чокъ.

Мен бильмейим, артымдан не дейлер мен акъкъымда,  
Лякин юкъу, тынчлыгъын джойгъан яп-яш бир осьмюр  
Севген къызын хатырлап, тынчландыра озюни  
Ве яныкъ бульбуль киби, меним шииримни окъур.

Мен бильмейим, артымдан не дейлер мен акъкъымда,  
Амма билем: гуль, чечек оськен дюльбер багъчада  
Олмаса меним иссем, аз-бучукъ эмечигим,  
Олюрим, лякин джуръат этмем гуль къопармагъа!

Кимдир севинчтен кульсе, манъа да сыджакъ ола.  
Бильмейим, мен акъкъымда нелер айталар, лякин,  
Дост топлангъан эр бир шаматалы софрада  
Меним ерим бош олур, бунъа шубем ёкъ сакъын.



## КЪЫЗЫП ШАПОНПАР

*(Озбек шаири Абдулла Шердан)*

Къырымтатарларсыз Къырымда эйат,  
Демесе ял алып юрем мен бугунь?!  
Коксюмде юрекинъ ерине ферьяд,  
Бир тююм дерт алып юрем мен бугунь.

Йигирми дёрт саат — «Ташлап чыкълсын!»  
Йигирми дёрт саат — «Омюрлик зиндан!»  
Йигирми дёрт саат — «Тутуп юкленсин!»  
Йигирми дёрт саат — кене бир къурбан.

Кене бир къурбанлыкъ замангъа бугунь  
Сталин севмеген къырымтатардыр, —  
Джебзде къан къускъан яралы ичюн  
Бармагъан шалонлар мында ятадыр.

Белли ки, эр поезд илядж — дерманлар,  
Силя ве емекни, инсанны ташый.  
Ве лякин мына бу бахтсыз шалонлар  
Дагълар ве денъизлер, семаны ташый.

Шалонгъа сокътылар — бутюн бир халкъны!  
Йигирми дёрт саат — джеэннем оты;  
Шалонгъа тыкътылар — тарихны топлап,  
Йигирми дёрт саат — бутюн халкъ ёкътыр.

Шалонда кетмекте энди тыкъылып  
Ватансыз бир сюрю сес чыкъармайып.  
Ава ёкъ — дестанлар оле богъулып,  
Масаллар олелер ава олмайып.

Афталап тасырдай, айлап тасырдай, —  
Сталин токъмагъы — эр бир копчеги.  
Эр дарбдан чатлайджакъ кергин бу манълай,  
Эр дарбдан чатлайджакъ эль кемичиги.



Шалонлар токътайлар — боялгъан къангъа.  
(Я дженк кете де — етишмей боя,  
Демир ыз не уйгъун демир замангъа, —  
Бир орьтюк шалондыр мемлекет гуя!)

Олардан тюшелер «халкъ душманлары» —  
Бетер Америка индилеринден.  
Боранда ушюйлер «Халкъ душманлары»,  
Къан тамлай зорукъкъан кобеклеринден.

Не бардыр бир сачакъ, бир тилим отъмек,  
Къызылкъум бораны, Сибирь рузгяры...  
Къундакълы «душмангъа» къыйындыр эм пек, —  
Олюм сарып ала бирден балларны.

Учь кунъюк мевтаны тири деп юрьген  
Бу ана — «Душмангъа» кефин берир ким?  
Беш огълу Ватан деп урушкъа кирген  
Бу баба — «душмангъа» Ватан берир ким?

Къапыны ачтырмай гъадаплы заман,  
Къаталар мум чыракъ киби «душманлар».  
Ольмекте дюльбер къыз ве юкю дживан,  
Яш бала — «душманлар», битай — «душманлар».

Къалгъанлар яшарлар муаджир олып,  
Бир омюр къысыкътыр омуз да, тиль де.  
Башыны котерип, опыкеси толып  
Нефес алып олмаз ят юртта кимсе.

Къырымтатарларсыз Къырымда эйат,  
Демесе ял алып юрем мен бугунь?!  
Коксюмде юрекнинъ ерине ферьяд,  
Бир тююм дерт алып юрем мен бугунь.

Эр шейден дешетли саткъын деген нам,  
Дешетли яландыр сиясий ялан.  
Къач йыллар дуймадан яшадыкъ арам,  
Бютюн халкъ башына тѳкерек къатран.

Ботенден къабирлер олдылар бахтсыз,  
Ырылдап копеклер эше оларны.  
Акъарет этильген рухлар, билинъиз,  
Бозулгъан мезарны арай, о бармы?

Бугунь де дешетли къызыл шалонлар  
Мийимни яргъандай уруп кечелер.  
Бу насыл резиллик?! Инсанлар, нечюн,  
Дешетли поездлар вызнен кечелер?

Тюкенмей, тюкенмей нечюн он йыллап  
Явуз йыл. Джеллят йыл — Къыркъ дёртюджи йыл;  
Козюмнинъ огюнде ольмекте миллет,  
Козюмнинъ огюнде олюп башлай тиль...



## КЪЫРЫМТАТАРПАР

*(Озьбек шаири Эшкьобиль Шукурден)*

*Шакир Селимгө*

Къушлар къайтып башлай Къырымгъа кене,  
Туман киби таркъай хавф ве хатарлар<sup>1</sup>  
Ана юрт намусын сакълап мердане  
Узакъ ёлны кечкен къырымтатарлар.

Бу недай тюшюндже, бу насыл къайгъы?  
Кунешлер зульметке чёкип ятарлар...  
Хорлангъан севгилер, къувулгъан дуйгъу —  
Чекишов кervаны къырымтатарлар.

Не къабаат кечти юрт семасындан,  
Айлар да къызарып ёргъун батарлар.  
Несиллер адашып иль кervанындан,  
Тамырдан узуле къырымтатарлар.

Юрегине сакълап Къырым кунешин,  
Йыллардан, ёллардан аман къайтарлар.  
Къара денъиз олып аджджы козь яшы,  
Къырым эвлятлары — къырымтатарлар.

Тарихлер корьмеген къабаат, кульфет,  
Афатлар ах чекип арткъа къайтарлар...  
Юртундан къувулса бутюн бир миллет...  
Тарыдай сачылса къырымтатарлар.

Метанет улудыр, улудыр къайгъы,  
Мердлер озь халкъыны миллет япарлар.  
Къушлар юрткъа къайтса, сизге козьайдын,  
Ватан къутлу олсун, къырымтатарлар.

## НЕЧЮН АГЪПАЙ КЪЫРЫМТАТАР ДЮНЬЯДА?

*(Озбек шаири Мухаммад Юсуфтан)*

Бу шефкъатсыз,  
Бу зевалсыз дюньяда,  
Бу шойле бол,  
Бу шойле дар дюньяда.  
Боджекнинъ де Ватаны бар дюньяда,  
Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?..

Эр бааръде учъ кунъ яшай акъбардакъ,  
Пападие де учъ кунъ яшай ачаракъ,  
Наненинъ де Ватаны бар дюньяда,  
Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?..

Бардакъ киби межаны бар айраннынъ,  
Къорай асрар авджылардан джейранны.  
Къамышлыкъта сербест юрьген айваннынъ,  
Домузнынъ да Ватаны бар дюньяда,  
Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?

Тильки киби айнеджи къуш-торгъайнынъ,  
Тильки, борю межян якъан тогъайнынъ,  
Папий къонгъан сахрадаки къакъ сайнынъ,  
Тыйнакънынъ да Ватаны бар дюньяда,  
Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?..

Айт, ким янъгъыз?  
Ватаны ёкъ халкъ янъгъыз.  
Ят иллерде ич осьмеген халкъ янъгъыз,  
Явузнынъ да Ватаны бар дюньяда,  
Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?..

Бу шойле бол,  
Бу шойле дар дюньяда,  
Бу шефкъатсыз,  
Бу зевалсыз дюньяда,  
Кимлер келип, кимлер кете дюньяда,  
Нечюн агълай къырымтатар дюньяда.

## ШАИР ТИППЕРИНЕН

(Антанаклазис (гр); къазантатар  
Шаири Адхат Сеногъулдан)<sup>1</sup>

Мен сёйлейим, сиз динъленъиз,  
Шаир тиллери иле.  
Башкъа тильни бильмесем де,  
Шаир тиллерин билем!

Кимерде бир шаир тили —  
Бинъ бир тиллерни биле...  
Огюзден де сют сагъдырыр  
Шаир тиллери иле!

Сёйлегенде шаир сёйлей  
Шаир тиллери иле.  
Сабунлап ювгъандай юва  
Шаир тиллери иле!

Таштан чечеклер яптыра  
Шаир тиллери, билем,  
Дуэллерде де атыла  
Шаир тиллери иле!

Шаир тиллери шифалы  
Татлы тиллери иле...  
Дарагъачкъа да асыла  
Шаир тиллери иле!

Къыш кунюнде яз догъура  
Шаир тиллери иле.  
Сонакъларда<sup>2</sup> да кесиле  
Шаир тиллери иле!

Башкъа тиллер бильмесем де,  
Шиир тиллерин билем...  
Нидже-нидже шейлер корьмей —  
Шаир тиллери иле!

<sup>1</sup> Антанаклазис (гр) — бир чешит сёзлерни тюрю маналарда текрарлап къулламанмагъа эсаслангъан шиир шекили.

<sup>2</sup> Сонакъ — эджель кутюги.

## ИКЪРАР

*(Озбек шаири Абдулла Ариповдан)*

Сен бегенесинъми я бегенмейсинъми —  
Бу деръя менимки.  
Сен бегенесинъми я бегенмейсинъми —  
Бу дагълар менимки.  
Сен бегенесинъми я бегенмейсинъми —  
Бу чёллер менимки.  
Сен бегенесинъми я бегенмейсинъми —  
Бу базар менимки.  
Сен бегенесинъми я бегенмейсинъми —  
Бу мезар менимки.  
Яхшымы, яманмы —  
Бу Ватан менимки.

## ТОПУ АЙ

Дейлер ки, ай тамам толгъан вакъытта  
Пейда ола эмиш чешит тюрю дерт.  
Тилим курмеклене, черенъе бакъсам,  
Демек айткъанлары пек догъру эбет.

## МЕРТ ЙИГИТ

Огълум, бу икметни яп башынъа тадж.  
Ич кимсе олмасын къоркъакъкъа мухтадж.  
Мерт йигит къалкъандыр юртуна даим,  
Менгудир Ватанда мертке ихтиядж.

## СУАПЪ

Дейсинъ ки, эр шейге себептир заман,  
Лякин мевджут кене видждан ве заман.  
Мен бир меселени чезалмадым ич:  
Ангисине аит Яхшы ве Яман.

\* \* \*

Санки саат киби, лякин токътамай,  
Гедже-куньдюз ура юрегим:  
Бахтлы саяр эдим достларым ичюн  
Саат къадар олса керегим.



\* \* \*

*(Ольга Голубевадан)*

Коктебель, Коктебель,  
Денъизден эсе ель,  
Сен мында яшай ве йырлайсынъ...  
Волошин руху эм  
Арзулары сеннен,  
Дагъларнынъ уджунда бир айсынъ.

Коктебель, Коктебель,  
Сен мында бир темель,  
Эзгилеринъ охшай, къальбим тынч.  
Агърыса юрегим,  
Алырым сенден кучъ,  
Лякин бу дагъларнынъ къанунынъ бозмам ич...

Коктебель, Коктебель,  
Ант эте санъа, биль  
Джазменлер, шаирлер, багъчеван.  
Къоруйджакъ Къарадагъ,  
Сёнмез сенде оджакъ,  
Сакълар сени боранлардан, хавфтан.



\* \* \*

Кене юрек сызлай  
Яваштан эйджанлы.  
Ильк корюшювимиз  
Эсле, хатрындамы...  
Япракълар эльчырпты,  
Парылдады козьлер.  
Авагъа, коклерге  
Янгъырады сёзлер...

Акълындамы, юрек  
Акърындан ойнады.  
Бир-биримизге бакъып  
Сен ве мен тоймадыкъ...  
Дерсинъки саниелер  
Асырларгъа дёнди...  
Кене юрек ура  
Санки аят менгу!

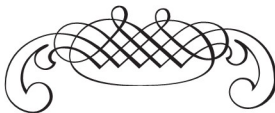


## АПЕМНИНЪ ОГГЕ БАСКЪАН АДЫМЫ

*(Озьбек шаири Сайярдан)*

Сабий тим-тик тура...  
Ер узеринде,  
Сабий тим-тик тура, огюнде Ана.  
Яш сечем ананынъ шенъ козьлеринде,  
Санки козь яшында бир кунеш яна.

Сабий адым атты...  
Бу эски дюнья  
Оны ана киби севгендай олды.  
Эвляд адым атты, Анагъа гуя,  
Алем огге адым аткъандай олды.



## ИМДАТ СОРАЙ СЕНДЕН КОЗЬПЕРИМ...

Джанчыгъым,  
Сагъындым, узакътыр ёлум,  
Узатсам да етмей, ич санъа къолум.  
Сени деп янам мен  
Сенден эректе.  
Бильмек истер исенъ алым... сорма, керекмей.  
Айдын геджелерде  
Кокке бакъ назлым.  
Онда бир чифт йылдыз козь къымып назлы,  
Эвинъ тёпесинде бакъып туралар,  
Сени беклеп тургъан козьлерим олар.



## ОТЬМЕК

*(Валерий Басыровдан)*

Сувукъ кунеш эм де алчакъ кок  
Энди къайынларнынъ индже далына.  
Акълымда: бузлагъан бир дане отьмек  
Кетирди бир аскер меним яныма.

Кетеркен, башыны саллап о манъа,  
Къапыны къапатып козьден джоюлды.  
Шималь. Аджджы сувукъ дивар артында  
Рузгярнен зиль тутуп аджджы окюрди.

О вакъыт шимальде отьмек аз эди,  
Анамнынъ паёгы бир байрам манъа.  
Лякин о байрамлар пек де аз эди,  
Шимальдеки къыскъа балалыгъымда!



\* \* \*

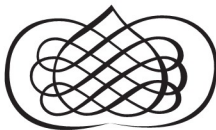
Балкълдады, ялда кетти йылдыз,  
Къаранлыкъта богълды гуя...  
Не къадар даа яшайджам, бильмейим,  
Мен бу сонъсыз бакълый дюнъяда?

Бельки чокълтыр, бельки де аздыр...  
Лякин меним дейджегим башкъа:  
Тек истейим, йырларым ольмесин  
Хызмет этсин къарткъа ве яшкъа.

\* \* \*

Нечюн къайтып кельдим узакълан —  
Ердеки дженнетни сагъланаракъл мен.  
Билем, эр бир чечек не ичюн сускъан,  
Инсанларнынъл алын анълайым.

Узакълан къайттым эбедий санъл,  
Самимийсинъл, сагъл ол тувгълан ер,  
Чокълрагълынълдан ичем къана-къана,  
Сувсагълан дудакълар сют киби эмер.



## «БУПЬБУППЕРНИНЪ ОТЮВИ» ЦИКПИНДЕН

*(Лев Рябчиковдан)*

Бутюн ёлны сеннен кечмекчюн  
Эм де сени яхшы бильмекчюн  
Адем ата кетти дженнеттен,  
Сенинъ табиатынъ бильген сонъ.

Ондан берли нидже кунъ кечти,  
Амма сени анълап олмадым.  
Огюньден кечти азмы я чокъмы  
Адем аталар баш эгип даим.

\* \* \*

Алладан ялварып сорайым,  
Гуль киби чырайынъ айтмакъта:  
Бакъа-бакъа ич де тоймайым,  
Къаш, козюнь, чырайынъ бакъмакъта.

Ведалашсакъ эгер омюрнен,  
Бу дюньядан кетермиз эльбет.  
Эпси бир мен сеннен олурым,  
Сенинъ еринъ исе биль-дженнет.

\* \* \*

Омюр кечкенини эп сезмектем мен,  
Лякин эвель дегиль, афсуски пек кеч.  
Амма севгиде бар боран, ихтирас,  
Оны айтмагъа ёкътыр ич аджет.

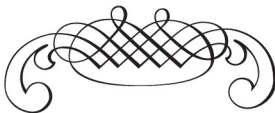
Севгиге телюке япыша даим,  
Кендисине чеке боран ве селлер.  
Лякин ярдым базан узата элин,  
Онынъ кейфи шунда, о, сархош этер.

\* \* \*

*(Александр Мороздан)*

Тюшюмде анамнынъ яшлыгъын корьдим,  
Корьдим чифт гогерджин йырлагъаныны.  
Санки анам энген чокъракъ башына,  
Гогерджинлер йырлай онынъ ашкъына.

Сонъра къушлар учуп кеттилер,  
Арап озьлерине тена ер.  
Тереклер, тарла, чель чечекке толды,  
...Уяндым козьде яш, юректе кедер.

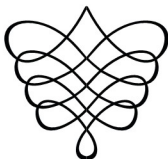


\* \* \*

Дудагынынънынъ четчигинден опымек истедим,  
Акъырындан тутмакъ истер эдим элины.  
Сагъ ол, «севем» дедигиме сен ич кусьмединъ,  
Я да менден беклегенинъ шу сѣз эдими?

Ирип кетмек истедим мен дюльберлигинъде,  
Кольгень олып юрьмек арзум омюр ёлунъда.  
Тень келирим беллемейим чеберлигинъе,  
Разым, ал сен такъдиримни кенди къолунъа.

«Мен истейим!» демек ичюн айт, ёкъмы акъкъым?  
Мен зан этсем тюшюнесинъ сен де шай тыпкъы.  
Эминим мен къавушаджакъ кунюмиз якъын...  
Багъышла сен! Севдим, иште,  
Шай олып чыкъты.





## II КЪЫСЫМ

---

# НЕСИР

### БАЙРАКЪКЪА ТАМГЪАН КОЗЪЯШПАР

*(Весикъалы повесттен парча)*

— Олян, Сулейман, сенсинъми шу? Селям алейкум. Яхшы-сынъмы? Медине, балалар яхшылармы?

— Шукюр, яхшылар. Озюньиз яхшысынъызмы, Джелиль агъа? Койни унуттынъыз, гъалиба. Кельмейсинъиз.

— Вакъыт ёкъ, Сулейман, вакъыт! Иш чокъ. Яш несильни окъута-мыз, тербиелеймиз.

— Пек яхшы этесинъиз, Джелиль агъа. Яшлыкъны окъутмакъ керек. Биз джаиль къалдыкъ. Ич олмагъанда балаларымыз окъу-салар...

— Окъурлар. Бильгили, буюк-буюк ишлерде чалышкъан адамлар олурлар, корерсинъ. Сенинъ балаларынъ да энди мектеп чагъында олсалар керек?

— Усеиним он учъте. Лякин бизим койде даа мектеп ёкъ. Меннен берабер арабджылыкъ япып юре. Эмине, Асан да...

— Ойле олмаз, Сулейман. Николай вакъыты кечти, къардаш. Кондратьев, Крущев, Поповичлернинъ девир битти. О помещик-лернинъ топракълары энди фукъаре койлюлерге такъсим этиле. Эр ерде мектеплер ачыладжакъ, янъы омюр къуруладжакъ. Къысмет олса, энди девран бизимки, акъай. Бойле бир шиир эшиттинъми:

Беш уездде беш мектеп,  
Бирер, бирер ачылды.  
Джаиль халкънынъ устюне  
Бильги нуры сачылды...

— Ёкъ, эшитмедим, — деди Сулейман агъызы ачылып, Джелиль оджанын лафларындан айретленгенинден.

— Ана шай, Сулейман. Яваш-яваш эр ерде мектеплер ачыладжакъ, Отузда да ачылыр. Эбет ачылыр. Учъ бинъ джан яшай анда. Эм вакъыты келир, корерсинъиз, бир дегиль, бир къач мектеп олур. Лякин о ачылгандже беклеп отурма да, сен ич олмагъанда буюк огълунъны бизим мектепке кетир.

— Я о къайда ятып-тураджакъ. Кефеде якъын адамымыз да ёкъ, — деди Сулейман.

— Бизимки интернат мектеп. Эм окъутамыз, эм де ашатып кийиндире, бакъамыз, — анълатты Джелиль оджа. — Бутюн джоремесини девлет озъ устуне ала. Сен кетир баланы. Эм чокъ тюшюнип отурма, анъладынымъ?!

Сулейман Джелиль оджанен савлукълашып, Кефе базарындан чыкъты ве арабасыны екип, койге ёл алды. Эвге кельген сонъ атларыны Къурбан-Къаягъа таба айдады ве озю эв артына кечип, къуюдан бир къопкъа салкъын сув чекти. Ювунып, эвге киргендже къадыны софра такъыштырды.

— Кефеде Джелиль оджаны корьдим, — деп сёз башлады Сулейман къадынына. — Селям сёйледиди...

— Алейкум селям, сагъ олсун.

— Усеинни кетир, мында еди йыллыкъ татар интернат мектеби ачылды, — дей.

Медине башыны тёбен алды.

— Сен къасеветленме, къадын, иншалла эписи еринде олур. Бала окъумакъ керек. Бизге бенъзеп олар да джаиль къалып, омюрю бою тезек къокълап юрьмесинлер. Урбаларыны ювуладжагъыны ювып, ямаладжагъыны ямап азырла. Бир къач куньден сонъ алып кетерим...

Экинджи куню Кямилъ Сулейман яшагъан юкъары маалле турсын, онынъ янашасындаки немсе мааллеси, атта ашагъы маалледеки балалар биле Усеиннинъ Кефеге окъумагъа кетеджегини эшитилер. Акърандашлары онынънен савлукълашмагъа келе эдилер.

— Айды, огълум, къысмет этсе ярын саба ёлджумыз. Сени мектепке алып кетерим, — деди акъшам бабасы Усеинге. — Бар да ят. Эрте турмакъ керексинъ.

Усеин саба бабасындан да эрте уянды. Азбаргъа чыкъты. О озюни узакъ бир мемлекетке кетейткъан адам киби тасавур эте, онынъ ичюн де эр кунъ саба тургъанынен къаршысында магърур кокюс керип селямлагъан Къурбан-Къаягъа «савлукънен къал» деген киби сёзсиз

тикилип, сонъра эв артына кечти. Къую янына барды. Бир секирип, къоджаман джеviz терегининъ алчакъ далындан бир къач япракъ къопарды. Сонъра четке ташлады. Истамбул дуты янындан кечип, багъгъа кирди. Буллур киби темиз, дюльбер кербар салкъымдан бир чамбичик къопарып агъызына къапты ве кене къайтып эвге кирди.

Саба емегинден сонъ къоджасы араба еккендже Медине Усеинни кийиндирди.

Баба-бала минген араба почта ёлуна чыкъып, козьден гъайып олгъандже Медине пештималынынъ этегинен козяшларыны силип, оларнынъ пешинден бакъып къалды.

Бойлеликнен, аиленинъ тонгъучы 1923 сенеси Кефеге окъумагъа кетти.

Усеин бабасынынъ бетини къызартмады. Яшы буюк олгъанындан себеп, бирден учюнджи сыныфкъа алсалар да, пек къыйналмады. Дерслерини яхшы менимседи. Оджаларнынъ берген вазифелерини дегенлери киби япмагъа тырыша, пек яхшы окъуй эди.

Ильк татилге кельгенде бабасы Усеинни:

— Насыл, огълум, бир шейлер огренеятасынъмы шу, оджаларынъ дарылмайлармы, яхшы анълаталармы, нелер огретелер? — деп суальге тутты.

— Окъумакъ, язмакъны огрендим, — джевап берди Усеин. — Оджаларымыз пек яхшылар. Амет Муратов деген оджа рус тилинден дерс бере. Петербургда университет деген пек буюк мектепни битирген. Тарих оджамыз — Джафер Берди коюнден, Амет Сейдаметов Истанбулда окъугъан экен. Пек яхшы анълата. Акъманайлы оджамыз Аедин Ислямов эдебияттан окъута. О, дерске кирсе, сыныф чым-чырт ола. Оны эпимиз меракънен динълеймиз...

Бойлеликнен, Усеин мектеп элифбесинен барабер омюр элифбесини де огренип башлады. Эр йыл баарь айларында дервизалар отъкериле, оларгъа мектеплилер де бара эдилер. Бойле дервизалардан бири Усеиннинъ хатрасында эбедий къалды.

— Балалар, дервиза сейир этмеге истейсинъизми? — сорады бир кунъ Амет оджа балалардан.

— Истеймиз, пек истеймиз, — чивильдештилер талебелер.

— Яхшы, пек яхшы. Айса ярын эпимиз топлашып меним коюме, Джафер Бердиге кетермиз. Анда пек буюк дервиза оладжакъ, атта укумет ёлбашчылары, буюк яызджыларымыз да куреш сейир этмеге бараджакъ экенлер...

Акъкъятен де дервиза пек буюк олды, меракълы кечти. Секиз-он пара койнинъ намлы курешчилери озъара кучъ сынаштылар.

Бири-биринен тутушкан Иса ве Мемет пельванларнын курушке-нини баккан сон балаларнын озьлери де ярышкан кошулдылар. Башта куруштилер. Сонра чувалган кирип чапув, агызган кашык канпы, онын да устуне йымырта койып, тюшюрмеден мензильге етов боюнда ярышлаштылар. Галиплерге бахшылар берильди...

— Балалар, — деди Амет оджа, талелелерге мураджаат этерек, — бизге мусафирликке языджыларымыз да кельдилер. Шимди оларнен таныш олурсыныз.

— Мерабаныз, балалар, — деп сёз башлады кулер юзлю, тома-лак козлюкли бир адам. — Мен языджи Умер Ипчи олам. Сизлер окуганьнын пек яхшы. Яхшы окусань буюк адамлар олып ети-ширсинь. Мен сизлер ичюн китаплар язам. Меним янымдаки мына бу аганьыз яш шаир Ыргат Къадыр. О шиирлер яза. Балалар! Эгер разы олсаньыз, шимди эзберден шиир окув боюнда ярыш откереийк. Ким яхшы окуса, бахшыш алыр... Балалар невбетнен шиир окуп башладылар. Усеин, Бекир, Таир...

— Балалар! Шиирни Таир эр кестен яхшы окуды, догърумы? Онын ичюн мен озь китабымны хатре оларак устуне язып, Таирге багъышлайым... Эр кес эльчирпты.

«Эдебият, шиир севдасы, яш дост Таир Усеинге Умер Ипчиден хатре» — деген сёзлерини язып, муэллиф китапны Таирге узатты ве Ыргат Къадырган чевирилип:

— Халиль, ма, мына бу паранын эписине дервиза тюкяниндан балаларган чешит къавалтылардан кетир, — деди. Арадан чокь вакыт кечмеден Ыргат Къадыр балаларнын огуне бир оба конфет кетирип текти.

Умер Ипчинен олган бу корюшув Таир Усеинге акыкьатен илхам багъышлады. О даа яхшы окуп башлады. Соньундан исе шиирлер язмаган тутунды...

Усеин де окувда кериде кьалмамаган тырыша эди. Буны оджалар да дуйсалар керек. Усеин дертюнджи сыныфны битирген сонь оны бирден алтынджи сыныфкан авуштырдылар...

О йылнын кышында Усеиннин бабасы акь джигерлерини сувукьлатып, эки афтаган къадар хаста ятты. Учь бинь джан яшган балабан Отуз коюнин екяне экими — фельдшер Иван Федосевичнин иляджлары да Сулейманган файда бермеди. Вефат этти.

Еди бала — Усеин, Эмине, Асан, Момине, Гьафар, Усние, Сафие кьарылган киби чивильдешип Медине енгенин кьолунда кьалдылар. Оларнын арасында тек Усеиннин элинден аз бучукь иш келе

эди. Шу себептен язлыкъ татилъ кунълери башлангъанынен о койге къайта, арабасыны екип, эр йыл бабасы чалышкъан ерге — Къарадагъ биология станциясына бара, анда одыр-будыр ишлер япа, бой-леликнен анасына, аз олса да, ярдымы тие эди.

О кунълер кене келип еттилер. Бугунъ де сабадан Усеин арабасыны екип, Къарадагъгъа кельди ве шорбаджысынынъ эмирини беклеп тургъан арада, азбарда эки адам пейда олды. Олар озъаралары къызгъын лакъырды эте эдилер.

Усеин анавы алчакъ бойлу, козьлюкли, арекетчен адамны яхшы биле. О, бабасынынъ эски танышы, бу хозяйствонинъ шорбаджысы — Ленинград дагъ-геология институтынынъ профессоры Слудский эмдже. Дигерини исе танымады.

Слудский араба янындаки огъланны корьгенинен:

— А, Сулейманнынъ огълу, къана мында кельчи, — деди.

Бала оларнынъ янына келип, селям берди.

— Бабанъ къайда, огълум? — сорады профессор.

— Ольди.

— А? Ольди? Не вакъыт?

— Къышта сувукъланып ольди.

— Ай-й-й-й... Алтын адам эди, алтын. Билесинъизми, Никифор Евлантеевич, — о, субетдешине мураджаат этти, — бу огъланнынъ бабасы меним эски достум, танышым эди. Мына бу станциянынъ темель ташыны къойгъанлардан бири о эди. 1907—1914 сенелери москвалы эким Вяземский профессор Мороховецнинъ ярдымынен бу станцияны къурып башлагъанда, Усеиннинъ бабасы арабанен тап анавы тёпеликлерден, — о пармагъынен Къуш-Къая ве Азизлерни косътерди, — пычма таш ташый, Диптур устанен бу баланынъ тизесининъ къызы Фера таш къалай эдилер. Сулейман пельван адам эди. Эки эркек еринден къыбырдатамагъан ташларны бир озю котерип арабагъа юклей тургъан. Бир кере мында къайткъанда Отузда бирер фильджан къаве ичейик деп Исанынъ къавеханесине киргенде, анда адамлар куле-куле бойле бир вакъианы айткъанларыны озюм эшиткен эдим. Къыш кунълерининъ биринде Сулейман Кефеге базаргъа бараджакъ ола. Къолум-къомшудан чокъча юк юклемек ичюн буюк чана сораштыра. Кимдир: «Бондарь агъа озюне янты чана япкъан, азбарында тура, амма да чана», — дей. Сулейман эринмейип бара. «Оля, Бондарь чананъы берип турса, Кефеге базаргъа барып келейим», дей. Бондарь къопаичоралыкъ япып: «Лякин бир шартым бар. Эгер котерип алып кетмеге козь кестирсенъ берейим, эм бутюнлей беририм», дей. Эм озю де мыскълаллы куле. Сулейман да чокъ

тюшюнип отурмай, чананы сыртына урып эки-эки бучукъ километр авлакътаки эвине алып кете. Ойле де, чана Сулейманныңки ола. «Догърудыр. Я демирджиге барып, озю ичюн махсус, аман-аман бир пудлыкъ лескер яптыргъаны акъылынъызда дегильми», — деп кульди къавеханедеки ятлардан кене бириси. «Иште ойле адам эди бу йигитнинъ бабасы», — сёзюни екюнледи профессор Александр Фёдорович Слудский.

Шу вакъытта бинанынъ ичерисинден сыртларына торба аскъан, эллеринде чёкючлеринен бир къач яш ве къыз чыкъты. Олар амелият кечмек ичюн Ленинград дагъ-геология институтундан кельген студентлер эдилер.

— Ана, аркъадашлар, линейка азыр, юрюнъиз кеттик, — деди оларнынъ бириси.

— Стёпа! Мында кельчи, — янына чагъырды деминки яшны профессор Слудский. — Таныш ол, бу йигит сизинъ ёл косътериджинъиз Усеиндир. Онынъ бабасы меним яхшы достум эди...

— Билем, баба, — деди яш, — былтыр кельгенде де бизни юкъарыгъа бу огълан алып чыкъкъан эди.

— Меним огълум Степан, — деди гъурурнен профессор. — Степан Александрович. — Айды, барынъыз, ёлджу ёлуна ярашыр.

Усеин студентлерни линейкагъа миндирип, йылан изи киби айланчыкълы дагъ ёлундан юкъарыгъа алып кетти. Эппейи юрьген сонъ:

— Энди о якъкъа кечильмей, яян кетмек керек, — деди атнынъ югенини озюне чекип.

— Айды сен салкъында ятып раатлан, биз текаран доланып келейик, — деди Степан, — къана, яшлар, меним пешимден юрюнъиз.

Усеин атыны арабадан къутарып, къызылчыкъ агъачына багълады да, озю линейканынъ астына кирип ясланды. Бираз юкълап да алды. Сонъра деминки студентлерден бириси котерип аткъан газета парчасыны алып, джан сыкъысындан ондаки бир шиирни эджа-лай-эджалай окъумагъа башлады:

Окови тяжкие падают,  
Темница рухнуть — и свобода  
Вас примет радостно у входа,  
И братья меч вам одадут...

— А, Усейка, русча огренесинъми, — деди кулип шу арада къайдандыр пейда олгъан Степан. — Яхшы, яхшы. Окъу, огрен. Рус-

чаны мытлакъ огренмек керексинъ. Истейсинъми, мен санъа ярдым этейим.

— Истейим, — деген киби башыны ашагы-юкъары саллады Усеин.

— Яхшы. Айса бугунъден сен рус тилини огренип башлайджакъ-синъ... Сен сёзлерни догъру окъумагъа ве айтмагъа огренмек керек-синъ. Мына, сен шимди окъугъан бу шиирни улу рус шаири Александр Сергеевич Пушкин тамам юз йыл эвельси язгъан. Мына бакъ, сен «Оковы тяжкие падутъ» — деп окъуйсынъ, ойле дегиль. «Оковы тяжкие падутъ» — деп окъумакъ керек. «Темница рухнуть» дегиль де, «Темницы рухнутъ» деп окъумалы...

О, джебинден къоюн дефтерини чыкъарды. Бир табагъыны йырт-тып алды да, Усеин янълыш айткъан сёзлерни язып башлады. Бир къач сыра язгъан сонъ, башта озю сес чыкъарып окъуды. Сонъра Усеинге окъутты. Белли бир денъишме олса керек, «яхшы», деди.

— Сен ярын буларнынъ эписини темизге чекип келеджексинъ, анъладынынъ, эм эзберден окъуп да берирсинъ...

— Яхшы, — джевап къайтарды о. Экинджи, учюнджи... кунълери де Степан Александрович мунтазам суретте огълангъа русчаны огретмекни девам эттирди.

Амелият кечкен студентлерни Усеин пек бегенди. Шень, саде, саф гонъюлли яшлар эдилер. Олар да озь ёл косътериджилерини севип къалдылар.

— Ярын кельгенде бизге яхшы шараптан кетирирсинъ, анъладынынъ, — деп Усеинге кимерде пара берип ёллай эдилер.

Экинджи куню дагъгъа чыкъкъан сонъ арабиджи шеэрлилерге сымарышны бере, къалгъан акъчаны да къайтара эди.

— Ёкъ, къалгъаны сенинъ эмек акъкъынъ, — дей эдилер. Усеин исе капики-капигинен оларны анасына бере. Чокъусы вакъыт Усеин студентлерге чобан кобетеси, чобан къавурмасы да пишире, «ашчылыкъ»тан къазангъан параларыны да анасына кетире эди.

Кимерде Усеин койге де кельмей, студентлернен берабер Къарадагъда ятып къала эди. Мына бугунъ о кене дагъда геджелейджек. Яз олгъанына бакъмадан геджелери, хусусан сабагъа якъын салкъын ола. Лякин Усеин буны дуймай. Эппеи вакъыткъадже боджеклернинъ чырылтысыны, денъизнинъ шувултысыны динъ-леп, табиатнынъ аджайип къокъусундан саргъушлангъан киби ятты. Сонъ козю юкъугъа кетти. Сабагъа якъын о ушюгенинден къалтырап, сагъына, солуна айланды. Олдурамады, еринден турды. Кок агъа-рып башлагъан. Бираздан Къарагъач ве даа сонъра Къарадагъ Къа-



янынъ уджлары корюнип башлады. Арадан ярым саат кечер-кечмез денъиз артындан атеш киби къызарып, балабан кунеш пейда олды. О, къайдадыр ашыкъкъан киби эп юкъарыгъа котериле ве къызарып башлай. Этраф бам-башкъа тюске денъишти. Яйла ве корьфездеки къюю кок тюс мавы ренкке айланды. Къарадагъ гульгули тюске бурюнди. Къушларнынъ чивильдиси, денъизнинъ шувултысы бу ерлернинъ эфсаневий табиятына гузеллик багъышлай эди. Бой-леликнен янъы кунъ башланды...

Усеин эм атыны къашагъалай, эм де табият «йырджы»ларындан рухланып, озю де тап бабасындан эшиткен насылдыр эски тюркюни яваштан йырлай:

Отъ эте, уть эте,  
Къуш сабелейин уяна.  
Отинъи, сесинъи динълеен  
Шу агъачлар, шу къырлар...

Тереклер, чалылар артында оны козетип, динълеп тургъан къызлар хошланып къакъылдап кулелер, алма юзлю, томалакъ козлю шень къыз чапып келип Усеинни къуджакълай, кокюсине баса, охшай...

Студентлернинъ амелияты битти. Олар Къарадагънен, андаки аджайип адамларнен, озьлерине догъмуш киби олып къалгъан «хозяйственный мальчик» Усеиннен сагълыкълашып кеттилер.

Усеин иште, бойле яз бою мында чалышты — араба екип, агъач, сув, ашайт маллары ташыды. Студентлер айткъаны киби биостанциянынъ хозяйствосыны юрьсетти. Бутюн къазанчыны анасына кетирди.

1927 сенесининъ кузю. Еди йыллыкъ мектепни муддетинден эвель битирген Усеин окъувны кене девам эттирмек истеди. Рабфакта окъуйджакъ олып, Симферопольге барды. Лякин рус тилинден иншаны пек фена язгъан. Къырмызы къарындаш тийсетилмеген ери ёкъ эди. Акъярда азырлав курсы бар экен, деп эшитти. Анда кетти. Дёрт айлыкъ азырлыкътан сонъ оны кооператив техникумына кечирдилер.

Яхшы окъуй, джемаат ишлеринде актив иштирак эте эди. Озь курсында комсорг, район комсомол комитетине бюро азасы сайланды.

— Билесинъизми, балалар, мен техникумны ташлайджакъ олам, — деди бир кунъ лаф арасы Усеин, тап мектепте окъугъан достлары Смаил Абидов, Мамбет Бекташев ве Абляз Ибадлаевге.



— Делирдинъми шу? — шашты Смаил, — мында киргендже не кыйынлыклар корьгенинъни бизден яхшы бильген адам ёкъ. Энди эки йыл окъудынъ. Озюнъ де комсомол етекчисисинъ. Эр кес урьмет эте. Окъу, битир, чалышып башларсынъ. Анам ярдымгъа мухтадж, бир эв баланен отура, дейсинъ. Иште оларгъа ярдымынъ тиер. Не мерамынъ бар, я да эвленеджек оласынъмы?!

Эр кес кульди.

— Ёкъ, достларым. Ничюн бильмем тиджарет иши юрегиме ятмай. Ленинградгъа окъумагъа кетеджек олам.

Эр кес, «даа насыл окъув», деген киби Усеинге бакъты.

— Э, Ленинградгъа, электромеханика институтына бараджам...

1929 сенеси Усеинден эвге бойле бир мектюп кельди: «Анай! Мен сагъ-селяметим. Ленинграддаки алий электромеханика институтына (ВЭИ) баягъы кыйынлыкларнен олса да кирдим. Окъувым яхшы. Агъырлыкъ эте. Лякин тырышам. Бош вакъытым аз. Башкъалары дерслерни эки саатте япсалар, манъа дёрт-беш саат отурмакъ керек ола. Эсасен рус тилинден кыйыналам. Манъа ярдым этмек ичюн Людмила Исакова деген курсдашымны пекиттилер (буюк бир профессорнынъ кызы). Ондан баягъы шей огрендим. Къысмет олса беш йылдан дипломлы инженер олып барырым. Мен ичюн раатсызланманъыз. Селямнен, огълунъ Усеин».

Студентлик йыллары тез кечти. 1933 сенеси де келип етти. Окъувнынъ сонъки йылы. Бир къач ай даа окъусалар амелият башлайджакъ, о биткен сонъ диплом иши язув, имтианлар...

Аязлы февраль кунълеринден бири. Эр вакъыттакиси киби институтта кызгын дерслер кете. Секретарь кыз узун коридорнынъ энъ сонъундаки къапыны яваштан ачты, лекция окъумагъта олгъан оджадан афу сорап: «Сулейманов аркъадаш, тенеффюсте ректораткъа бараджакъ экенсинъиз», — деди.

«Имтианлардан борджум ёкъ эди, ярамай бир шей де япкъаным ёкъ, не олды экен, озю де деканаткъа олсун даа, тап ректораткъа, — деп тюшюнди Усеин ве озь-озюни тынчландырды. — Бир де-бир джемаат авалеси бардыр...»

Усеин ректорнынъ одасына киргенде анда онъа якъын адам отура эди. Энъ тёрде, озь креслосында ректор. Онынъ янында институт партбюросынынъ секретары, комсомол комитетининъ секретары, кене бир адам ве бир къач да студент.

— Аркъадашлар, — деп башлады ректор, — бугунъ дерстен сонъ комсомол топлашувы отъкереджекмиз. Меселе бойле: Комсомол Меркезий Комитетининъ чагъырувынен бизим институтымыздан

дёрт-беш студентни Кызыл Ордуга командирликке алмак истейлер. Биз озь арамыз меслеатлаштык ве сизлерни ляйык таныдык. Насыл дейсинъиз?

— О кьадар кыйынлыкларнен окъудык, институтны битирме-мизге бир кьач ай кьалды, диплом алайык да сонъ...

— Янълышмасам, сиз Усеин Кяmileвич оласынъыз, догърумы, аркъадаш? — деди таныш олмагъан адам.

— Догъру! — деди Сулейманов.

— Сиз генерал олурсынъыз, диплом кьачмаз.

Эр кес кулушти. Усеиннинъ озю де шу анъде озюни тап генерал тасавур этти гъалиба, кьулакъларынадже кызарды, кулип ерге бакъты.

— Даа суаллер бармы? — сорады ректор. — Демек, ёкъ. Айса анълаштык, аркъадашлар! Комсомол топлашувунда сизлернинъ кандидатуранъызны теклиф этермиз, — анълатты ректор ве шунынънен айтыладжакъ лафлар битти деген киби, еринден турып, эр кеске небетнен козь ташлады.

Бир кьач кунъден сонъ Усеин Сулейманов, Владимир Воробьёв ве кене уч студент институтнен эсап-кьасап ишлерини толусынен битирип, дост-эшлернен сагълыкълашып, арбий комиссариаткьа, андан да Москвагъа ёнедилер.

Бойлеликнен Усеин Сулейманов М. В. Фрунзе адына арбий академиянынъ динълейиджиси олды. Янъы омюр, арбий омюр башланды.

Аскер олмагъан офицер, офицер дегиль дейлер. Сулеймановгъа да иште бу, аскерлик мектебини кечмек керек эди. Академияда бир кьач ай тасиль алгъан сонъ:

— Сиз кьыскъа муддетли аскерлик талимини кечмек керексинъиз. Къайда бармакъ истейсинъиз? — дедилер.

— Мумкюн олса, Симферопольге ёлланъыз, — риджа этти Сулейманов.

Онынъ истеги ерине кетирильди. Симферопольдеки докъузынджы полккьа ёлланма берильди.

Полк командири Биргин полкнынъ комиссары Мемет Чалбашны, партия тешкилятынынъ секретары Смаил Мустафаевни ве кадрлар ротасынынъ командири Рубешнайзерни чагъыртып, олар иле Сулеймановны таныш этти.

— Айса, бугунъден отърю сиз бизим аскеримизсинъиз, — деди полк командири. — Рубешнайзер аркъадашнынъ ротасында хызмет этерсинъиз.

Экинджи куню сабалыкъ тешкерювден сонъ: «Аркъадашлар, бугунь нарядгъа бармакъ бизим невбетимиз», — деп илян этильди. Уйле емегинден сонъ ятып раатландылар. Тайинленген вакъытта эр кес сафкъа тизильди.

— Сиз полк байрагъыны къоруйджакъсынъыз, — деди учь аскерге мураджаат этип болюк командири. Оларнынъ арасында Сулейманов да бар.

Полк байрагъы! Аскер ичюн ондан да мукъаддес шей ёкъ. Байракъны козь бебеги киби къорчаламакъ керек. Бельким бу байракъ астында дженкке кирмек, Ватанны хаин душманлардан къорчаламакъ керек олур... Къолунда силянен бир саат байракъ янында тургъанда буларнынъ эписи Усеиннинъ козь огюнден келип кечти.

Бир куню полк комиссары Чалбаш Усеинни озь узурына чагъыртты.

— Билесинъми, Сулейманов, — деп лаф башлады комиссар. — Мына сен Москвада арбий академияда окъуйсынъ. Бир къач йылдан сонъ алий бильгили командир олып чалышаджакъсынъ. Бизим зиялыларымыз сиз киби яшларымызнен гъуурланалар. Талимден бош вакъытта театрлерге, концертлерге барынъыз, оларнен таныш олурсынъыз...

— Вакъыт ёкъ, комиссар аркъадаш.

— Олур, олур, — кульди Чалбаш. — Истейсинъми, мен вакъыт тапайым?

— Эльбет де.

— Айса ма, мына бу даветнамелерни ал. Бир къач аркъадашынънен де лаф эт, бельким олар да бармагъа истерлер. Сонъ манъа айтырсынъ. Симферополь драмтеатри якъында озюнинъ он йыллыгъыны къайд этеджек экен. Ильяс Тарханнынъ «Уджум» пьесасыны саналаштыргъанлар. Базы бир левхаларны иджра этмек ичюн арбийлер керек экен, мумкюн олса бир къач аскер ёлласанъыз, репетицияларда иштирак этсинлер, дейлер. Эм зиярет, эм тиджарет, дегенлери киби эм пьеса бакъарсынъыз, эм де артистлеримизнен таныш олурсынъыз...

Усеин Сулеймановнынъ ёлбашчылыгъында Гъани Сулейманов, Сейфуллаев ве дигер бир къач аскер учь-дёрт кунь драмтеатрге барып, репетицияларда иштирак эттилер.

Пьесанынъ премьерасы олды. Усеин беязларгъа къаршы курешеткъан Къызыл Орду командири ролюни усталыкънен иджра этти. О, къолунда маузернен «ур-ра» деп санагъа атылып чыкъа. Онынъ пешинден «ур-ра» садаларынен дигер аскерлер де етишип келелер,

ятып, маузер, винтовка ве пулемётнен беязларгъа къаршы атеш ачалар...

Учь ай девам эткен аскерлик Усеинге чокъ шей огретти. Академиягъа эки кубик такъып, взвод командири рутбесинде къайтып кельди.

Институттаки дёрт йыллыкъ окъув академиядаки талимни баягъы къолайлаштырды. Дигер динълейиджилерге нисбетен логарифм джедвелинин эсаплав, тангенс, катангенслерни огренюв, энюв кошеси, четлешюв кошесини эсаплав онъа адий мисаллер олып корюне, чешит вазиятлерде атувда да дигерлеринден кериде къалмай эди...

— Арбий разведкаджы олмакъ истейсинъми, аляджы йигит?

Бойле суаль академияны аля ишаретлернен битирген Усеин Сулеймановны шашмалатты. Тюшюнджеге далдырды.

— Беджерип олурыммы экен?

— Шубесиз. Бунъа эмин олмасакъ лаф этмез эдик. Арбий разведкаджы ичюн зарур олгъан алай чизгилер сенде етерлик. Гизлемеймиз. Биз ичюн пек буюк эмиети олгъан экинджи тарафы да бар. Бизге тюркий тильни бильген адам керек. Бельким узакъ кезинтилерге бармакъ керек олур. Бу джеэттен сен деерли азыр адамсынъ.

Разведкаджы эр шейни бильмек керек, эм бильгенде де насыл я? Мында, академиядаки дерслерден фаркълы оларакъ, бир бакъкъанда ич бир тюрлю керексиз олгъан шейлерни де йипинден инесинедже менимсемек, атта эсапчылыкъ, дюльгерлик, чиленгирлик, ашчылыкъ, аякъкъап тамирлемек, урба ювмакъ, утюлемек, ямамакъ, киби бир чокъ зенаатларны да темелинден огренмек керек олды.

1936-нджы йылнынъ яз айлары. Окъув битти.

— Энди бир ерлерге барып сентябрьгедже раатлан. Къайда кетмек истейсинъ? — сорадылар Сулеймановдан.

— Койге! Анамларны сагъындым.

— Яхшы! Лякин акъылыньда олсун, раатланмакъ — аякъ узатып ятув, къызларнен клубларгъа къатнав, денъиз ялысында кейф чатув манасында дегиль. Эльбет де олар да керек. Эм мытлакъ керек. Лякин колхозмы, заводмы илле бир ерде чалышмакъны, чареси олса эсап-къасап ишлеринен мешгъуль олмакъны тевсие этемиз.

— Аньладым! — кулюмсиреди Усеин.

— Огъурлы ёллар. Яхшы раатлан.

— Сагъ олунъыз...

Сентябрь айында Сулейманов Москвагъа къайтты. Бир къач кунъ инструктаж кечти. Онъа, керекли бутюн весикъаларны азырладылар.

— Бойлеликнен ярын ёлджусынъыз, узакъ сеферге кетеджексинъыз, Сулейманов аркъадаш, — деди шеф ода ичинде о яна-бу яна юрер экен.

— Лякин, шимдикиси о узакъ сефернинъ башлангычы. Бунда бир тюрю телюке ёкъ. Озь достларымызнынъ юртуна мусафирликке дегендай, бараджакъсынъыз. Амма илеридеки ишинъизнинъ не дереджеде мувафакъиетли эда олунаджакъы, чокъ джеэттен иште бу мусафирликте арттырылган бильги ве азырлыгынъыз-гъа багълы оладжакъ. Сиз Монгъолстангъа ёнейджексинъыз. Анда сизни озь дипломатия хадимлеримиз къаршылап алырлар. Косътериш алгъандже, буны вазиет косътерир, анда, монгъоллар арасында яшап, оларнынъ тиль ве адетлерини огренирсинъыз. Имкяны олса къытай ве япон тиллерини де огренинъыз, зарары олмаз. Чюнки, илериде сизге о якъта чалышмакъ керек оладжакъ. Кене муим бир шей даа. Эндиден сонъ сиз Усеин Сулейманов дегиль де, Ада-Батырсынъыз, анълашылдымы?

— Анъладым, — деди Сулейманов маналы бакъышнен.

— Озь ады ве фамилиянъызны унутмакъ керексинъыз. Мукъайт олунъыз. Эр анги шараитте биле сиз Ада-Батырсынъыз. Къайтып кельгендже, эльбет де, — кульди офицер. — Демек, эр шейни анълаштыкъ, ойлеми?

— Анлаштыкъ! — тасдикълады Ада-Батыр.

— Айса барынъыз, сизинъ ихтиярынъызда, — офицер саатине бакъты, — йигirmi дёрт саат вакъыт бар. Ярын тамам бу вакъытта манъа келип, весикъаларынъызны алыр, Москва — Улан-Батор поездинен кетерсинъыз. Айды, ярынгъандже!

Улан-Батор демирёл вокзалында москвалы мусафирни совет эльчиханесининъ машинасы беклей эди.

Ада-Батыр бир къач кунъ Монгъолстаннынъ пайтахтынён, онынъ дикъкъаткъа ляйыкъ ерлеринен таныш олды. Шеэрнинъ энъ юкъары нокътасы — Тологойттан шеэр дживарындаки Тола озенине баргъандже алай ерни ушенмеден кезип чыкъты. Музейлер, ибадетханелер, сарайларны сейир этти.

Тола. Бу озенинъ корьгенде Ада-Батыр якъында Монгъолстан акъкъында окъугъан насылдыр бир китаптаки бойле бир эфсанени хатырлады:

Шималий Монгъолстаннынъ уюмдары олган Гамбодордж 1639 сенеси бу озенинъ ялысына биринджи юртаны<sup>1</sup> къургъан ве онъа озь огълуны кочюрген. Шу вакъытта Богда-Ул дагъынынъ тёпесине

<sup>1</sup> Юрта — монгъоллар яшаган чадыр эв.

девлет кѳушу кѳонган. Онынѳ чокѳучы дженюпке бакѳа, кѳуйругѳы исе бу озеннинѳ сувуна тийип тура экен. Эфсанеде айтылганына коре, ойле девир келеджек ки, кочебелернинѳ юртлары Урга<sup>1</sup> этрафындаки алай юксекликлерни кѳаплайджакѳ.

— Демек эфсанелер акѳикѳаткѳа чевирилеята, — тюшюнди Ада-Батыр, шеэрининѳ янѳы кѳуруджылыкѳларына бакѳып.

Пайтахт яхшы, лякин даимий яшайджакѳ ерге кетмек керек.

Уде-Байгѳадже баягѳы ѳл. Ада-Батыр бутюн юклерини топлап аткѳа юкледи ве оны озгѳарып бараджакѳ адамнен берабер саба ѳлгѳа чыкѳтылар. Бир гѳедже аратларда<sup>2</sup> мусафир олмакѳ сырасы тюшти.

Ниает, мензильге келип еттилер. Уде-Бай шеэрининѳ дживарын-даки сомон<sup>3</sup> Ада-Батырнынѳ дурагѳы олды. Мында ерлешкен юзлер-нен юрталарнынѳ биринде энди Ада-Батыр яшайджакѳ.

Бу ерде ходжалыкѳ буюк экен. Онларнен бинѳ баш кѳойы, эчкиси, аты, девеси бар. Иш чокѳ, ишчи аз. Демек мында бир арат даа артты.

Узакѳ ѳлдан кельген Ада-Батыр ѳргѳунлыгѳыны савуштырмакѳ ичюн озюне айырылган юртадаки кошма<sup>4</sup> устюне узанды. Акѳ-шам устю кѳаршы юртадаки монгѳол кѳомшусы Максаржава келип, Ада-Батырнен таныш олды, ал-хатыр сорады, оны мусафирликке давет этти.

Демек бармакѳ керек...

Бол-сал юртанынѳ сол тарафына Максаржаванынѳ яш балалары отурдылар. Сагѳда исе дюльбер делисини<sup>5</sup> омузына ташлаган юрта саиби, онынѳ буюк огѳуллары — Уртнасан ве Алтан-Гѳэрѳл, даа бир кѳомшусы ве бугунки зияфетнинѳ кѳабаатчысы — Ада-Батыр. Юрта саибеси Гивасурѳн кѳартанай топогѳа<sup>6</sup> илиштирилген тельде асылы турган чыракѳнынѳ мельтесини бираз даа котерип, юртаны эппейи даа айдынлатты. Софра устюнде ѳгѳурт, сютли чай, буюк табакѳ ичинде бутюн пиширилген кѳозу. Максаржава дюльбер пычагѳыны кѳынындан чыкѳарып янындаки чулгѳа сюртти ве адети узѳре оны мусафирге узатты.

<sup>1</sup> Урга — Улан-Батор шеэри. 1924 сенесине кѳадар онынѳ ады Урга эди.

<sup>2</sup> Арат — айванасравджы, йылкѳыджы, чобан. *Койлю* манасында да ишлетиле.

<sup>3</sup> Сомон — *кой* манасында.

<sup>4</sup> Кошма — секе киби отургѳыч.

<sup>5</sup> Делисини — эркеклернинѳ халаты.

<sup>6</sup> Топо — юртанынѳ кѳуббеси. Араба копчеги шекилинде, агѳачтан япыла.

Бу аныелерден хабердар Ада-Батыр пычакъны алып, оны къозунынь башы устюнден, энъсесинден ве сыртындан юрсетти ве яваштан кене юрта саибине къайтарды.

Максаржава пычакъны алып, огълу Уртнасаннынъ огюне ташлады. О исе озъ невбетинде къозу этини догърап башлады. Ашады, ичтилер. Эппейи вакъыткъадже субетлешип отурдылар. Эв сабысы бираз шануз<sup>1</sup> чалып, мусафирни шенълендирди.

Татарлар къавесиз отурмагъанлары киби, монгъолларда да чайсыз аш ашаламай. Анги юртанынь огюнден кечсенъ, чёюн къазан тюбюнде аргъал<sup>2</sup> тютей, чай къайнай. Ада-Батыр да озю ичюн кучюджик, лякин дюльбер самовар кетирген эди. Къорантанынь мусафирченлигине озъ миннетдарлыгъыны бильдирмек ниетинен оны Гивасурэн къартанайгъа багъышлады. О башта алмайджакъ олды. «Озюнье керек олур, мен эпси бир оны къулланмагъа бильмейим», — деп инатлыкъ япты. Лякин, Ада-Батыр: «Алмасанъыз, ынджынырым. Насыл ишлетмесини исе озюм огретирим», — деген сонъ алды.

Ада-Батыр самоварнынъ оджагъына тезек къоры ташлады. Устюнден къуругъан саксаул чырпыларыны къойды. Чокъкъа бармадан самовар къапачыгъынынъ устюндеки кучюджик тешиктен був чыккып башлады. Буны корип бала киби къувангъан Гивасурэн къартанай:

— Ада-Батыр, самвал буцула, самвал буцула<sup>3</sup>, — деп яйгъара котерди.

— Самвал сайн<sup>4</sup>? — сорады Ада-Батыр.

— Сайн, сайн<sup>5</sup>! — джевап берди къартый.

Бойлеликнен Ада-Батыр бу ернинъ озъ адамы олып къалды. Бир къач ай аратларнен берабер ат, деве бакъты, адамны саргъошлатыджы темиз чёлъ авасындан тойып-тойып нефес алды. Ерли халкънынъ урф-адетлерини огренди.

Кене азырлыкъ, кене инструктаж. Энди «бутюн омюр бою топлагъан» алтынларыны кисесине толдуруп, Халхин-Гол таба кетти. Андан исе «къачып» Къытайгъа кечеджек <...>.

1976 с.

Ташкент — Рига — Ташкент.

<sup>1</sup> Шануз — телли миллий чалгъы алет.

<sup>2</sup> Аргъал — тезек.

<sup>3</sup> Самвал буцула — самовар къайнады.

<sup>4</sup> Самвал сайн — самовар яхшы экенми?

<sup>5</sup> Сайн — яхшы.



## ТИББИЕТ ИПИМИНИНЪ ЙЫПДЫЗЫ

Танъ. Сакин Нева озенини бойлап узун бойлу, къанысыджакъ, башындаки гуръ сачында бир дане де къарасы къалмагъан бир адам, яваш-яваш кете. Элинде плащи. Тосат-тосат токътап, сакин озенге тикилип бакъа. Кенардан онынъ юреги де Нева озенининъ суву киби тынч, сакин корюне. Лякин аслы ойлеми экен?

О бираз юрьген сонъ, эллеринде бирер топ гуль, устьлеринде мектеп урбалары олгъаны алда къуванчнен чапып кельген бир огъланнен къызны коръди. Токъталды. Балалар онынъ янына кельген-леринен экиси де бирден:

— Гирей Алиевич, мерабанъыз! Биз Сизни догъгъан кунюньизнен хайырламакъ ичюн звинъизге кете эдик. Бу ерде расткетирдик. Догъгъан кунюньиз хайырлы олсун, — деп, онъа эллериндеки гуллерни берди ве сонъ, кене кельген тарафларына чапып кеттилер. Къызынынъ ады — Марина Хайкина, огъланнынъ исе Серёжа Ефимов эди.

Чалбаш адам оларнынъ артындан бакъып, теренден нефес алды.

Я олар насыл балалар, танъ маалинде бу адамны не ичюн къыдырып юрелер? Я бу чалбаш адам ким?

Бинъ докъуз юз йигирми экинжи сенеси Алуштада Али Баировнынъ къорантасында бир огъланчыкъ догъгъанда, ана-бабасы бу баланынъ илериде дюньяджа белли бир адам олып деп акъылларына биле кетирмеген эдилер. Онъа Гирей деп ад къойдылар. Ана-баба огъуллаарында яшлыкътан эмексеверликке, окъувгъа авеслик догъура бильдилер. Яш Гирей орта мектепни битирген сонъ, энъ севген зенаатыны менимсемек ичюн Москвагъа келип, медицина институтына окъумагъа кире.

Бутюн барлыгъынен адамларнынъ сагълыгъыны къорчалав киби алидженап ишке сарылгъан яш мутехассыс 1943 сенеси институтны битирген сонъ, комсомолнынъ чагъырувынен Саратовдаки медицина институтынынъ арбий факультетине окъумагъа кире. Оны битиргеннен дос-догъру фронткъа ве Учюнджи Украина фронтынынъ танк корпусы эркъанында Ватанымызны немсе-фашист айдутларындан къорчалавда иштирак эте. Бу урушларнынъ биринде арбий эким Гирей Баиров агъыр яраланды. Бу хусуста онынъ озю шойле дей:

— Украинанынъ Шималий Дон районында душманнен амансыз уруш кете эди. Яш-къарт, бутюн халкъ къолуна сия алып Ватан мудафаасына чыкъты. Биз, экимлер де, бир къолумызда автомат, дигеринде медицина чантасы, аскерлеримизнен бирге адымладыкъ. Бу ёлларда биз эм рухий ве эм де бедендже чокъ мешакъатлы кунлер



кечирдик. Янынъдаки яш, сагълам мучели йигит, арадан чокъ кечмеден, дженк мейданындан сакъат олып чыкъа. Буларны корьгенде юрегинъде душмангъа къаршы къат-къат нефрет арта. Буларны мен шахсен озъ башымдан кечирдим. Шималий Дон районындаки агъыр урушлардан биринде пек чокъ аскерлеримиз ольди ве агъыр яраландылар. Юзлернен аскер къуршун ярасындан инълей ве имдат сорай эди. Мен ог сырадаки яралы аскерлеримизни къуртармагъа ашыкътым. Мына, яралылардан бирини, экинджисини, учюнджисини алып чыкътым. Кене дженк мейданына, яралылар олгъан тарафкъа чаптым. Лякин бу сефер душманнынъ окъы мени де аякътан йыкъты. Госпитальде озюме кельдим. Бир къач еримден яралангъан ве чокъ къан джойгъаным...

Бу чарпышмада Баиров пек чокъ яралыны олюмден къуртарды. Шунынъ ичюн де о, биринджи дереджели Ватан дженки орденинен такъдирленди. Лякин, шундан сонъ, Баиров баштакиси киби дженк мейданларында булунып оламады. Оны кочебе госпитальде чалышмагъа къалдыралар.

Дженктен сонъ исе, Г. А. Баиров Ленинградда балалар хирургиясы боюнджа чалышып башлады. Оны медицинада даа кереги киби огренильмеген ве чокъ суаллерге джевап алынмагъан саа — балалар хирургиясы меракъландырды.

Бала хасталыкъларыны огренюв ве оларны тедавийлев саасында бизде энъ белли алим профессор Алексей Владиславович Шацкийдир. Баировда олгъан буюк истидатны сезген Шацкий 1948 сенеси оны ильмий ишке теклиф эте.

Бойлеликнен, арадан чокъ кечмеден, Баиров Г. И. Турнер адына Ленинград балалар ильмий-тешкерюв ортопедия институтында чалышып башлай. Институтта балалардаки яныкъ, къырыкъ ве сакъатланув киби хасталыкъларны терен огрене ве оларны тедавийлевнинъ энъ уйгъун усулларыны араштыра. Чокъ кечмеден матбуатта яш алимнинъ бу акътаки биринджи ильмий иши пейда олды. Азырки вакъытта бизге Баировнынъ 200-ге якъын ильмий иши беллидир.

Медицинада алынып барылгъан тешкерювлер шуны косътере ки, бир яшынадже олгъан балаларда олюм дигерлерине нисбетен эр даим зиядедир. Мутехассыслар, бунынъ себеби бу яштаки балаларнынъ зайыф олмасында ве чешит хасталыкъларгъа тез къапылмаасындадыр, деп таныйлар.

1951 сенеси Ленинград педиатрия медицина институтынынъ бала хирургиясы кафедрасына ассистент тайин этильген яш Баиров ара-

дан чокъ кечмеден «Балаларда тирсек чыкыкълары» мевзусында кандидатлык диссертациясыны кърчалады.

1955 сенеси онынъ омюринде унутылмагъан бир вакъиа олып кетти. О, ашкъазан аш ёлу олмагъан баланы операция япып, онъа суный аш ёлу кьойды. Бу совет медицинасында биринджи кере япылгъан операция эди.

Серёжа адлы баланы мувафакъиетнен операция япкъан Гирей Алиевич арадан чокъ кечмеден совет медицинасында янъылыкъ сайылгъан экинджи бир операция даа япты. Отъ ёлу олмагъан Марина адлы кызычыккъа суный отъ ёлу кьойды. Бу, медицинамыз, даа да догърусы, адамларымыз ичюн не къадар буюк ве эмиетли янъылыкъ!

Тасавур этинъиз, ана-баба кърантада эвляд беклей. Лякин ана-нынъ чешит азапларнен докъуз ай ташыгъан баласы бойле бир буюк къусурнен догъа. Анагъа эвлядындан айырылмакъ кьолай шейми?

Медицинамызнынъ корюмли векили Баиров чокъ аналарнынъ козь яшларыны озюнинъ шифалы эллеринен сильди, оларнынъ балаларына омюр багъышлады.

Гирей Алиевичке къадар бу сой балаларда операциялар умумен япылмагъаныны козь огюне алгъанда, оларны биринджи кере мувафакъиетли кечирмек ичюн истидатлы алим, буюк теджрибеси олгъан хирург не къадар эмек сарф эткенини тасавур этмек биле кыйын.

Эльбет, насыл саада олса олсун: илимде, техникада, табиятта янъылыкъ ачмакъ кьолай дегиль. О, адамдан буюк истидат, эмек, ираде, истек, чыдамлыкъ талап эте. Медицинада исе, бу тамамнен бир башкъа характер ташый. Медицинада адамнен иш корюле. Ишнинъ нетиджеси гъает паалыгъа тюше. Сенинъ кършында инсан — яшамасы керек олгъан бир адам тура. Сен оны олюмден къуртарасынъ.

Гирей Алиевич Баиров кучюк ве буюк яштаки балаларда догъма къусурларны тедавийлев узеринде де чокъ чалышты. Кокюс къафеси, кърарын хасталыкълары ве кыйыш таз сюеклерини хирургия ёлунен тедавийлев усулларыны кениш инкишаф эттирди.

Баиров 1959 сенеси озю чалышкъан кафедрагъа мудир оларакъ тайинленди ве ондан берли шу вазифеде чалыша.

1960 сенеси алим «Балаларнынъ тирсеклеринде кырыкълар» мевзусында докторлыкъ диссертациясыны кърчалады. О, алимнинъ он йыллыкъ эмегининъ екюни эди.

Гирей Алиевич ильмий фаалиети девамында хасталыкъларнынъ диагнозыны кьов, тедавийлевнинъ мукеммеллешкен ве бус-бутюн

яңы усулларыны ишлеп чыкты ве 1963 сенеси буларны акс эттирген биринджи монографиясыны бастырды. Алимниъ бу китабы хирурглар, локъсаханелерде ишлеген бала экимлери ичюн кыйметли дерслик олды.

Баировныъ озю ильмий-тедкыйкъат ишлери алып барувнен бирге, яшларныъ да осьмесине, бала хасталыкъларыныъ даа бу вакъыткъадже огренильмеген сааларыны менимсемелери, медицина алеминде эминликнен адым атмалары ичюн бабаларджа кыйгыра. Баировныъ ёлбашчылыгында 1971 сенесине къадар 32 хадим медицина илимлери намзети ве 4 алим медицина илимлери докторы унваны ичюн чешит мевзуларда диссертация къорчаладылар.

Озюниъ буюк истидаты, ишченлик къабилиети, тиббиет илимине олгъан тирнеклигинен Баиров мемлекет медицинасыныъ корюмли алимлеринден бири оларакъ танылды. Медицина илимлери докторы, профессор Гирей Алиевич Баиров 41 яшында экенде, СССР Медицина илимлери академиясыныъ мухбир азасы оларакъ сайланды. Шундан берли академияныъ азасы.

Сонъки 15 йыл девамында Ленинград медицина институтыныъ бала хирургиясы кафедрасында чешит къусурлыкъ ве сакъатлыкъларнен догъган 10000-ден зияде бала операция этильди. Энь муреккеп, агъыр ве телюкели операцияларны Гирей Алиевичниъ шахсен озю япты.

Белли алим озюниъ чокъ йыллыкъ назарий ве амелий ишлери эсасында бир сыра китаплар язды. Олар медицина институтлары ве медицина окъув юртларыныъ талелелери, аспирантлар ве яш алимлер ичюн энъ керекли эсерлердир.

1963 сенеси Баиров Ленинград балалар ильмий-тедкыйкъат ортопедия институтыныъ аджеле хирургия кафедрасыныъ коллективинен бирликте «Балаларгъа аджеле хирургия» китабыны бастырды. Бу, екяне китап сонъундан кыйтадан экинджи кере нешир этильди.

1963 сенеси исе, автор озюниъ «Яңы догъган балалар ичюн» адлы монографиясыны чыкъарды. Арадан беш йыл кечер-кечмез «Медицина» нешриятында оныъ буюк колемли «Балаларда сакъатлыкълар инкишафыныъ хирургиясы» китабы басылып чыкты. Бу китапта балаларда расткелинген чешит сакъатлыкъ хасталыкъларыны насыл операция япмакъ керек олгъаны акъкъында тафсилятлы анълатувлар бериле. О эр хирург ичюн буюк костериштир.

— Шимди «Медицина» нешриятында «Балаларда джигер ве одъ ёлу хирургиясы» адлы буюк колемли китабым басыла, — деди бизнен субетте алим.

Булардан гъайры, юзлернен журналларда, джыйынтыкъларда, коллектив олып язылгъан китапларда Гирей Алиевичнинъ медицина ичюн гъает эмиетли чыкъышларыны корьмек мумкюн. Медицина энциклопедиясында, справочниклерде де онынъ ишлери акъкъында чокъ шейлер языла.

Бала хасталыкъларынынъ насыл чешити олса-олсун, медицина мевзусындаки китапларда бу хусуста Баировнынъ терен талиль этип язгъан ильмий макъалелери, косътеришлери барлар.

Шимди балаларда бир чокъ операциялар профессор Баиров кешф эткен усулларнен япыла ве о медицина эдебиятында «Баиров усулы», деп косътериле. Меселя, базы балалар анадан сакъат догъалар. Оларнынъ кокюс къафеси къуну шекилинде ола. Адам вуджудынынъ бир тегиз осьмесинде кокюс къафеси буюк роль ойнай. Демек, догъма сакъатлыкъны деръал тюзетмек керек. Эгер онъа вакъытында чаре корюльмесе, баланынъ нефес алув органларынынъ функциясы бозула. Бу исе, бир сыра дигер хасталыкъларнынъ асыл олувына шараит догъура. Шунунъ ичюн де Баиров бу сой сакъатлыкъкъа айрыджа дикъкъат эте.

Къуну шекилиндеки кокюсни биринджи кере 1911 сенеси Мейер деген хирург операция япа. Бизде исе, бу сой операцияны биринджи оларакъ 1948 сенеси Н. А. Богораз буюк яштаки адамларда япкъан эди.

Советлер Бирлигинде 1960 сенеси бу операцияны биринджи кере Баиров балаларгъа япты ве о медицинагъа «Баиров усулы», деген аднен кирди. Кечкен йыллар зарфында алим бойле хасталыкъны операция ёлунен тедавийлевнинъ ондан зияде усулыны кешф этти.

Медицина эдебиятларында косътерильген малюматларгъа коре, эр 3500 баладан бири ашкъазан ёлу олмадан я да хаста ашкъазан ёлунен догъа экен.

Баиров чокъ йыллар девамында оларны тедавийлевнен бир сырада ашкъазан ёлу сакъатлыкъларынынъ эсасен алты чешитте олгъаныны исбат этти. Шунунънен бирликте эр бир корюништеки сакъатлыкъны операция этюв усулларыны ишлеп чыкъты ве олар «Анастомозны пейдаландырувда Баиров усулы», «Экилемджи эзофагостомияны операция этювде Баиров усулы», «Аш ёлуны эки баскъычнен операция этювде Баиров усулы» адларынен медицинагъа кирдилер.

Башкъа хасталыкъларны операция этюв ёлунен тедавийлевде де хирурглар чокъусы «Баиров усулы» адыны алгъан усулларнен иш корелер.

— Сонъки вакъытларда насыл ишлернен огърашасыз? — деген суалимизге, Гирей Алиевич шойле джевапта булунды:

— Бала урологиясы медицинада даа энъ къаранлыкъ саалардан бири сайыла. Демек бу саада даа чокъ ишлер япмакъ керек. Шунынь ичюн де, шимди мен, балалар урологиясы ве аджеле хирургия меселелери боюнджа чалышам. Огренильмекте олгъан саанынь муимлигини козь огюне алып, СССР Медицина илимлери академиясы манъа яхшы лаборатория тешкиятландырмагъа якъындан ярдым этти ве бир группа ильмий хадим берди. Ниает, бу саада эльде эткен бутюн ишлеримизге екюн оларакъ — аджеле хирургия ярдымы хусусында салмакълы бир китап язмакътыр.

Алимнинъ истеги буюк. О, медицинамызнынъ ярынки кунюни коре бильген, инсанлыкънынъ бахт-сеадети, сагълыгъы огърунда усанмакъ ве ёрулмакъ бильмей чалышкъан, озъ омюрини инсанларны тедавийлев киби энъ мукъаддес ишнен багълагъан бир алимдир.

СССР Медицина илимлери академиясынынъ мухбир азасы, профессор Гирей Алиевич Баиров шимди де Ленинград медицина институтынынъ бала хирургиясы ве ортопедиясы кафедрасына ёлбашчылыкъ япа. О, Ленинграднынъ баш балалар экими сайыла. Бутюнрусие бала экимлери джемиети идаресининъ азасы, бала хирурглары джемиетининъ Ленинград секциясы идаресининъ реиси. Бутюнсоюз хирурглар джемиети идаресининъ азасыдыр. Ленинграддаки травматологлар-ортопедлер джемиети идаресининъ азасы ве ниает «Вестник хирургии» журналынынъ редколлегия азасыдыр.

Гирей Алиевич бундан башкъа даа пек чокъ джемаат ишлеринде актив иштирак эте. О дефаларнен институт партия комитетининъ азасы ве КПСС Ленинград шеэр район комитетининъ азасы оларакъ сайлана.

Юзлернен яш алимлер онынъ гъает зенгин, кениш диапазонлы бильги хазинесинден тедавийлевнинъ сырларыны огренелер.

Профессор Гирей Алиевич Баиров Венада, Токиода ве дюньянынъ дигер чешит шеэрлеринде отъкерильген симпозиумларда чокъ керелер ильмий докладларнен чыкъышларда булунды ве онда совет медицинасынынъ эльде эткен буюк енъишлерини депиллернен косътерди.

1972 с.

## ФЕДАКЯРПЫКЪ

Мустафа Селимов. Бу ад чокъ адамларгъа яхшы таныш. Дженк йылларында о акъкъында Къырым дагъларындаки партизан отрядларында, койлерде эфсанелер айтыла эди. Лякин, догърусы о айтылгъанлар эфсане дегиль де акъкъат эдилер, амма адамларгъа эфсане олып корюле эди.

Айтайыкъ, фашистлер ат ойнаткъан койлерге апансыздан келип, джемаатны топлап, оларны джебэдеки вазиятнен таныш этерек, семетдешлерини немсе тутыпалыджыларына къаршы курешмеге давет эткен, аз сайылы партизан отрядынен къуветче секиз-он кере зияде олгъан ве яхшы силалангъан душмангъа уджум этип, оны тар-мар эткен, фашистлернинъ сила юкю онларнен вагонларыны, паровозларыны, автомобиллерини патлатувгъа я да учурымдан башы ашагъы йибериювге догърудан-догъру ёлбашчылыкъ якъан къоркъубильмез адамнынъ джесюрлигине насыл олур да эфсаневий демезсинъ. Къырым партизанлары Дженюбий бирлешмесининъ комиссары олгъан Мустафа Селимов иште бойле адам.

Мустафа агъа 70 яшыны толдурды. Адети узъре, бойле вакъытта кечкен омюр ёлунъа бир назар ташлап, аджеба, оны насыл яшадым, халкъыма, Ватаныма дегерли хызмет эттимми, деп озюнъе озюнъ суаль бересинъ.

Мустафа агъа акъкъатен де зенгин мундериджели, омюрде терен из къалдыраджакъ киби яшады ве яшай. О, 1910 сенеси март 21-де Къырымнынъ Куйбышев районындаки Коккозь коюнде адий койлю Селим огълу Веиснинъ къорантасында догъды. 1920 сенеси Веис агъа, 1922 сенеси исе онынъ омюр аркъадашы Аджире вефат эттилер. Эки бала — 10 яшлы Мустафа ве онынъ къыз къардашы Фатиме оксюз къалдылар.

Оксюз ольмез — орьселенир, кунъ корер, дегенлери догъру экен. Агъа-къардаш экиси мераметли, яхшы адамларнынъ ярдымынен остьюлер, эм чалышты, эм де окъудылар.

Мустафа орта мектепни тамамлагъан сонъ бир йыл къадар меркезий район китапханесинде мудир олып чалышты. Сонъра Коккозьге къайтып келип, кой советинде секретарь чалышты. Яшнынъ ишкирлигини, джемаат ишлеринде актив иштиракени, беджериклигини козь огюне алып, «Социализм» колхозы реисининъ муавини сайладылар. Бу ерде оны ВКП(б) азалыгъына кандидат къабул эттилер. Бир йылдан сонъ, энди Багъчасарай район иджра комитетинде



чалышкъанда, о, партия азалыгына къабул олунды ве район партия комитетине ишке авуштырдылар.

Бойлеликнен, 1931 сенесининъ сентябринден башлап Мустафа Селимов партия ишине кечти. Бир йыл марксизм-ленинизм курсларында тасиль алып къайткъан сонъ район партия комитетине инструктор тайин этильди.

1937—1939 сенелери о, район комсомол комитетининъ секретари вазифесинде чалышты. 1939 сенесининъ сонъундан Багъчасарай районынынъ партия комитетине кадрлар болюги мудирининъ муавини тайинледилер. 1940 сенесининъ февралинде исе Ялта район партия комитетине биринджи секретарь сайланды.

Мустафа Веисович бутюн барлыгынен ишке киришти. Иш исе пек чокъ эди. Партия къуруджылыгы, тежкиятий, хозяйство меселелери. Оларнынъ деерлик алайына бир чокъ алларда секретарьнинъ шахсий озю къарышмагъа меджбур ола эди.

Тынч яратыджылыкъ ишлери къызгын девам эткен куньлернинъ биринде эр шей бир кереден денъишти. Немсе фашистлери ана-Ватанымызгъа къаршы дженк башладылар. Планлар, вазифелер денъишти. Эр шей фронт ичюн, эр шей гъалебе ичюн! — деген янъы шиар ортагъа ташланды.

— О куньлерде арбий хызметке мобилизлевге буюк дикъкъат айырдыкъ, — деп хатырлай Мустафа Веисович. — Бу иш нумюнели кечти. Онынънен бир сырада душмангъа къаршы курешмек ичюн къырыджы, диверсион батальонлар тешкиль этип башладыкъ.

Къолуна сия тутып олгъан эр бир адам киби Мустафа Веисович де джебэге кетмек истеди.

— Шимди сиз бу ерде зияде керексинъиз, — дедилер онъа. — Гитлерджилер даа Къырымгъа кирмезден звель олып кечкен область партия комитетининъ бюросында душман аркъасында къалып, онъа къаршы курешмек ичюн партизан отрядлары тешкилятландырмакъ зарур деп танылды. Селимов исе бойле отрядларнынъ бирине комиссар тайин этильди.

Баскъынджылар кунь-куньден джанаварлаша, къутура, запт эткен топракъларыны якъа, йыкъа, къарт-къурт, бала-чагъа демеден тынч зали устуне бомба ягъдыра эди. Бойле бомбаларнынъ бириси Мустафа агъа яшагъан эвге де тюшти ве оны ернен ексан этти. Аиленинъ бутюн азалары зарарландылар. Буны козь огюне алып, область партия комитетининъ бюросы Селимовгъа къорантасыны Кавказгъа авуштырмагъа изин бере. Тбилисиге барып чыкъалар. Буюк заметнен къорантасыны анда ерлештирип кери къайтаджакъта,

вакытынджа шу ерде кялып, ВКП(б) Къырым обкомынынъ резервинде булунмакыны буюралар. Нетиджеде бираз вакыт Закавказье демирёлунынъ сиясий идаресинде чалыша. Керчь азат этильген сонъ обком ве совнаркомнынъ махсус авалесинен анда кете. Лякин чокъкя бармай, вазиет кене денъише, онъа да Керчьни терк этип, Краснодаргъа кяйтмакъ керек ола. Бойлеликнен, 1943 сенесининъ июнь айына кьадар мында резервде булуна ве ярымадааки партизан ве подпольеджилерни бутюн зарур шейлернен теминлемекнен огъраша.

Белли ки, Къырымда партизан арекетининъ тарихы эсасен уч девирге болжуне. Биринджиси — 1941 сенесининъ ноябринден 1942 сенесининъ ортасынадже, экинджиси — 1942 сенесининъ кузюнден 1943 сенесининъ кузюнедже, учюнджиси — 1943 сенесининъ октябринден Къырым азат олунгъангъа кьадар. Илык девирде тешкилятий меселелерде базы бир янълышылыкъларгъа ёл берильгени нетиджесинде 1942 сенесининъ кузюне келип, Къырым дагъларында олгъаны-оладжакъы 400-ге якъын партизан кялгъан эди.

1943 сенесининъ язында ярымадада партизан арекетини кене джанландырмакъ меселеси кююлды. Бойлеликнен, июнь 25-те Сочиден эки «Дуглас» самолёты 25-ер гонъюллини алып, Къырымгъа учты ве Зуя районынынъ Бакъсан кою янында махсус партизан аэродрома кьонды. Оларнынъ арасында отрядгъа комиссар тайин этип ёллангъан Мустафа Селимовдан гъайры Мемет Аппазов, Сейдали Къуртсеитов, Рамазан Муратов, Абкерим Аширов, Сеит-Амет Ислямов, Мустафа Мамутов ве дигерлери бар эдилер. Сонъундан олар акъикъий партизан дженки алып барды ве буюк джесюрлик эм де къараманлыкълар косътердилер.

Халкъ интикъамджыларынынъ сафы эп артты. Нетиджеде Селимовнынъ иши де чокълашты. О, башта отряд комиссары олса, сонъундан партизан отрядлары бригадасынынъ ве ниает озюнинъ эркъаны джеэтинден энъ кучлю сайылгъан Дженюбий бирлешменинъ комиссары дереджесине котерильди. Онынъ бирлешмесиндеки партизанлар душман устуне арслан киби атыла, къараманджасына куреше эдилер.

Мустафа агъа манъа о йылларда Кавказда чыкълан ве энди сарарып, баягъы ипрангъан «Красный Крым» газетасынынъ 1943 сенеси ноябрь 20-де чыкълан номерини косътерди.

«Къараманане олюм» серлевалы кучюк бир хаберде о, комиссар олгъан бирлешме отрядларындан бири акъкында шойле язылгъан:



«Къатты урушлар учъ кунъ девам этти. Учъ кунъ де фашист джеза отрядлары партизанларгъа къаршы вахшийджесине уджюм эттилер ве эр сефер де мувафакъиетсизликке огърадылар. Немселер гедже маалинде ярдымгъа янъы къувет кетирдилер ве авиациянынъ къол-тутуву саесинде учъ тарафтан кене Н-нджи партизан отрядынынъ лагерине уджюм башладылар. Лякин халкъ интикъамджыларыны гъафлетте къалдырып оламазсынъ! Сархош эсэсчилер сюрюсине къаршы ярып кечиджилер группасы арекет этти. Лейтенант Мемет Аппазов онынъ огъ сырасында кете эди. О, шиддетли уджюм алып барды. Дженкчилер де озъ командирлеринден кериде къалмай эдилер. Партизанлар душман устуне фуртуна киби, таран киби атылдылар ве уджюм эткен бандитлерни ёкъ этип, алкъаны ярып кечтилер. Отряд душман сарымындан чыкъты. Къыска, шиддетли тутушувда гитлерджилерден 21-и ольдюрильди ве 26-сы яраланды. Бу урушнынъ къараманлары — лейтенант Аппазов ве дженкчи Спаи батырджасына эляк олдылар. Немселер тарафындан акъаретленген, тувгъан Къырым ичюн куреште олар къач керелер джесюрлик ве эрлик косьтердилер. Оларнынъ экиси де Советлер Бирлигининъ дженкявер орденлеринен мукаяфатлангъан эдилер.

Команданлыкъ махсус эмирнен Ватаннынъ джесюр огъуллары — лейтенант Аппазов ве дженкчи Спаи косьтерген къараманлыкъ ве батырлыкъны къайд этти.

Джесюр партизан командирининъ хатиресини эбедийлештирмек ичюн Н-инджи отрядкъа Аппазов аркъадашнынъ ады берильди.

Ватан ичюн куреште эляк олгъанларгъа шан-шурет олсун!»

— Аппазовджылар акъикъатен де озъ командирлерининъ ишини девам эттирдилер, — дей Мустафа агъа, — ве бир чокъ фашист айдутларыны еберттилер.

Дженюбий партизан бирлешмесининъ командири М. А. Македонский озюнинъ «Пламя над Крымом» адлы китабында юкъарыда тасвирленген урушта комиссар Мустафа Селимов да иштирак эткенини ве «Коммунистлер ве комсомоллар, меним пешимден огге!» — деп башкъаларыны да уджюмге давет эткенини яза.

Пек телюкели олгъанына бакъмадан Селимов, немселер оккупирлеген койлерде сыкъ-сыкъ булунып, ерли залиге ордудакы вазиятни анълата, душмангъа къаршы курешмек, партизанларгъа къолтутмакъ ве къошулмакъны тешвикият эте. Нетиджеде халкъ интикъамджыларынынъ сайысы кунъ-кунъден арта, базы койлернинъ бутюн залиси дагъгъа кетип, партизанларгъа къошулалар. Бундан да гъайры Селимовнынъ тешеббюси ве иштиракнен листовка-

лар, мураджаатнамелер азырланылып, ерли халкъ арасында кениш даркъатыла.

Селимовнынъ догърудан-догъру ёлбашчылыгъы алтында онлар-нен кой ве шеэрде, шу джумледен Симферопольде гизли тешвикъат ишлери алынып барылды ве интикъамджыларнынъ гизли меркези мейдангъа кетирильди.

Онда иштирак эткен ватанперверлер баскъынджыларгъа къатты дарбе эндире эдилер. Къутургъан душман ачувлангъанындан бутюн-бутюн койлерни, онынъ тынч залисини якъа, ёкъ эте, къыйнай эди.

Бу ерде мен «Красный Крым» газетасынынъ 1944 сенеси январь 28 номеринде дердж олунгъан «Улу-Сала койининъ фаджиасы» серлевалы бир макъалеге даа дикъкъат джелъп этмек истейим. Чюнки фашистлер шу джанаварлыкъны да Дженобий партизан бирлешмесининъ алып баргъан курешине джевап оларакъ япкъан эдилер. Мына о макъале: «Бизим огюмизде немсе бандитлери Багъчасарай районндаки Улу-Сала койинде япкъан джанаварлыкълары акъкъындаки документ тура. О, Къырымнынъ пек буюк олмагъан бир койи озь башындан кечирген дешетли фаджианы тасвирлей.

Декабрьнинъ сонъларында немселер партизанларнынъ тазыйгъы нетиджесинде Улу-Сала койини ташлап чыкъмагъа меджбур олдылар. Койге партизан отряды келип кирди. Халкъ интикъамджыларынынъ козю огюнде дешетли манзара пейда олды. Бутюн кой атеш ичинде эди. Тек 8 звни сакълап къалмакъ мумкюн олды.

Умер Ментаирнинъ эвининъ магъазасындан 25 олю тапылды. Немсе вахшийлери койден кетеджекте совет гражданларыны бу ерге кетирип къапагъанлар. Адамларнынъ эписи багълы эдилер. Гитлерджилер оларнынъ устюне бензин тёкип, якъкъанлар. Ондан сонъ эв де якъылгъан. Заваллыларнынъ сеслери баягъы вакъыткъадже бутюн койге эшитилип тургъан.

Койде ольдюрильгенлернинъ джедвели мына. Олар эсасен къартлар, къадынлар ве балалардан ибарет: Эмирсале Асан — 74 яшында, Ашире Эмирсале — 63-те, Нафе Умер — 73-те, Ашиме Нафе — 64-те, Фатиме Смаил — 18-де, Алиме Халил — 15-те, Гульсум Халил — 15-те, Хати Халил — 14-те, Гули Халил — 8-де, Гъазы Осман — 38-де, Эсма Абибулла — 11-де, Лиля Абибулла — 5-те, Диляра Абибулла — 3-те, Энвер Абибулла — 1 яшында, Сулейман Мустафа — 64-те, Раиме Сулиман — 54-те, Эфтаде Мухтерем — 74-те, Мустафа Осман — 69-да, Зейтулла Мустафа — 44-те, Абдулмеин Мустафа — 59-да, Константин Шаши — 74-те, Хатидже Фезла

— 79-да, Эмине Абдулла — 69-да, Назифе Мустафа — 66 яшында. Бундан да җайы эвлерде, белли олмагаң 11 адамның даа янып кульге чевирильген джесети тапылды.

Немсе баскынджылары совет адамларыны бойле ёкь этелер. Биз буны бир вакыт унутмамыз. Биз амансыз интикхам алырмыз. Фашист джеллатларыны кьатты джеза беклей ве онъа аз вакыт кьалды».

Башы эзилген йылан эп теляшлана, кьутура, джанаварлаша эди. Немсе команданлыгы 1944 сенесининь март айына кельгенде партизанларга кьаршы курешни нафиле Кьрымдаки учюнджи фронт деп илян этмеди. Чюнки, юзлернен партизан отряды, биньлернен халкь интикхамджылары эр адымда душманга дарбе эндице эди.

Иште бу вакытта немсе команданлыгы Дженюп партизан бирлешмесининь комиссары Мустафа Селимовнынь башы ичюн он бинь марка мукаяфат бериледжегини илян эткен эди. Ватанына, халкына садыкь адамлар бунъа ёл бермедилер, озь севимли комиссарларынынь омюрини сакълап кьалдылар. Бу ерде шуны да кьайд этмек керек ки, Мустафа Селимовнынь бу йыл 60 яшыны толдурган кьардашы — Фатиме Селимова да дженк йылларында партизан арекетинде актив иштирак этип, буюк джесюрликлер косьтерди.

Симферополь педагогика институтынынь татар тили ве эдебияты факультетини тамамлаган Фатиме дженктен эвель Алуштада оджалыкь япа эди.

Дженк башлаганынен комсомол кьыз Фатиме койде ватанперверлер отрядыны мейданга кетирип, аркьадашы Гульсум Аблаеванен бирликте дагда эсасен ерли эалиден ве азербайджанлылардан ибарет партизан отрядыны тешкиятландырды. Бу, 8-нджи партизан отрядынынь командири — партизан йигити Мамед Алиев, комиссары исе алушталы Абкьадыр Аширов эди.

А. Саркисовнынь 1965 сенеси Бакуда басылып чыкькан «Героические дочери Кавказа» адлы китабында секизинджи партизан отрядыны тешкиятландырувда Фатиме Селимованынь ролю яхшы косьтериле. Мен бу китаптан тек бир парчаны кетириуенен сынъырланмакь истейим:

«8-нджи отрядда озюнинь джесюрлигинен хусусан Фатиме Селимова айырылып тура эди. Кьызыл Орду кьысымларынен, олар вастасынен исе Кьырым партизан арекетининь штабынен багь эльде этювни эр адымда кьолга тюшюв телюкеси олганына бакьмадан, анджакь о япабильди. Лякин куньлернинь биринде апансыздан беля кельди. Янъы адамларнен берабер отрядкьа сокьулган саткьын-

нынъ хасислиги нетиджесинде 29 адам, шу джумледен отряд командири Мамед Алиев, штаб башы Сабит Гаджиев, Фатиме Селимова ве дигерлери къолгъа тюштилер. Лякин оларнынъ бир чокълары къачтылар. Фатиме Маркур койине барып чыкъты, Сабит Гаджиев — Судакъкъа, тап Херсондан къачкъан отряд командири Мамед Алиев исе Коккозь дагъларына кетти. Бутюн аркъадашларнен алякъа багъламакъ керек олды. Бу ишни кене Фатиме озъ бойнуна алды.

— Мустафа Селимовнынъ ярдымынен биз 1943 сенеси октябрь 10-да Коккозь дагъларында бир ерге топландыкъ ве партизан аркетининъ штабынен багъланып, кене баскъынджыларгъа къаршы курешке кириштик, — деп яза отряд командири Алиев озюнинъ Дже-нубий бирлешме штабына язгъан ресмий бильдирювинде».

1978 сенеси кене де Бакуда басылып чыкъкан азербайджан яzydжысы Юсуф Керимовнынъ «Таврия узеринде йылдырым» адлы документаль повестинде де партизан къыз Фатиме Селимова акъкъында кениш язылгъан.

Языкъ ки, аджайип разведкаджы ве партизан Фатиме Селимова «Аналар яш экенде» адлы kitapкъа кирсетильмеген.

Бойлеликнен, агъа-къардаш Мустафа ве Фатиме Селимовлар Къырым душмандан толусынен азат олунгъангъа къадар халкъ интикъамджылары сафында булундылар, бир сыра шезр ве койлерни исе Къызыл Орду кельмезден эвель бу партизан отрядлары азат этип, гъалебе байрагъыны тикледилер. Бу енъишке комиссар Селимов пек буюк иссе къошты.

Мустафа Веисович дженктен сонъ Бекабад район иджра комитети реисининъ муавини, 1945—1949 сенелери Ялтадаки Бутюн-союз «Магараç» шарапчылыкъ ве юзюмджилик ильмий-тедкъикъат институтынынъ Орта Асия филиалынынъ директоры, памукъчылыкъ боюнджа ильмий-тедкъикъат институты директорынынъ муавини, Озбекистан кой хозяйствосы илимлери академиясы президентининъ муавини, Озбекистан ССР кой хозяйствосы министрлигинде илим, пропаганда ве илери теджрибелерни тадбикъ этив боюнджа идаре башынынъ муавини, памукъчылыкъ боюнджа девлет комитетининъ болюк мудири вазифелеринде чалышты. Шимди исе Озбекистан ССР мелиорация ве сув хозяйствосы министрлигининъ ирригация боюнджа ильмий-тедкъикъат институты директорынынъ муавини.

Мустафа Веисович къайда, насыл вазифеде ишлемесин, партия ве укумет тарафындан авале олунгъан ишке буюк месулиетнен янаша, оны кереги киби япмагъа тырыша. Гъает алчакъгонъюлли, эр

кеске дикъкъатлы, эмексевер, айны вакъытта озюне де, дигерлерине де талапчан олгъан Мустафа агъаны эр кес сая ве севе.

Къорантада да оларнынъ яшайышына тек сукъланмакъ мумкюн. Мустафа агъа озь омюр аркъадашы Мерьем аптенен 46 йылдан берли татлы-муаббет яшай. Огъуллаары Марат ве Марк да ана-бабасынынъ юзюни къызартмадылар. Аятта озьлерине мунасиб ёл булдылар. Оларнынъ экиси де Ташкент ирригация ве кой хозяйство-сыны механизмлештирюв институтыны битирдилер. Шимди Марат Узгипроземде баш мутехассыс олып чалыша. Марк исе техника илимлери кандидаты, доцент. Ташкент политехника институтында оджалыкъ япа. Келинлери Наджие ве Лейля да алий малюматлы, етекчи мутехассыслар олып, Ташкенттеки ильмий муэссиселерде чалышалар.

Коккозьлю адий койлю баласы Мустафа Веисович Селимовнынъ зенгин омюр ёлу, къыскадан икяе эткенде, иште бойле.

Биз де, «Ленин байрагъы»нынъ чокъбинъли окъуйджылары адындан Мустафа агъагъа 70 яшыны хайырлап, онъа узун омюрлер, сагълыкъ-селяметлик, ишлеринде мувафакъиет, къорантасына эйилик арз этемиз.

1980 с.

## ДЕВ КИБИ КЪУВЕТПИ АДАМ

Тёле-обанынъ чыплакъ къырларынен сарып алынган къадимий Кефе. Шеэр сакинлерининъ беяз ве мавы тюсюлю алчачыкъ эвчиклери Дженовиз къалесининъ яры бозукъ этеклерине барып тирельген. Шеэр эр вакъыттаки киби къайнакъ омюрнен яшай. Баарь келювинен о дюльберлеше. Эвлер акъланып, тазертилелер. Этраф ешерип башлай.

1896 сенесининъ баари де шай кельди. Лякин, бу баарьде даа кимсе корьмеген ве эшитмеген бир вакъиа олып кечти. Шеэрнинъ чешит ерлеринде афишалар пейда олдылар. Оларнынъ устюнде, башына цилиндр кийген, элинде къамчысы, огюнде ог аякъларыны юкъарыгъа котерип, тим-тик турган ат эм де кокюсини къабарткъан мыйыкълы дев бичимли адам тасвирленген. Энъ тёпесине буюк арифлернен: «Бескоровайныйнынъ цирки», деген сёзлер язылган. Цирк номерлерининъ сонъунда «рус-швейцар къушакъ куреши» оладжагъы бильдирильген эди.

Арадан эки кунь кечкен сонъ шеэр базары огюндеки къоджаман мейдангъа, устьлерине агъач щитлер юкленген арабалар келип токътaды. Бааръде, базарда алыш-вериш ишлери фукъарелеше эди. Сатыджылар бештахталар устюне былтырдан къалма согъанларны обалап, эр бири табакъ киби буюк элек балыкъларыны тизип къояракъ, муштерилер сийрек олгъанындан, базар мейданында башлагъан «къуруджылыкъ» ишлерини меракънен козетелер.

Ишчилер мейданнынъ ортасына юксек къазыкъны терен комдилер. Онынъ этрафына талаш тѣкип чыкътылар. Башкъалар исе, бу вакъытта щитлерден дивар яптылар, сейирджилер отурмасы ичюн ерлер азырладылар ве буларнынъ устюни джаювнен орыттилер. Этрафны пармакълыкънен къораладылар. Бойлеликнен, цирк азыр олды.

Темаша башламаздан эвель циркнинъ шорбаджысы, устюне фрак кийген, элинде шамберьер-къамчысы Бескоровайнынъ фазтонгъа отургъан, онынъ артындан оркестр, кунеш шавлесинде йылым-йылым йылтырагъан, духовой алетлерни чалып кете. Чалгъыджыларнынъ пешинден бир сюрю — эр бир сырада учер ат ойнакълай-ойнакълай кете, акробатлар баш-аякълы юварланалар, джанбазлар топларнен ойнайлар, къызыл бурунлы шакъаджылар чешит арекетлер япып, халкъны кульдире, энъ артта дев бичимли пельванлар кефелилерни айретте къалдырып кетелер.

О куньлерде къайда барсанъ адамларнынъ агъызындан цирктеки «акъылгъа ятмайджакъ» шейлер акъкъында эшитмек мумкюн эди. Хусусан пельванлар акъкъында айтып-айтып битиралмайлар:

— Янковский деген, аюв бичимли адам бир элинен беш пуд юк котере. О, эки элинен бир кереден секиз бучукъ пудлыкъ таш котерди...

— Лурих деген эстониялы пельван сагъ элинен етмиш килолы ташны токътaмадан йигирми кере котерди. Ондан да гъайры, мына санъа, деген атны, устюнде отургъан адамынен берабер котерип алып кетти...

— Бу куньлерде Иван Поддубный, деген йигирми беш яшындаки пельван куреше эмиш. Эвельден Севастопольде «Ливас» фирма-сында аммал чалышкъан экен. Шимди онъа акъран кельген ёкъ, дейлер. Ракъиплерини фырыл-фырыл ойната, энди онынънен ич кимсе курешмеге козь кестирамай, къана, джемаат, меннен даа ким курешмек истей, деп манежде аюв киби долана-долана да, акъраны тапылмагъан сонъ, андан чыкъып кете эмиш...



Бойле эмиш-демишлерни эшиткен шеэр сакинлери ве якъын этрафтаки кой ве шеэрлерден Кефеге цирк сейир этмек ичюн кельгенлернинъ арды узюльмей эди.

Мында яхшы пара къазанмакъ мумкюнлигини анълагъан Бескорвайный сонъундан сейяр цирк ерине пишкен толадан темелли, янъы цирк бинасы къурдырды. Анда бутюн дюньягъа белли олгъан пельванлар чыкъышта булуна эдилер.

Сонъундан Севастопольде Труцци, Симферопольде Вяльшин озь цирклерини ачтылар. Оларда чешит цирк номерлеринен берабер белли пельванларнынъ чыкъышлары да буюк мувафакъиетнен кече эди.

Бутюн булар, шай да пельванларгъа зенгин олгъан Къырымда курешке авесликни даа зияде арттырды. Тойларда, дервизаларда курешмек истегенлернинъ сайысы эвелькиден къат-къат чокълашты. Эм насыл да пельванлар чыктылар, корьмелисинъ!

Куньлернинъ биринде Симферополь циркининъ саиби Вяльшин дервизалардан биринде узун бойлу, кенъ джавурлы, къартал бакъышлы яш бир пельваннынъ курешкенини корьгенинен, онынъ неге икътидары олгъаныны шу дакъкъасы анълады. Дервизаны сонъуна къадар сейир этмеге къарар берди.

— Бойлеликнен, дервизанынъ куреш байрагъы Рамазан Абдулгъафаровгъа бериле! — деп илян этильди.

Яш пельван бир бучукъ яшындаки семиз ала бугъаны омузына урып, куле-куле эвине къайтты.

— Бу кимнинъ огълу, къайда яшай, не иш япа? — сораштырып башлады Вяльшин шу ердеки бир танышындан.

— Базардаки демирджи Абдулгъафарнынъ огълу. Эвельден бабасына ярдым эте эди, энди аммаллыкъ япа...

— Анълашылды, — деди элиндеки таячыгъынен башындаки цилиндрини манълайындан азачыкъ юкъарыгъа котерип Вяльшин. — Демек, базардаки демирджи тюкянында десе...

— Манъа мына бу пианиноны дёртюнджи къаткъа котерип алып чыкъ, мына бу бугъаны фелян ергедже омузынъа юкленип кет, десенъиз япарым. Шукюрлер олсун, о къадарлыкъ кучюм бар. Амма циркте чыкъыш, мешур пельванларнен курешмек ичюн тек кучъ дегиль де, усталыкъ да керек. Мен татарджа курешмеге билем, лякин сизинъ куреш къанунларынъыздан чакъмайым. Джемаатнынъ огюнде масхара олмакъ истемейим, — деди Рамазан цирк саибининъ теклифине джевабен.

— Энъ муими — сенде кучъ-къувет бар, — деди Вяльшин, — къалгъаныны санъа огретирмиз. Бу куньлерде шеэримизге Санкт-

Петербургдан «атлетика профессоры» Иван Владимирович Лебедев келеджек. Мен сени онен таныш этерим. О, сенден оиле бир курешчи япсын, озюнъ де шашарсынъ...

— О да насыл Лебедев?

— Насыл Лебедев оладжакъ. Бутюн Русиеге намы кеткен мешур «дядя Ваня» даа! Онынъ озъ спорт мектеби бар. Мемлекетимизде белли олган алай пельванлар онынъ мектебинден кечкенлер.

— А... «Дядя Ваня» десенъиз! Эбет, оны ким бильмей?! Демесенъиз, онынъ озю келеджек?

— Эбет!

— Курешюв меселесини бильмейим амма, «дядя Ваня»ны озъ козьлеримнен корьмек ичюн мытлакъ келирим.

— Айса анълаштыкъ. Салы куню мында ол, яхшымы?

— Яхшы...

— Манъа чокъ татар дервизаларында булунмакъ сырасы кельген эди. Чокъ корюмли татар пельванларынен таныштым, лякин Рамазан бутюнлей башкъа, — деди сонъундан Иван Владимирович Лебедев. Онда акърансыз кучъ бар. Пармакълары эскенджени анъдыра. Туткъан ерини къопарып алып беллейсинъ. Мен бу йигитни бегендим. Ярындан башлап махсус программа боюнджа шахсен озюм онынънен мешгулиетлер отъкерип башларым. Айнынъ сонъунда исе мында мешур курешчилер келеджеклер, оларнен тутушмагъа азыр олур. Сен реклама меселесинен огъраш...

Бойлеликнен, 1921 сенесининъ яз кунълеринден биринде Симферополь циркинде Къырымнынъ ачыкъ чемпионаты башланды. Онъа «дядя Ваня»нынъ озю акемлик япты. Эр кунъ темашаджыларнен рыкъма-рыкъ толу цирк аренасында Рамазан пельван буюк мувафакъиетнен куреше, эр кунъ бир къач пельваннен ярыш-лаша ве эр сефер енъиш эльде эте эди. Сонъки куню аль этиджи тутушувда Русие чемпионы Перльцвайнынъ курегини де килимге яплаштырган сонъ Рамазан пельван Къырым чемпионы, деп илян этильди. Арадан эки йыл кечти. Майыс кунълеринде кене де Симферопольде отъкерильген ярышларда Каневскийни енъип, экинджи кере чемпионлыкъ унваныны къазанды. Рамазан пельваннынъ ады тек Къырымда дегиль де, башкъа ерлерде де сыкъ-сыкъ анъылды. Петроград, Москва, Одесса ве дигер шеэрлерде чыкъкъан газета ве журналарда онынъ акъкъында «Къырымлы пельван», «Келеджеги парлакъ курешчи», «Рамазан пельван», «Поддубныйнынъ илеридеки ракипперинден бири», «Къырымлы бугъа йыкъар» киби макъалелер басылдылар. Онынъ ресими сигар къутуларыны, открыткалары яраштырды.



1923 сенеси Акъярда буюк дервиза олды. Байрам тамам кызыгынлашкыан бир вакытта куреш майданына кокреги ренкли шеритлернен ортыюльген, медаллернен ярашыкылы дев бичимли бир адам чыкты. О, эп о яккыа-бу яккыа юрьди. Насылдыр узак мемлекеттен Акяр циркине гастрольнен кельген бу пельваннен курешмеге козь кестирген адам тапылмай.

Шай девам этсе, бир кыач даккыадан сонъ куреш байрагыны, ярышлашмадан бу адам аладжакъ. Четтен бакъып тургъан Рамазан пельван бу алгъа даянып оламады. «Онынънен мен куреширим», — деп билеклерини тиреди, ортада форса сатып тургъан пельваннынъ янына барды. Куреш башлады. Рамазан онынъ кыушагына япыша. Ракибини чалтаяккыа алып, йылдырым чабиклигинде ерге авдарды. Этрафтан «Афферин йигитке!», «Сагъ ол, пельван!», «Элинъе, белинъе кыует!», «Мына бунъа куреш дерлер!» деген сеслер, алгышлар янъгырады. Четэлли пельван неге огърагъаныны бильмеди. Еринден атылып турды, устюнинъ тозуны кыакъып, джемаатнынъ кулыкюси астында, табана кыует, зувды. Бу енъиштен сонъ Рамазан пельван даа зияде мешур олды.

Бютюн дюньягъа намы кеткен «чемпионларнынъ чемпионы» Иван Поддубный 1927 сенеси Америка бойлап турнеден кыйтып кельген сонъ мемелекетимизнинъ пек чокъ шеэрлеринде чыккышта булунды. Шу джумледен, Симферопольге де кельди. Иште, о вакытта Рамазан пельван Иван Максимовичнен ве кене бир мешур курешчи, дюнья чемпионы Иван Шемякиннен таныш олды. Оларнынъ арасын-даки достане субет саатлернен девам этти.

— Бабам демирджи. Он учъ яшыма кыадар онъа ярдым эттим. Шундан сонъ аммал чалыштым, — деп икяе этти Рамазан, Иван Максимовичнинъ: «Озюнь аккыынъда икяе этсе», — деген риджасына джевабен. — «Дядя Ваня»нынъ ярдымынен куреш сырларыны огрендим...

— Экимизнинъ терджимеиалымыз бир экен, — деди Иван Максимович. — Мен де адий ишчи баласым. Ордуда хызмет этип кыйткыан сонъ Акъярда, сонъра Керчъте ве Кефеде аммаллыкъ яптым. Бир кере Кефе циркине бардым. Анда пельванларнынъ курешкенини корип, озюмни тутып оламадым, курешмеге кыарар бердим. Ондан берли зенаатым, сен айткыанынъ киби, аммаллыкъ, курешчилик. Мен сени бегендим, Рамазан. Биз Иван Шемякиннен бир афта мында оладжакъмыз. Циркте берабер чыккышта булунаджакъмыз. Сен кыач яштасынъ?

— Отуз экиге кетем, — деди Рамазан.

— Мен исе 57-ге кетем. Коресиньми, къартаямыз. Онынъ ичюн манъа эр кунь курешмек агъырлыкъ эте. Адамлар исе циркке чокъусы ат оюныны, аювджыларны бакъмакъ дегиль де, пельванларнынъ курешкенлерини сейир этмек ичюн келелер. Демек, сен эсасен Иваннен (О, Шемякинге ишмар эте) куреширсинъ, эбет, экимиз де куреширмиз. Къаршы дегильсиньми?

— Ёкъ, — деди Рамазан ве сары мыйыкълы, ири мучели, муляйим бакъышлы Иван Поддубныйге бакъып кулюмсиреди.

Уйкен несиль векиллери Симферополь циркинде, шеэрнинъ раатлыкъ багъчаларында Рамазан пельваннынъ мешур рус пельваны, дефаларджа дюнья чемпионы олгъан Иван Поддубныйнен, Иван Шемякиннен ве о вакъытнынъ дигер белли пельванларынен курешкенлерини аля бугунь меракънен хатырлайлар.

Эбет, цирктеки курешлер — башта бир спектакль, акробатик тамлыкънен азырланылгъан куреш усулларыны нумайыш этювдир. Адам не къадар кучъю олса да, о, эр кунь джиддий курешип оламай. Чюнки эр бир акъыкий тутушув инсандан пек чокъ кучъ-гъайрет, кергинлик талап эте ве онынъ сагълыгъына тесир этмей къаламай. Онынъ ичюн цирк мейданындаки адетий чыкъышларгъа ойле пек джиддий эмиет бермек олмаз. Ойле олса да Иван Максимович йыкълмагъа ич де севмеген. Атта Германияда турнеде булунгъанда, онъа «сен фелян дакъкъада фелянчанынъ астында къалырсынъ, фелянчанен тутушувда сёзсиз енъилирсинъ» денильген шартларгъа кестирип: «Мен къолайлыкънен йыкълмам, лякин озюмден къуветлиси чыкълп мени йыкъса, онъа лафым ёкъ», — деп Америкагъа чыкълп кеткен.

Симферополь циркинде сейирджилер бу эки пельван тутушкъанда, Рамазаннынъ да, Иван Поддубныйнынъ да йыкълкан ве йыкългъан вакъытларыны корьген эдилер. Бу енъювлер ве енъювлер не дереджеде акъыкий олгъаныны эбет шимди исбатламакъ кыйын. Лякин шу эки пельваннынъ бири-биринен къушакъ багълап тутушкъаны, эльбетте, буюк бир вакиадыр.

Рамазан агъанен Поддубныйнынъ танышлыкълары анда яваш яваш достлуккъа чевириле. Рус батыры Къырымгъа кельгенде, Симферополь, Акъяр, Кефе цирклеринде, чешит шеэрлернинъ раатлыкъ багъчаларында экиси берабер курешкенлер.

Отузынджи сенелери Рамазан пельваннынъ ады Василий Ялков, Федор Кожемяка, Франк Гуд, Осман Абдураман, Ян Цыган киби мешур курешчилернинъ адларынен бир сырада анъыла эди. Къырымлы бу пельван акъкында: «О, кетип тургъан трамвайны чекип токътата экен; балабан бугъаны омузына алып кете эмиш; полуторка

юк машинасыны котергенини озь козюнен корьгенлер бар; кьалын зынджырны алкьа-алкьасындан парча-кесек эткенини озюм корьдим», — деген лафларны чокь эшиттик. Эбет, буларнынъ эксериети догьру, лякин Рамазан агьа акькьында чешит эфсанелер де айтыла эди. Булар исе о адамнынъ не дереджеде мешур пельван олгьанындан делялет бере.

Улу Ватан дженки башлагьанда Рамазан Абдульгьафар аман-аман элли яшында эди. Бунъа бакьмадан, элине сия алып, муаребеге кетти. Теэссюф ки, о, душман концлагерини де корьди. Кьырымдаки «картофельный городок»таки инсан даянмасы мумкюн олмагьан агьыр шараитни — ачлыкьны, зорбалыкьны башындан кечирди. Лякин челик ирадели Рамазан агьа душмангьа боюн эгмеди. Кьаранлыкь геджелернинъ биринде кьоранынъ тикенли теллерини тишлеринен, эллеринен кьопарып кьачты. Онынъ артындан башкьалары да чыкьып етиштирдилер. Буюк кьыйынлыкьларнен, айланчыкьлы ёлларнен кене озь кьысымына барып кьошулды. 647-нджи окьчы полкынынъ эркянында Акьярны азат этюв огьрунда алынып барылгьан урушларда иштирак этти. Сапун-гора, Италиян мезарлыкьгы, Кьамыш бурунда олгьан кьатты урушларда нумюне косьтерип, «Джесюрлиги ичюн» медалинен такьдирленди.

Рамазан агьа Гьалебеден сонъ Бекабадда яшады. Башта эт комбинатында, сонъра исе, пенсиягьа чыкькьангьа кьадар маден заводунынъ прокат цехинде чалышты. Элял эмеги ичен дефаларджа Фахрий ярлыкьларнен, кьыйметли бахшышларнен мукафатланды, лякин омюрининъ сонъуна кьадар севген иши — пельванлыкьны быракьмады. Яшларны спорткьа авеслик, джесюрлик, ватанперверлик рухунда тербиелемеге айрыджа дикькьат этти.

Сырдарья озенининъ сагь ялысындаки Маден заводы кьасаба-сында Рамазан агьаны бильмеген, оны сайып-севмеген адам ёкь эди. Алчакь гоньюлли, мераметли, инсаниетли бу адам озюнинъ эмексеверлигинен башкьаларына нумюне ола эди.

Озю яшагьан кьасабада, Бекабад этрафларындаки колхоз ве совхозларда той-джыйылар, байрамлар онынъсыз кечмей эди.

Языджы Юсуф Болат Рамазан агьанен олгьан бир корюшювини шойле хатырлай:

— Мыйыкьларына кьырав тюшкен етмиш яшындаки бу азнавур беденли адамнен манъа 1964 сенеси Бекабад цементчилерининъ клубында корюшмек насип олды. Комбинат спортчылары комосомол комитетининъ секретарына риджа этип, Рамазан агьаны урьметли мусафир оларакь, озьлерининъ спорт акьшамларына чагьыргьан эдилер.

Балабан клуб яш-явкъанен рыкъма-рыкъ толды. Санагъа башта комбинат спортчылары чыкътылар. Олар сагъламлыкъта, кучъкъуветте, чевикликте озьлерининъ усталыкъларыны косътердилер. Рамазан акъай сукъланувнен яшларгъа бакъып, оларнынъ эр бирини: «Афферин, балам! Машалла, йигитим! Геркулес экенсинъ, огълум!» — деген алгъышларнен озгъарды.

Сонъ Рамазан акъайнынъ озю санагъа чыкъты. Яшлар эр кунъ шеэр сокъакъларында корьген бу юваш табиятлы шеэрдешлери акъкъында эвельден чокъ шейлер эшитселер де, шимди онынъ санада япкъан унерлерини сейир этип, айретте къалдылар. Етмиш яшындаки бу пельван отуз эки миллиметр къалынлыгындаки демирни башы устюне къойды, онынъ эки тарафына дёртер адам салынды — демир, тал чубугъы киби майышты; агъызына 28 миллиметр къалынлыгында демир алып майыштырды; элине 10 миллиметр къалынлыгында зынджыр алып, оны парча-кесек этип ташлады; омузлары устюне 15 адам котерди; чалкъа ятып, юкъары котерильген аякълары устюне 8 адам алды ве оларны истегени киби ойнатты... Санагъа 15 пудлыкъ бир къая чыкъардылар. Оны, яткъан Рамазан акъайнынъ чыплакъ кокюси устюне къойдылар. Бу да азлыкъ этти: ташнынъ устюне учъ адам чыкъты. Сонъ айны шу адамлар эллерине он секиз килолыкъ демир токъмакълар алып, Рамазан акъайнынъ кокюсиндеки къоджаман ташны токъмакълап, оны парча-кесек эттилер...

Рамазан акъай куле-куле аякъ устюне турды. Хошнутлыкънен мыйыкъларыны бурды. ТааджиПЛЕНОВ сукюнетинде къалгъан зал бирден арекетке кельди. Клубнынъ ичи алгъыш садаларынен янгъырады...»

Рамазан агъанынъ омюрине аит бойле мисаллерни даа чокъ кетирмек мумкюн. Халкъымызнынъ гъуруры, ифтихары эсаПЛАНгъан бойле аджайип пельванлар олмагъан олса, мемлекет чемпионлары — агъа-къардаш Къурсат, Рефат, Абдулмеджит Аблаевлар, эки дефа дюнъя ве Олимпия чемпионы Рустем Казаков, дюнъя кубогынынъ саиби, Европа эм де мемлекет чемпионы Энвер Абдураманов ве бир чокъ дигерлери олур эдилерми?!

Йыллар, юз йыллар кечер, лякин миннетдар халкъымыз дженк, эмек къараманлары киби, совет спортынынъ шуретини дюнъягъа таныткъан озь пельванларыны да ифтихарнен анъар, оларнен гъурурланыр, олар акъкъында келеджек несиллерге эфсанеге чевирильген акъикъатны икяе этер.

## СУВ АРСПАНЫ

Яз олсын, кыш олсын, Осман Мустафаевич иштен кельгенинен, башта бир ваннагъа кирип, сувукъ душта ювуна, сонъ ашамагъа отура.

— Элинъни, бетинъни ювып отура кьой даа, Осман, — дей кимерде къарысы чораланып, — дерсинъ бутюн кунъ аммаллыкъ япып тозлангъан, кирленгенсинъ. Сувдан безмегенинъ. Шукюрлер олсун, сабадан акъшамгъадже балыкъ киби сув ичиндесинъ.

Осман агъа апайынынъ лафына кьулакъ асмай. Джаны да агъыр-май. Не япаджакъсынъ, шай алышкъан. Мына бугунъ де, чатлатыджи февраль сувугъындан янакълары ал кираз киби кызарып кельгенине бакъмадан, дос-догъру душ тюбуне кирди. Сыджакъ сувнен кызынадыр, дерсинъиз. Ёкъ-ёкъ, джыллы сувнен ич де достлугъы ёкъ, сувукъ душтан кейф ала.

Арадан он беш-йигирми дакъкъа кечмеди, джуббе киби узун, тюкли халатыны кийип, ванна одасындан чыкъты ве ашыны ашап, телевизор къаршысына кечти, креслогъа ясланды. Шу арада косътерюв битти. Экранда пейда олгъан диктор кыз:

— Москва вакътынен саат йигирми. Пайтахт янъылыкъларыны эшиттиремиз, — деди.

Арды-сыра москвалыларнынъ енъишлери, ресмий зияретнен Ватанымызнынъ пайтахтына кельген-кеткенлернинъ янъылыкълары хусусында хаберлер эшиттирилген сонъ, диктор невбетни спорт изаатчысына берди. Бу вакъытта Осман агъа еринден турып, телевизорнынъ сесини бираз котерди ве дикъкъатнен динъледи.

Изаатчы пайтахтта ве москвалы спортчыларнынъ иштирагинен дигер ерлерде откериленгъан ярышлар, енъишлер акъкъында айткъан сонъ, телесейирджилернинъ дикъкъатыны шойле бир илянгъа джелъп этти:

— Сайгылы спорт мухлислери! Моссовет иджра комитети янын-даки беден тербиеси ве спорт комитети иле пишкинлешюв эм де кышта ялдав федерациясы сизлерни ярын, февраль 21-де Ленин орденли Горький адына Меркезий медениет ве раатлыкъ багъчасына давет эте. Анда Совет Ордусы ве Арбий-Денъиз флоты кунюне багъышлангъан кышта ялдав боюнджа отуз дёртюнджи анъаневий байрам откериледжек.

Эстафета, бузлы сувда кутълевий ялдав, спорт ярышлары кечириледжек. «Дельфин» клубынынъ сув астында ялдайджи спортчылары озъ усталыкъларыны нумайыш этеджеклер ве ниаат, СССРде

кышта ялдавнынъ эсасчысы, СССРде нам къазангъан спорт устасы, Бутюниттифакъ категориясындаки судья, кышта ялдав байрамларынынъ даимий тешкиятчысы ве ёлбашчысы Осман Къумукъовнынъ етмиш йыллыгъы тантаналы суретте къайд олунаджакъ. Бойлеликнен, ярын, базар куню саат 14-те Горький адына багъчада башланаджакъ спорт байрамына давет этемиз!..

Осман агъа телевизорнынъ сесини эксилътип, озюни кене креслогъа быракъты. Бутюн мучелерине раатлыкъ бермек ичюн йиберильдди. Козьлерини юмуп, та яшлыкъ йылларына алып барыджы хаял дерьясына далды...

1917 сенесининъ язы. Ялта ялысы. Къара костюм, беяз кольмек кийген шляпалы дженаплар ве чельтерли беяз шляпалар, беяз къолчакълар кийген, узун антерли ханымлар эллериндеки ельпазелерини ельпий-ельпий чифт-чифт олып, денъиз кенарында кезине, кейф чаталар. Далгъалар бири дигерининъ пешинден ялыгъа келип урула ве ап-акъ копюкленген сув яваштан кериге къайтып кете. Пляжда кучюджи шох огъланчыкъ яйгъара котерип, о якътан бу якъкъа чапкъалай. Сагъ элини авада ойнатып, эх-э-э-й, деп багъыра. Эр кеснинъ дикъкъатыны озюне джелъп эткенинден хошлана. Адамлар куле-куле балачыкны козетелер. Шу арада юксек далгъалардан бири ялыгъа келип урулгъанда озюнен берабер деминки огъланчыкны да денъизге алып кете. Бу алны корьгенлер буз-бузлайлар. Ханымлар къычырыкълашып, къыямет къопаралар. Эппеи вакъыттан сонъ балачыкъ сув узеринде пейда ола. «Ана о бала», «даа сагъ гъалиба», «оны къуртармакъ керек», деген сеслер эшитилген арада, денъизден кене «эх-э-э-й» деген сес эшитиле. Шу арада о кене далгъалар ичинде гъайып олып кете. Адамлар тынчланалар, амма эки козьлерини денъизден алмайлар. Шох бала, далдан-далгъа кечип ойнагъан шамек киби, далгъадан-далгъагъа атыла, кейфлене. Баягъы вакъыттан сонъ о, невбеттеки далгъанен ялыгъа келип чыкъа. Эки элинен башындаки, бетиндеки сувны силип, «эх-э-й» дее кене чапып кете. Иште бу огъланчыкъ ялталы Къумукъ Мустафанынъ огълу, 5 яшындаки Осман эди.

Кимерде ялыда ханымларнен кезинип юрьген эфендилер, дженаплар, хошланмакъ ичюн, «балалар, къана, мына бу параны ким тапса онынъки олур», деп денъизге капик ата эдилер. Балалар зийчув олып чапыша ве сувгъа далалар. Лякин, деерлик бутюн вакъыт оларны Осман авучлап чыкъатургъан.

Йыллар кечти. Къара денъиз ялысында ялдавда, сувгъа далувда Османгъа акъран келеджек адам олмады. О, сувда озюни балыкъ



киби ис эте, омюрини денъизсиз тасавур этип оламай эди. Шу себептен Ялта Осводинда (сувда богъулаяткъанларны къуртарув джемиети) къуртарыджы олып чалыша башлады. Бу девирде, о энди Къырымнынъ энъ яхшы ялдайыджысы эсап этиле эди.

Осман бутюн вакъыт денъизджи олмакъ арзусынен яшады. Ниает, ниетине иришти. Арбий линкорда кучюк командир оларакъ хазмет этти. Отузынджы сенелери Балтыкъ флотынынъ, дженк йылларында исе Къара денъиз флотынынъ чемпионы олды.

Муаребе йылларында разведкаджы, денъиз пияде аскерлерининъ взвод командири, Одесса, Акъяр, Кавказ мудафаасынынъ иштиракчиси олды. Дженкнинъ ильки айларында Къырым ялыларында душман авиациясы авадан къуршун ягъдырып тургъан бир вакъытта, денъизге батырылгъан гемилернинъ ичинден дефаларджа керекли документлерни, алетлер ве дженкявер силаярны алып чыкъты. Эбет, булар онынъ ичюн янъылыкъ дегиль эди.

Бугуныки киби акъылында, 1933 сенесининъ аязлы декабринде Къара денъизде олгъан арбий гемилеримизден бири апансыздан идаре этильмей къалды. Двигатель чалышса да, чарх айланмай эди. Демек, онъа бир шей олгъан. Йигирми-отуз метр теренликке далып, чархны козьден кечирмек керек. Ялыдан далыджы чагъыртылды. Бу — 21 яшындаки Осман Къумукъов эди. О, гемининъ чархына къалын трос сарылып къалгъаныны коръди ве буюк зорлукънен оны чекип чыкъарды. Сонъра бакъса, трос чархнынъ бир тишини къыргъан. Джеми учъ саат сув астында булунып, сынгъан тиши де денъиштирди. Гемининъ бутюн экипажы йигиттен гъает хошнуд олды. Командир исе, тешеккурнен онъа къыйметли бахшыш такъдим этерек, музыканен ялыгъа озгъарды.

О, иште бойле, денъиз теренликлеринде онларнен катер, баржа, шаландагъа ярдым косътерди, я да баткъанларыны чыкъарувда иштирак этти. Шунынъ ичюн, дженк йылларында далыджыгъа итиядж олса, башта бир онъа мураджаат эте эдилер...

— Осман, бакъ. Эр шей ериндеми?

Узакъ кечмишке далгъан, эр шейни тюш киби козьлери огюнден кечиреяткъан шу дакъкъаларда, Осман агъа апайынынъ сесинден сескенген киби олып, бир кереден козьлерини ачты.

— Бакъ. Эр шей ериндеми? — деди кене апайы алтын киби йылым-йылым йылтырап тургъан ез дюгмели акъ кительни акъайынынъ огюнде тутып турар экен.

Осман агъа кулумсиреди. Башта апайынынъ йылмайып тургъан чересине, сонъра кителине бакъты.

Дженкявер орден ве медаллери, беш дане «Сувда богъулаяткъанларны къуртаргъаны ичюн» медали, СССР спорт устасы нишаны — эписи ерли-ерине тюрельген.

— Сен мени текмиль генерал якъансынъ, — деди кулип Осман агъа. — Булар неге керек?

— Керек олгъаны ичюн. Никита Федоровичнинъ шахсен озю телефон этти, ярын текмиль формада олмасыны теминлеменъизни риджа этем, — деди.

Олмайджакъ шей. Буларнынъ эписини такъып бармакъ онъайтсыз. Къопайчора дерлер. Озюнь билесинъ де, мен бойле шейге алышмагъаным, — деди акъайы.

— Зарары ёкъ. Алышмасанъ алышырсынъ. Къазанмагъа бильген сонъ, ташымагъа да бильмек керек.

— Яхшы, яхшы, апай, сагъ ол!

Экинджи куню тамам бельгиленген вакъытта бинълернен москвалылар М. Горький адына Меркезий медениет ве раатлыкъ багъчасынынъ Москва-река ялысындаки мермер минберлерине топландылар.

Байрамнынъ ёлбашчысы, Бютюниттифакъ категориясындаки судья Осман Къумукъов байрамны башламакъ ичюн эр шей азыр экени акъкъында Москва шеэр пишкинлешув ве къышта ялдав федерациясы Президиумынынъ реиси, Советлер Бирлигининъ Къараманы, полковник Никита Федорович Карацупагъа рапорт берди. Шундан сонъ Никита Федорович микрофон янына кельди.

— Аркъадашлар! — деди о. — Биз бугунъ энди отуз дёртунджи кере къышта ялдав байрамыны къайд этеджекмиз. Бу — аджайип анъане. Онъа исе мына бу, меним янымда тургъан аджайип инсан, мен дер эдим ки, эфсаневий инсан Осман Мустафаевич Къумукъов темель къойды. СССРде къышта ялдав спортынынъ эсасчысы олгъан, Москва «морж»ларынынъ акъсакъалы, тешкилятчысы ве даимий ёлбашчысы Осман агъа бугунъ 70 яшыны толдурды. Биринджи класслы сувгъа далыджы Осман Къумукъовнынъ аяты акъкъында меракълы китап язмакъ мумкюн.

Етмиш яшындаки пельван эпимиз ичюн нумюнедир. О ракъы, сигар ичмей, спортнен дост. Аля бугунъ Осман Мустафаевич мемлекетимизнинъ энъ яхшы сувгъа далыджы-къуртарыджысы сайыла. Осман агъа богъулаяткъан бинъден зияде адамны олжуден къуртарды. Мемлекетимизде биринджи оларакъ онъа «Сув арсланы» деген фахрий унван берильди. Осман Къумукъов сув астында джеми он бинъ сааттен зияде булунды. Бу рекордгъа кимсе якъынлашып олгъаны ёкъ. Юбилярымыз бундан отуз эки йыл эвельси, яни 1950



сенеси Сочиде олып кечкен марафон ялдавында чемпион олды. Ондан сонъ кышта кучлю елли авада, бузлу сувда 2,5 километр узунлыгындаки месафеге откерильген Москва ялдавында енъиш къазанды. 1951 сенеси 914 километрлик Куйбышев ГЭСи — Сталинград ялдавында иштирак этти, ондан сонъ Волга-Дон каналынынъ ачылувы мунасебетинен откерильген 35 километрлик ялдавда биринджиликни алды. Дженктен эвель дефаларджа тюфеклер ве гранаталарнен ялдавда иштирак этти...

Никита Федорович Осман агъа акъкъында даа чокъ эйи сёзлер айтты. Къумукъовнынъ ренкли, буюк ресиминен яраштырылгъан афишалар янындаки минберге арды-сыра экимлер, сераскерлер, алимлер, дюньяджа белли спортчылар, шайрлер котерильдилер ве эр бири озъ нокътаи назарындан Осман Мустафаевичнинъ федакярлыгы акъкъында юрек сёзлерини айттылар, онъа багъышлап шиирлер окъудылар.

Къумукъов муаребеден сонъ, Ватанымызнынъ пайтахтында «Водник» джемиетининъ базасы эсасында мемлекетте ильк оларакъ кышта ялдав секциясыны мейдангъа кетирди. Онъа спорт медицинасы боюнджа белли профессорлар И. М. Саркизов-Серазин, С. П. Летунов ве дигерлери бирдемликнен къол туттылар. 1950 сенеси Москвада экинджи кере откерильген бузлы сувда ялдав ярышында джеми 7 адам, олардан бири къадын киши эди, иштирак эткен олса, арадан секиз йыл кечкен сонъ откерильген онынджы ялдавда 60 адам, дёртү къадын-къыз, йигирминджи ялдавда, 1968 сенеси 96 адам, он къадын-къыз иштирак этти. Бойлеликнен, кышта ялдамакъ истегенлернинъ сайысы йыл-йылдан артты ве 1978 сенеси откерильген отузынджы — юбилей ялдавында 425 «морж», шу джумледен, 114 къадын-къыз иштирак этти.

Бутюн булар, мемлекетимизде пишкинлешюв ве кышта ялдавнынъ кенишлемесине ярдым этти. Бугунъде энди Советлер Бирлигининъ 110 шеэринде пишкинлешюв ве кышта ялдав секциясы мунтазам чалыша. Джианнынъ бир чокъ мемлекетлеринде бизим пишкинлешюв ве кышта ялдав усулымызны огренелер ве омюрге кечирелер. Экимлер исе, 1947 сенесинден берли Осман Къумукъовнынъ вуджудыны, онынъ беден тербие усулыны дикъкъатнен козетип баралар. Бу, оларгъа инсан вуджудыны пишкинлештирюв огърундаки бир чокъ суаллерге джевап алмагъа ярдым эте.

Матбуатымыз Осман агъа акъкъында мунтазам суретте язып бара. Онынъ акъкъында газета ве журналларда дженктен эвель де, дженктен сонъ да, пек чокъ язылды. Мен бу ерде олардан тек бир къачыны мисаль кетирмек истейим:

«Къумукъов Шималь шараитинде бу вакъыткъадже япылмагъан Москва-реканынъ сувукъ, акъар сувунда 2,5 километр месафеге ялдады» («Советский спорт» газетасы. 1950 с. апрель 13).

«Къумукъов чокъ керелер къышта тек плавканен ве масканен Москва-реканынъ тюбуне далды ве 12 дакъкъа сув астында булунды» («Правда» газетасы. 1958 с. февраль 17).

«Совет Ордусы ве Арбий-Денъиз Флоту кунюне багъышлап, Москва-рекада къышта ялдав байрамы откерильди. Анда Улу Ватан дженкининъ 68 яшындаки ветераны Осман Къумукъов къыш шараитинде сувгъа далыджынынъ насыл чалышкъаныны пек меракълы нумайыш этти...» («Красная звезда» газетасы. 1980 с. февраль 21).

«Академик сув тыйнагъында «морж»лыккъа къабул этюв» мерасими откерильди. Анда Москванынъ 15 районындан 300-ге якъын адам иштирак этти. Байрамнынъ сонъунда, мемлекетимизде къышта ялдавгъа темель кюйгъан Осман Къумукъов, сувгъа далыджынынъ гидроскопсыз насыл чалышкъаныны нумайыш этти» («Московская правда» газетасы. 1982 с. январь 19).

«О куню ава 30 дередже сувукъ эди. Москва озенининъ ялысы къар ве бузнен орьтюли. Анда сыджакъ пальтоларыны, къалпакъларыны кийген адамлар къызынмакъ ичюн аякъларыны бири-бирине ура, о якъкъа-бу якъкъа юрелер. Бир кереден адамлар озенге тикленди, шашып-шашмаладылар. Тек плавка кийген ири мучели чыплакъ адам язда ялыгъа чыкъкъан киби. ашыкъмадан, буз устюне тюшти. Онынъ пешинден башкъалары да келип башладылар. Олар Осман Мустафаевич ёлбашчылыкъ япкъан «моржлар» эдилер. Биринджи оларакъ сувгъа Осман агъа, сонъра онынъ шегиртлери далдылар. Сувдан чыкъып къаргъа юварландылар. Сонъра Къумукъов аква-лангыны кийип, сыртына эки маден балонны пекитти. Устюни къырав къаплагъан маден санки дерсинъ шимди онынъ сыртыны бузгъа чевирир. О исе шакъа-къоратанен кетти ве сувгъа далды...» («Ленин байрагъы» газетасы. 1982 с. февраль 23).

— 1981 сенесининъ февраль айында делегат оларакъ КПСС-нинъ XXVI съездинде иштирак этмек ичюн Москвагъа кеттим, — дей мешур памукъчы, Социалист Эмек Къараманы Энвер Алиев. — Вакъыт тапып Осман эмджеме де бардым. Онъа догъгъан кунюни хайырладым. Съезд ачылгъан февраль 23 куню о 69 яшыны толдыргъан эди. Мени корип пек къуwandы. «Демек съездге кельдинъ, — деди Осман эмджем. — Бу яхшы, мен дер эдим ки, буюк, ифтихарланмагъа ляйыкъ шей. Партиямызнынъ съездлери олгъанда мен эр вакъыт 1956 сенесининъ 18-нджи февралени хатырлайым. О куню мен Москва-рекада партиямызнынъ XX съезди делегатлары огюнде

бузлы сувда ялдагъан эдим. Делегатлар махсус, бизим ялдагъанымызны корьмеге кельдилер. Мени эльчырпып, алгъышлагъан эдилер. Эбет, бойле вакъиалар унутылмай».

Э, бойле вакъиалар унутылмай. Олар исе Осман агъанынъ узун омюринде чокъ керелер олдылар. Мына бугунъ де нидже-нидже адамлар онынъ якъан ишлери, эйиликлери, ярарлыкълары, къараманлыкълары, инсаниетлиги хусусында айталар. Оны алгъышлайлар, онъа тешекюр бильдирелер, теменна этелер.

Мына шимди, бир къач дакъкъадан сонъ етмиш яшындаки Осман агъа ве онынъ шегиртлери — генерал-лейтенант, Советлер Бирлигининъ Қъараманы Галактион Елисеевич Алпаидзе, къышта ялдав боюнджа СССР биринджилигининъ призёры Зарема Брюзгина, энди учъ йылдан берли бузлы сувда ювунгъан алты яшындаки Костя Нерсесов, 85 яшындаки Петр Митрофанович Мяков, 82 яшындаки Владимир Каменский, баба-бала Юрий, Сергей, Станислав ве Татьяна Внуковлар, къары-къоджа Татьяна ве Василий Котовлар ве оларнынъ он учъ яшындаки огуллары Илюша; Любовь, Михаил, Виктор ве Алексей Красоткинлер, Владимир Федорович Морозов ве онынъ огуллары Михаил эм де Андрей, Расул Селимов, Назифе Нариманова, Надыр Якъубов ве даа юзлернен дигерлери «Тайфун», «Вьюга» бузкъыранлары Москва-реканынъ бузуны къырып кечкен сонъ, сувгъа секиреджеклер ве ялдап башлайджакълар.

Сагълам тенде — сагълам акъыл, дегенлер. Барсын, оларнынъ сафы арта берсин. Бу, мемлекетимизде пишкинлешюв ве къышта ялдавнынъ эсасчысы Осман Мустафаевич Қъумукъовны джан-юректен къуwandыра.

1982 с.

## ИРАДЕ

Сабадан берли Джемиле аптеге козъайдын айтмагъа кельген адамларнынъ ады-эсабы ёкъ. Ёлда, иште, эр кес онынънен къуванч пайлаша, огулунен ифтихар эткенлерини айталар. «Афферин Рустемге», — дейлер. Айс! Эки дефа дюнья чемпионы олмакъ къолаймы?!

1971 сенеси сентябрь 7-де Булгъариянынъ пайтахты Софиядан, совет курешчилери Валерий Резанцев, Виктор Игуменов, Владимир Зубков ве Рустем Казаков классик куреши боюнджа дюнья чемпион-

лары олдылар, деген хабер кельгенинен, козбайдын айтмакъ ичюн Рустемлернинъ эвине бардыкъ.

Чокъ къатлы эвиниъ экинджи къатына котерильдик. Къапыны Рустемнинъ битасы — Зейнеп къартана ачты. Эвге кирдик. Зейнеп къартанайгъа ве Рустемнинъ анасы Джемиле аптеге козбайдын айттыкъ.

— Хош кельдинъиз, кечинъиз, отурынъыз, — деди къартий. Отурдыкъ. Этрафны козеттим. Язы столу устюнде «Советский спорт», «Ленин байрагъы», «Комсомольская правда» газеталары тура. Къаршымыздаки сервант ичинде Рустемнинъ чешит мемлекетлерден кетирген сувенирлери, онынъ устюнде исе курешейткъан эки яшнынъ эйкельчиги тура. Диварда Рустемнинъ ресими асылы.

— Къана, мусафирлер, софрагъа, козбайдын къавесине буюрынъыз, — деди бир къач дакъкъа кечер-кечмез Зейнеп къартанай. — Алынъыз, бу къабакъ татлысы, мына бу къатмер. Рустем къозучыгымнынъ келювине пиширдим. О, къатмерни пек севе. Биринджи кере дюнья чемпионы олып кельгенде, нечюн бильмем, пиширгеним. Кельгенинен: «Бита, къатмер пиширмединъизми?», — деген эди. Шу ич акъылымдан чыкъмай. Бу сефер эрте-ярыкъ тедариклендим, эки козюм, балам...

— Оны къувандыраджакъ экенсиз даа?

— Айса!..

— Шимди торунынъизны козюнъиз огюнде насыл тасавур этесинъиз? — деп сорадым къартийден.

— Джаным, балам, бети-козю ким биле насыл морарып келир...

Биз, Рустем Булгъариядан къайткъан сонъ кене келеджегимизни айтып, саглыкълаштыкъ.

Арадан эки афта кечкен сонъ, раатлыкъ кунълерининъ биринде, Рустемнен онынъ тренери Рефат Аблаевнинъ эвинде корюштик. Рустемни джан-гонъюльден хайырладыкъ, онъа даа буюк енъишлер тиледик. Сонъ эпимиз невбетнен онынъ Софиядан кетирген алтын медалини къолумызгъа алып сейир эттик. Шу вакытта Зейнеп къартанайнен олгъан субетимизни, онынъ: «Джаным, балам, бети-козю ким насыл морарып келир», — деген сёзлерини хатырлап, Рустемге бакътым. Къартий нафиле раатсызланмагъан экен. Рустемнинъ юзюнде, даа якъында олып кечкен дюнья биринджилигининъ «излери» къалгъан. Лякин бу хусуста лаф ачып, онъа кечкен агъыр ярышларны хатырлатмакъ истемедим.

Софиядаки дюнья чемпионаты акъыкъатен де пек агъыр олды. Чюнки бутюн мемлекетлернинъ пельванлары Олимпиада оюнлары

алдындан кечмекте олгъан бу ярышларгъа пек джиддий азырлангъан эдилер. Агамов, Кочергин, Руруа, Меркулов киби белли курешчилеримиз магълубиетке огърадылар. Бизим пельванларымыз дюнья биринджиликлеринде ильки кере бойле магълубиетке огърамакъта эдилер. Къалгъан пельванларымыз насыл олмасын, вазиятни тюзетмеге сёз бердилер. Амма айтмасы къолай. Оны амельде омюрге кечир де бакъ.

Чемпионатнынъ сонъки тутушувлары не дередже кергин вазиятте кечкенини о куньлерде «Советский спорт» газетасында басылгъан эсабаттаки шу къыскъа сатырлардан да бильмек мумкюн:

«Учъ девирден сонъ Рустем Казаковнынъ 4,5 штраф очкосы бар эди. О, бутюн шубелерни четте къалдырып, уджюмге кечти. Джесюрликнен шеэрлер алына, дейлер. Ташкентнинъ орду спортчысы бундан да буюк джесарет косътерди. О, 1969 сенеси дюнья чемпионы олгъан иранлы курешчи Али-заденинъ курегини ерге тийдирди. Сонъ булгъариялы Христо Трайковны балл нисбети боюнджа енъди. Бойле бакъкъанда финалгъа чыкъмакъ бир шей дегиль. Бир енъиш даа олса ете. Лякин саф енъиш, я да ап-ачыкъ устюнликнен гъалебе къазанмакъ керек. Бу къолай шейми?! Бунынъ даа бир къыйынлыгъы шунда ки, бизим Рустем румыниялы мешур пельван, 1967 сенесининъ дюнья чемпионы, Мехикода отъкерильген Олимпиаданынъ ве Авропа биринджилигининъ кумюш призёры Йонас Бачуны енъмек керек эди.

Мына, олар тутуштылар. Казаков озюнинъ кучъю къолларынен ракъибини къавий сарды, саатнинъ елькъуванлары куреш башлагъанына 6 дакъкъа 44 сание олгъаныны косътергенде Рустем о пельванны килимге серди. Энди Рустемнинъ талийи югославиялы курешчи Чоричнен курешеткъан дюнья чемпионы — венгриялы Варганынъ къолунда эди. Варга исе Чорични енъди. Енъди амма, озю де турнирни терк этти, чюнки онынъ 5 штраф очкосы бар эди. Казаковнен Трайков къалдылар. Олар эвельден озъара курешкен ве Рустем оны енъген эди. Демек, Рустем дюнья чемпионы!»

Дюнья колеминдеки бойле месулиетли ярышларда дакъкъалар, саниелер аль этиджи роль ойнайлар. Бунъа исе айлар ве йылларнен азырланмакъ керек ола.

Анги солдат генерал олмакъ истемей, дегенлери киби, бутюн спортчылар да чемпион олмакъ истейлер. Озю де дюнья чемпионы! Эльбетте, бунъа къолайлыкънен иришильмей. Онынъ ичюн чокъ йыллар исрарнен окъумакъ, теджрибе ве усталыкъ арттырмакъ керек.

Эки дефа дюнъя чемпионы, СССР чемпионы. Халкъара класслы спорт устасы... СССРде нам къазангъан спорт устасы...

Бойле юксек мувафакъиетке Рустем насыл малик олды?

...1960 сенесининъ яз айларындан биринде Ташкент алет заводуна республиканынъ энъ кучлю пельванлары мусафирликке кельдилер ве завод ишчилери арасында нумюневий чыкышта булундылар. Анда тек республика дегиль, атта бутюн мемлекетимизде белли олгъан Рефат Аблаев, Анатолий Зеленин киби курешчилер де озь усталыкъларыны нумайыш эттилер. бу ярышны сейир этмеге заводнынъ пек чокъ ишчилери, ишчилерден де чокъ чевредеки яшлар, мектеп талелелери топландылар. Оларнынъ арасында Рустем деген огланчыкъ да бар эди.

Ягъмурдан сонъ мантар насыл чокълашса, пельванларнынъ заводдаки чыкышларындан сонъ СССР спорт устасы, мемлекет чемпионы Рефат Аблаев тренерлик якъан классик куреш секциясына язылмакъ истегинен кельген яшлар да ойле чокълаштылар.

Аблаев эр бир авескъарны дикъкъатнен козьден кечирди. Бирини, экинджисини, учюнджисини, ниает, 13 яшындаки Рустемни де сечип алды. Мешгулиетлер башланды. Рустем озь тренерининъ бутюн косьтеришлерини айткъаны киби япмагъа тырышты.

Айлар ве йыллар кечтилер. Рустем озь усталыгъыны эп арттырды.

Ниает, 1963 сенеси Аблаев оны ильк кере месулиетли ярышта иштирак эттирмек къарарына кельди. Бу, Ургенчте осьмюрлер арасында отъкерильген республика биринджилиги эди. Ильк буюк ярыш, ильк буюк мувафакъиет. Рустем бу ярышта биринджи ерни къазанды.

Арадан бир йыл кечкен сонъ Рустем Ярославльге, осьмюрлер арасында отъкерильген мемлекет биринджилигине ёнеди, ве анда да биринджи ерни алды.

1965 сенеси Москва якъынында осьмюрлер арасында отъкерильген мемлекет биринджилигинде Рустем кене пьедесталнынъ энъ юкъары басамагъына котерильди. Шу йылы о биринджи кере халкъара турнирде иштирак этти. Бу, къардаш Булгъарияда шу мемлекетнинъ белли курешчилери Петров ве Колонов хатырасына багъышлангъан турнир эди. Рустем бу ерде де устазы Рефат Аблаевнинъ ишанчыны акълады. Енъишнен къайтты.

1966 сенеси исе, СССР — Япония турниринде иштирак этмек ичюн мемлекет джыйма командасынынъ эркъянында Япониягъа барды. Эки мемлекетнинъ мешур курешчилери Япониянынъ еди шеэринде чыкышта булундылар. Рустем 5 корюшювде енъди. Эки тутаушув нетиджесиз екюнленди.



1967 сенеси Минске Авропа биринджилиги откерильди. Ташкентли пельван анда учюнджи ернен къанаатленмеге меджбур олды. Шу йылы Рустем ичюн кене бир имтиан бар эди. Бу, СССР халкъларынынъ дёртюнджи Спартакиадасы. Йигирми яшындаки пельван Спартакиаданынъ кумюш призёры олды.

Арадан бир йыл кечкен сонъ Рустем Японияда откерильген ачыкъ чемпионатта ве Югославияда откерильген Адриатика дёнъизи турниринде иштирак этти ве экисинде де биринджиликни алды. Бу онъа Мехикода кечеджек XIX Олимпия оюнларында иштирак этмеге ёл ача эди.

1969 сенеси Рустем ичюн унутылмаз йылдыр. Мемлекетимиздеки ярышларда ве халкъара турнирлерде энди буюк теджрибе арттырган 22 яшындаки пельван Рустем Казаков Аргентинанынъ Мардель-Плата шеэринде откерильген джиан биринджилигинден ильки кере дюнья чемпионы олып къайтты. Арадан бир йыл кечкен сонъ Канаданынъ Эдмонтон шеэринде откерильген дюнья биринджилигинде исе бизим пельванымызгъа, аль этиджи ярышта, озюнинъ эски ракъыби, о вакъытта энди эки дефа дюнья чемпионы унваныны ташыгъан венгриялы курешчи Янош Варганен курешмек сырасы тюшти. Рустем бу сефер тунч медальнен къанаатленди. Варга исе, учюнджи кере дюнья чемпионы олды.

1971 сенеси Рустем ичюн буюк гъалебелер йылы олды. Онынъ медаллер коллекциясына Белорусиенинъ белли курешчиси Поддубныйнынъ хатырасына багъышлангъан Минске откерильген турнирде къазангъан алтын медали, СССР Силялы Къуветлерининъ Саратовда откерильген биринджилигинде алгъан алтын медали, сонъ СССР халкъларынынъ бешинджи Спартакиадасында къазангъан кумюш медали, бунынъ артындан исе СССР биринджилигиндеки алтын медали къошулдылар.

Софияда откерильген джиан биринджилигинде исе о экинджи кере дюнья чемпионы олды. Бу ярыш не дередже кескин вазиятте откенини, насыл агъыр олгъаныны юкъарыда айтып кечтик. Рустем «Василь Левский» стадионында ярышлашыр экен, буюк ираде, гъалебеге ишанч, усталыкъ косътерди, акъикъатен де дюньянынъ энъ кучлю курешчилеринден бири олгъаныны текрар исбат этти.

Бир йылда 4 алтын ве бир кумюш медаль! Бунъа анги бир спортчы сукъланмаз?!

— Рустем, курештен гъайры спортнынъ даа анги чешитлеринен огърашасынъ? — деп сорадыкъ биз яш пельвандан.

— Яхшы курешчи олмакъ ичюн спортнынъ тек шу чешитинен огъ-  
рашмакъ етерлик дегиль. Адам эр тарафтан пишкинлешмек керек.  
Месея, мен башталары футболнен огъраша эдим, атта ондан  
биринджи разрядым бар. Бундан гъайры ялдав, баскетбол, кросс  
ве спортнынъ дигер чешитлеринен де огърашам. Буларнынъ эписи  
манъа куреште енъмеге ярдым эте.

Рустем озюни курешсиз тасавур этип оламай. Кимер вакъытларда  
о бутюн кунни мешгъулиет майданында отькере. Тренери Рефат  
Аблаевнинъ айткъанына коре, Рустем курешнинъ янъы бир элемен-  
тини огренип башласа, оны текмиль менимсемегендже тынчланмай,  
тер тѣкип саатлернен шунынъ узеринде чалыша. Мешакъатлы эмек  
исе эбет мувафакъиет кетире.

«Озъбекистан физкультураджысы» газетасынынъ «1971 сенеси  
Озъбекистаннынъ энъ яхшы спортчысы деп кимни саясыз» деген  
анкетасына кельген джевапларнынъ 95 процентинде Рустемнинъ  
ады язылы эди. Бойлеликнен, эки дефа дюнья чемпионы, семет-  
дешимиз Рустем Казаков о йылы республиканынъ энъ яхшы спорт-  
чысы деп танылды. Занымызджа бу, онынъ турнеклигине, эмексе-  
верлигине ве юксек усталыгъына кесильген мунасип къыйметтир.

Сонъки вакъытларда классик куреш боюнджа отькерильген бир  
чокъ ярышларда, шу джумледен, мемлекет ве Авропа биринджили-  
гинде Рустемнинъ ады аныылмады. Бунынъ себеби бар. О, махсус  
программа боюнджа Мюнхенде отькериледжек Олимпия ярышла-  
рына азырлана эди.

Бу азырлыкъ кейфиетче насыл? Бунъа бир ай эвельси Австрия-  
нынъ Брегенце шеэринде Олимпиада алдындан отькерильген хал-  
къара турнирде иришильген мувафакъиет джевап берди. Анда ишти-  
рак эткен беш совет курешчисинден дѣртю чемпион олды. Оларнынъ  
арасында Рустем де бар эди.

Буюк истидат саиби Рустем Казаков энди 25 яшыны толдурды.  
Куреште бу даа генчлик сайыла. Демек, илериде Рустем бизни даа  
чокъ керелер къувандыраджакъ. Ватанымызнынъ, халкъымызнынъ  
шуретине шурет къошаджакъ. Бунъа шубемиз ёкъ, чюнки онъа  
СССРде нам къазангъан тренер, спорт устасы Рефат Аблаев клас-  
сик курешнинъ бутюн инджеликлерини, янъы усулларыны турмадан  
огрете. Рустемни даа месулиетли ярышларгъа азырлай.

Кене эки афтадан сонъ Мюнхенде йигирминджи Олимпия оюн-  
лары башлайджакъ. Эминмиз ки, Рустем Казаков бу ярышларда да  
озъ усталыгъыны косътерир, совет спортчыларынынъ енъишине



ляйыкъ иссесини къошар. Затен онынъ бирден-бир арзусы да Олимпия чемпионы олмакътыр.

Элинъе, белинъе къувет, озюнъе буюк мувафакъиет арз этемиз, Рустем!

\* \* \*

«Куреги ерге тиймеген йигит» деген юкъарыдаки очерким 1972 сенеси август 12-де, джума эртеси куню «Ленин байрагъы» газетасында басылып чыкъкъан эди. Мен шимди оны махсус, олгъаны киби, ич бир денъишиксиз дердж этмектем.

Очеркнинъ сонъунда айтылгъаны киби, эки афтададан сонъ Германия Федератив Республикасында XX языкъ Олимпия оюнлары башлайджакъ эди, ве мен пельванымыз бу очеркни анда кетмезден эвель окъугъаныны истей эдим. Бельки оны рухландырыр...

Рустем Мюнхенден къайтып кельген сонъ корюшкенимизде мен ондан: «Сен о якъкъа кетмезден эвель озюнъ акъкъында язылгъан очеркни окъудынъмы?» — деп сорадым.

— Окъудым, — деди Рустем кулип. — Лякин мында дегиль. Биз Кырымда сборда эдик. О ерде къайнатамларгъа да кирип чыкъаджакъ эдим. Буны апайым Ваде биле эди. Шу себептен: «Газетаны Рустемге беринъиз», — деп бабаларына ёллагъан. Газета оларгъа барып чыкъкъанда биз энди Москвагъа къайткъан эдик. Қъайнатам газетаны меним адресиме Москвагъа ёллагъан. О пайтахткъа келип чыкъкъанда исе, биз энди Мюнхенге кеткен эдик. Махсус самолётнен кетирилъген почта ичинде меним адресиме Москвадан ёллангъан «Ленин байрагъы»нынъ шу нухасы да бар эди. Эбет, мен оны окъуп пек эеджанландым. Ватаным, халкъым огюнде буюк месулиет сездим...

Мюнхен Олимпиадасында классик курешчилер энъ сонъунда ярышлаштылар. Бизим командамыз энди къырк докъуз алтын, 27 кумюш, 22 тунч медаль къазанды. Ярын оюнлар екюнленеджек.

Рустем Олимпия шеэрчигиндеки совет делегациясы ерлешкен эвден чыкъып, яваш-яваш, Мессаюленд спорт комплексине, сонъки оюнларны откермеге ёл алды. Ашыкъмагъа шей ёкъ, даа эрте. Ёлда композитор Александра Николаевна Пахмутованен шаир Николай Добронравовны расткетирди. Олар бу ерге Олимпиада иштиракчилерине хызмет косътермек ичюн кельген эдилер.

— Рустем, не ичюн кейфсиз корюнесиз, бир шей олдымы ёкъса? — деди Пахмутова джиддий бакъышнен.

— Э! — деди Рустем.

— Не олды? — дедилер бир кереден Пахмутованен Добронравов. Рустем кульди:

— Башкъаларына болеть этесинъиз, манъа кельгенде исе...

— Ойле демесе, Рустемчик. Не вакъыт курешесинъ?

— Учъ сааттен сонъ.

— Мытлакъа барырмаз. Тек сен рухтан тюшме. Ярыштан сонъ анда да корюширмиз...

Сентябрь он бирде Ташкентте яры гедже олгъанда Меркезий телевидение ве Бутюнсоюз радиосынынъ спорт комментаторы Николай Озеров озюнинъ Мюнхенден береяткъан сонъки репортажларындан бирини шойле башлады: «Дикъкъат! Дикъкъат! Мюнхенден айтамыз! XX Олимпия оюнлары екюнленеята. Ярын онынъ тантаналы япылув мерасими оладжакъ. Бугунъ исе, къоджаман «Рингхалле» январдагъ киби къайнай. Атмосфера сонъ дередже кергин. Килимге финал тутушувыны отъкермек ичюн совет пельваны Рустем Казаков ве гъарбий германиялы спортчы Ганс-Юрген Вайль чыкътылар. Бу, мюнхенлилернинъ сонъки ишанчы. Ватандашлары бутюн имкянларнен Вайльни рухландырмагъа тырышалар. Залдаки вазиятти айтып анълатмакънынъ чареси ёкъ. Қъайнай, эп къайнай. Бойле вакъытта эр эки курешчиден де челик ираде талап олуна. Бизим пельван бир чокъ ярышларда бу джеэттен озюни пек яхшы косътерген эди. Бакъ-айыкъ, бугунъ де о озъ табиатыны косътерип олурмы экен? Мына, шимди Вайль онларнен бинъ адамнынъ къолтутувындан рухланып Казаковгъа атылды. Оны ерге йыкъты. Оп! Яхшы! Пек яхшы!

Рустем йылдырым чабиклигинен Вайльнинъ къоллары астындан къуртулып чыкъты ве енъдирген учъ баллыны «къайтарып алды».

Сонъра Казаков йылдырым чабиклигинде килимнинъ энъ ортасында Вайльнинъ курегини ерге тийсетти. О даа турмай. Казаков бутюн къуветини топлап, челик эллеринен, аякъларынен ракъибини къыбырдатмай. Ур-ра! Гъалебе! Судья Рустемнинъ элини юкъарыгъа котере. Машалла, Рустем пельван! Машалла, Олимпия чемпионы! Бу, классик курешчилеримиз къазангъан дёртюджи алтын медаль. Бойлеликнен, ташкентли пельван Рустем Казаков командамызгъа эллинджи алтын медальни кетирди! СССР тешкиль олунгъанынынъ 50 йыллыкъ юбилейине 50 алтын медаль. Аджайип бахшыш!..»

Бу кунни бизим тренерлеримиз он алты йыл бекледилер. Мельбурн Олимпиадасында совет «классиклери» беш алтын медаль къазангъан эдилер. О мешур енъиш эди. Совет пельванлары Римде — учъ, Токио ве Мехикода — бирер дане медаль алгъан эдилер. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Рустем Мехико Олимпиадасына

буюк азырлыкѳнен барѳан эди. Лякин ярышлар башланмаздан эвель командамызнынъ азасы Роман Руруанен бирликте отькерген мешѳулиетте апансыздан кьазаланып, кери кьайтмаѳа меджбур олѳан эди. Мына, ниает, Мюнхенде дѳрт совет «классиги» — Казаков, Хисамутдинов, Резанцев ве Рошин Олимпиада чемпионлары олдылар. Бу — кьоджаман ѳалебе. Рустем ичюн исе даа кьыйметли. Чюнки кечкен он-он беш йыл ичинде классик куреште пек буюк денѳишмелер олып кечти ве онда ѳалип чыкьмакь йыл-йылдан кьыйынлаша.

Энди Мюнхен Олимпиадасында Рустем дигер тутушувларны насыл отькергенине де токталып кечейик. Биринджи куню Казаков афѳанстанлы пельван Мир Аьламнен курешти. Ташкентли спортчы озь ракьибининъ курегини ерге тийсетип оламаѳан исе де, оны очколар сайысы боюнджа енѳип 23.0 эсабынен ѳалебеге иришти. Шу куню афѳанстанлы курешчи озюнинъ энъ яхшы тутушувны отькерген олса керек. Чюнки, о, эки деѳа дюнья чемпионына докьуз дакькьа кьаршылыкь косьтерди. Рустем онынъ узеринден саѳ енѳиш кьазанмакь ичюн эки кере кескин уджюмге кечти. Лякин нетиджесиз олды.

Экинджи сеѳер Рустем баяѳы теджрибелли курешчи — булѳариялы Христо Трайковнен тутушты. Бу эки пельван бири-бирини чокьтан ве яхшы биле. Бу, оларнынъ озьара алтынѳы корюшювлери. Эвельки бутюн тутушувларда ѳалебеге иришкен, атта 1971 сенеси Софияда отькерильген чемпионата Трайковны енѳген сонъ, экинѳи кере дюнья чемпионы олѳан семетдешимиз бу сеѳер де озюнинъ устюнлигини исбат этип олурмы экен?

Мына, ниает олар тутуштылар. Башланувы зарарсыз. Рустем бир кьач кере тешебьусни озь кьолуна алды. Лякин Трайков да кьаршы уджюмге кечти, очколар нисбети боюнджа огге чыкьты. Шундан сонъ булѳариялы курешчи тешебьусни кьачырмады. Бойлеликнен, очколар сайысы боюнджа Трайков енѳди.

Рустем рухтан тюшмеѳи, курешни девам эттирди. Олимпия оюнларындан чыкьып кетмемек ичюн Рустемге тек енѳмек ве эр сеѳер темиз ѳалебеге иришмек зарур эди. Чюнки онынъ джореме очколарынынъ сайысы дѳрт бучукькьа барѳан эди. Онынъ ичюн де Рустем килимге чыкькьанда тек енѳмеге ниетленди. Тренерлери де онъа эр вакьыт буны хатырлатып турдылар. Казаковнынъ озюне хас менѳий ве мусбет хусусиетлери бар. Секунданты буны энди яхшы биле, шу себептен истенильген аваны чалмакь ичюн кеманенинъ тели кереѳи дереджеде чектирильгени киби, о да зарур олѳанда Рустемни

енъишке рухландыра биле эди. Бу «сыр»ны ачмакъ ичюн бираздан сонъ сёзни секунданткъа берирмиз. Шимди «Рингхалле»деки дигер ярышларгъа къайтайыкъ.

Юкъарыда айткъанымыз киби, ташкентли пельваннынъ вазияти феналашты. Бир чокъ спортчылар ве атта теджрибели тренерлер биле Рустемнинъ мукаяфатлы ерни аладжагъына чокъ козь кестирамадылар. Эбет, бунъа эсас бар эди. Онынъ такъдири къыл устюнде тура. Бир кере янълышса битти. Амма Рустем бутюн шубелерни четте къалдырып гъалебеге ынтылды.

Учюнджи турда тутушувнынъ битмесине 1 дакъкъа 21 сание къалгъанда Рустем польшалы пельван Юзеф Липеннинъ курегини ерге тийдирди. Бундан сонъки ярышта дёрт бучукъ дакъкъа дегенде грециялы курешчи О. Мошидисни килимге йыкъты. Япониялы пельван да Рустемге теслим олды.

Энди невбетте венгриялы пельван Янош Варга эди. Рустемнинъ энъ сакъынган ракъиби де иште бу. Чюнки олар бу Олимпиадагъадаже озъара беш кере курешкенлер. Шундан эки корюшюв Варганынъ гъалебесинен, учъ тутушув исе нетиджесиз екюнленген.

Учъ дефа дюнья чемпионы Янош Варга ве эки дефа дюнья чемпионы Рустем Казаков алтынды кересинде Мюнхендеки Олимпия килиминде корюштилер. Бу сефер бахт Рустемге кулип бакъты. О, гъает кергин кечкен шу ярышта акъыкий джесюрлик косьтерип курешти ве 11:1 эсабынен гъалебе къазанды.

Бойлеликнен, пельванымыз финалгъа чыкъты. Даа деми ракъиби олган Варга достуны мувафакъиетнен хайырлады. Акъыкий достлар бойле олалар.

Сонъки ярыш алтын ве кумюш медаллернинъ такъдирини чезеджек. Лякин финалда кимнен курешеджегини бильмек ичюн Рустемге учъ саат, не къадар чокъ, юз сексен дакъкъа, он бинъ секиз юз сание беклемек керек. Он бинъ секиз юз сание! Айтмасы къолай. Саатнинъ елькъуваны да шимди махсус яваш арекет эткен киби корюне.

Ниает, ракъип белли олды. Килимге Рустемнен ГФРли пельван Ганс-Юрген Вайль чыкъты.

Рустемни сонъки, аль этиджи тутушувгъа озгъаргъанда тренери Геннадий Сапунов, достлары — венгриялы Варга, румыниялы Бачу, булгъариялы Трайков ве дигерлери: «Санъа мувафакъиет тилеймиз, сен мытлакъа енъмек керексинъ», — дедилер. Рустем йылмайды ве «яхшы» деген киби башыны саллап, сагъ элини котерди де, тегерек килимге таба адымлады. Тутушув насыл биткенини исе энди биз айткъан эдик.

Рустем достларынынъ, устазларынынъ, командадашларынынъ озъгарувында Мессаюленд комплексинден чыкъкъанда Александра Николаевна Пахмутованен Николай Добронравов оны энди кулер юзьнен къапы огюнде беклей эдилер. Чемпионгъа джан-юректен буюк гъалевени хайырладылар. Пахмутова Рустемге дюльбер къылыфлы буюк пластинка туттурды. Бу композиторнынъ озъ йырларындан тертип этильген диск эди. Онынъ устюне: «Олимпия чемпионы Рустем Казаковгъа джан-юректен багъышлайым. Пахмутова. 11.09.1972. Мюнхен», — деген сёзлер язылгъан эди.

Энди сёзни нам къазангъан спорт устасы, СССРде ве РСФСРде нам къазангъан тренер Геннадий Андреевич Сапуновгъа берейик:

— Меним фикиримдже, Рустем Казаков — Олимпия оюнларынынъ энъ яхшы курешчиси. Яры енгиль чекиде чокътан венгр Варга, булгъар Трайков, румын Бачу устюнлик япып келелер. Лякин Казаков эки дефа дюнья чемпионыдыр.

Рустем акъкъында айтмакъ меним ичюн къуванчлы, мен оны мешур курешчи саям. Техниканы тез менимсей, буюклернинъ меслеатыны дикъкъатнен динълей. Рустем Олимпиадагъа азырланув девирини яхшы кечирди. О, эр шейни, уфакъ-тюфегинедже эсапкъа алды, озъ тренери Рефат Аблаевнен бирликте эсас ярышларгъа тюшюнип-ташынып азырланды.

Рустемге насыл бир итираз бильдирмек мумкюн? Тек бир шейде. О да олса, онда, насылдыр сечюв ярышларында енъилюв киби, анъаневий адет пейда олды. Бу, Казаковны бир кереден агъыр вазиетке къоя. Ташкентли пельван Софияда Варгадан енъильгенде де бойле олды. Мюнхенде Трайковдан магълубиетке огърагъанда да шай олды. Лякин шашыладжакъ бир шей — бойле мувафакъиетсизликлерден сонъ, Казаковда янъы кучъ пейда ола. Онынъ аджемилиги джоюла ве шундан сонъ о ракъиплерни шашмалата, я темиз енъе, я да ачыкъ-айдын устюнликнен магълубиетке огъратып шашыра.

Мюнхенде мен Казаковгъа секундантлыкъ яптым. Эсас ракъиби Трайковдан енъильген сонъ Рустем рухтан тюшти. Мен онъа: «Рустем, шу шейни яхшы билль ки, сенинъ огюнье тюшеджек курешчи ёкъ. Насыл кучлю олгъанынъны сен озюнь бильмейсинъ, сен эр кестен яхшы курешесинъ. Мен буны санъа бурнунъны котермек ичюн дегиль де, сен озюнь кучюнъе инанмакъ ичюн айтам! Софияны хатырла...» — дедим. Шундан сонъ Варганен курешмеге чыкъаджакъта да: «Билесинъми не, Рустем? — дедим. — Фараз эт, шимди бир шей ёкъ — не ярыш, не Олимпиада. Адий мешгъулиет. Санъа енъмек кереклигини де унут. Бильгенинъ киби куреш. Бойле япсанъ эр шей еринде олур...»

Казаков бу корюшовде де дигерлеринде де аля дереджеде еньди. Драматизмнен толугъан финал корюшовинде исе Вайльни де теслим олмага меджбур этти. Рустем иште бойле пельвандыр.

Совет спортчылары Олимпия оюнларында иштирак этип башлагъанларындан берли Мюнхендеки киби буюк мувафакъиет къазанмагъан эдилер. СССР спортчылары Олимпиадада экинджи ерни алгъан АКЪШ командасындан он еди алтын медаль зияде къазанды.

Сентябрь 12-де Москвадаки Шереметьево аэропорты эллеринде гульдестелер олгъан адамларнен толугъа эди. Москвалылар Олимпиада къараманларыны тантаналы вазиетте къаршылап алдылар. Адамларнынъ эллеринде союз республикаларынынъ, спорт джемиетлерининъ байракълары, «Совет спортынынъ векиллери, сизлернен гъурурланамыз!», «Совет олимпиададжыларына шан-шерефлер!», «Хайырлаймыз! Машалла сизлерге!» деген сёзлер язылгъан транспорантларны корьмек мумкюн. Қъаршылап алаяткъанлар арасында партия, профсоюз, комсомол хадимлери, мешур тренерлер, спорт ветеранлары барлар.

Ава лайнери аэропорт бинасы янына келип токътай. Москва вакъытынен саат 14.55. Бир аздан самолётнынъ къапысы ачыла ве биринджи олып басамакъларгъа Олимпия чемпионлары — ленинградлы курешчи Анатолий Рощиннен ташкентли пельван Рустем Казаков, шундан сонъ ереванлы диск атыджы Фаина Мельник, штангаджылар Яан Тальтс (Таллин) ве Василий Алексеев (Шахта) адым аттылар...

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ, мемлекетимизде кутълевий физкультура арекетини инкишаф эттирювде иришкен мувафакъиетлери эм де совет спортчылары XX Язлыкъ Олимпия оюнларында юксек косьтергичлерге иришкенлери ичюн СССР Юкълари Совети Президиумынынъ Ферманынен спортчы, тренер, физкультура ве спорт хадимлерининъ буюк бир группасы укюметимиздинъ орден ве медаллеринен мукаяфатландылар. Оларнынъ арасында Олимпия чемпионы Рустем Казаков ве онынъ устазы Рефат Аблаев де бар эди. Устаз ве шегиртнинъ федакъяране эмеклери «Урьмет Бельгиси» орденлеринен такъдирленди. Октябрь 6-да исе, СССР укюмети XX Олимпия оюнларында гъалебе къазангъан спортчылар шерефине Кремльде къабул мерасими отъкерди.

Рустем Казаков Олимпиададан джиддий травманен къайтты. Оны бирден хастаханеге къойдылар. Лякин сентябрь 17-де достлары оны экимлерге дуйдурмадан хастаханеден алып къачтылар ве эвине кетирдилер. Арадан бир саат кечер-кечмез о ювунып, таранып,



Олимпия формасында кийинип чыкты. Бу ерден догъру В. И. Ленин адына мейданга кеттик...

Озбекистан Олимпиадага эписи алты векиль ёллаган эди. Олардан учу — курушчи Рустем Казаков, гимнастикаджи Эльвира Саади ве волейболджи Вера Дуюнова чемпион унванында кайтып кельдилер. Республика спорты оз тарихында даа бойле буюк мувафакъиетлерге иришмеген эди. Олимпиада къараманлары устю ачык машинада мотоциклетчилер эскортынынъ озгъарувында пайтахтнынъ меркезий сокъакъларындан кечтилер. Бинълернен ташкентлилер къараманларны шеревледилер. Олимпияджылар ве оларнынъ тренерлери Озбекистан ЛКСМ Меркезий Комитетининъ Фахрий ярлыкъларынен такъдирлендилер. Спорттаки буюк хызметлери ичюн Дуюнова, Саади ве Казаковнынъ адлары Озбекистан республика комсомол тешкилятынынъ Фахрий китабына кирсетилдилер.

Акшам исе Меркезий «Пахтакор» стадионында буюк спорт байрамы откерильди. Кафанов багъчасындаки кърдашлыкъ къабристанындаки Эбедий алевден якъылган мешъальни Олимпия чемпионы Рустем Казаков мотоциклетчилер эскортынынъ озгъарувында «Пахтакор»га кетирди ве стадионны бир кере айланып чыккъан сонъ юкъарыга котерилип республика спорт ярышларынынъ алевини якъты.

Рустемни тедавийлеген экимлер оз телевизорларындан спорт байрамыны сейир этер экенлер, Казаковнынъ адыны эшитип шаштылар. Я о хастаханеде ята да, насыл олып, не вакъыт мында келип етиштирди?

Саба ишке кельгенлеринен башта Рустем яткъан палатага кирдилер. Лякин хаста оз еринде, насыл сарып багъланган олса ойле де ята эди. Санки дерсинъ ич бир шей олмаган.

— Я бу насыл олды, Казаков аркъадаш, Сиз мында ятасынъыз, тюневин исе, бутюн акшам сизлерни машиналарнен алып юрип, телевизорда косътердилер? — дей тааджилленип эким.

— Ич бир шейден хаберим ёкъ, — дей кулип Рустем.

Эким маналы бакъыш япа да: «Бакъ сен бу айнеджиге, хабери ёкъ эмиш», — деп палатадан чыктып кете.

Шу йылы Рустемнинъ омюринде кене бир къач къуванчлы вакъиалар олып кечти. О, Ташкент девлет физкультура институтыны битирди.

Къорантада исе янъы мусафир пейда олды. Огъул коръдилер. Адыны Сейдамет къойдылар.

Кене мешгулиетлер, эр куньки девамлы эмек, ярышлар башланды. Олимпиада оюнларындан сонъ арадан тамам бир йыл кечкенде, яни 1973 сенеси сентябрь айынынъ ильки кунълеринде Ираннынъ пайтахты — Тегеранда самбо, сербест ве классик куреш боюнджа дюнья чемпионаты башланды.

«Классиклернинъ ярышында 31 мемлекеттен 159 спортчы иштирак этти. Бизим пельванларымыз яшагъан, шеэр меркезиндеки «Интернациональ» мусафирханесинден чокъ узакъта олмагъан «Фарах» стадионынынъ дёрт килиминде айны вакъытта эм самбоджылар, эм де «классиклер» ярыш отъкерип башладылар.

Биринджи корюшювлерде бизим он классик курешчиден докъузы темиз гъалебеге иришти ве бири ачыкъ устюнликнен енъди. Рустем ильк оларакъ афгъанстанлы пельваннен тутушты ве темиз гъалебе къазанды.

Экинджи кересинде Рустем килимге Мюнхен Олимпиадасынынъ тунч призёры, финляндиялы Бёргенен чыкъты ве кене темиз енъиш зльде этти.

Учюнджи девир. Килим устюнде эски достлар ве эски ракъиплер, бири-бирини пек яхшы огренген Варга эм де Казаков. Тутушув кергин кечти. Эр алда Рустем баллар нисбети боюнджа гъалебе къазанды. Амма шундан сонъ пельванларымызнынъ иши юрьмеди. О, невбеттеки корюшювде польшалы Юзеф Липеннен ярышлашты. Адети узре Юзеф эвельден бутюн чемпионатларда ве халкъара турнирлерде дёртунджи, бешинджи ерлерни алатургъан. Рустем бир йыл эвельси Олимпиадада да онынъ курегини ерге тийсеткен эди. Лякин бу сефер Липен чемпионаткъа джиддий азырлангъаны корюне эди. Догъру, бутюн корюшюв девамында Рустем огде кетти. Сонъуна кельгенде исе, польшалы пельван активлик косътерди ве баллар нисбети боюнджа биринджи кере Рустем узеринден гъалебе къазанды. Шундан сонъ ташкентли курешчи Югославия векилинен корюшти ве оны темиз енъди. Енъди амма, бу тутушувда озюнинъ къабыргъасы къырылды.

— Рустем, сен энди курешмесенъ де тунч медаль аладжакъсынъ, килимге чыкъмай билесинъ, — деди тренер.

— Ёкъ, чыкъмакъ кереким, — деди джиддий тавурнен Казаков. — Тек экимге айтынъыз, манъа укол япып, агърыны токътатсын...

— О, айткъан шейинден къайтмагъан йигит, — деди тренер экиминъ итиразына джевабен. — Демек, озюне инана. Укол япынъыз, чыкъсын.



Эм чыкьты. Чыкьты амма, билесинъизми кимнен? Христо Трайковнен. Олар экиси де бири-бирини пек яхшы билелер. Эбет, Рустем бу сефер буюк активлик косътерип оламады. Эсасен къаршы уджюмлер япты. Беллешюв мусавий (2:2) екюнленди. Финалгъа Липен ве Трайков чыкьты. Лякин оларнынъ биринджиси Рустемни енъгени, экинджиси исе, онен мусавий курешкени ичюн Липен биринджи кере дюнья чемпионы, деп илян этильди. Трайков учюнджи ерни алды. Рустем исе Тегеран чемпионатынынъ кумюш призёры олды. Айны вакъытта о, шу чемпионатнынъ энъ ирадели спортчысы сыфатында махсус дипломнен мукаяфатланды.

Секиз медаль къазангъан совет «классиклери» Тегерандан умумкоманда ярышында биринджи ерни алып къайттылар. Бу енъишке Рустем де озъ иссесини къошты.

Шундан сонъ да бир къач йыл девамында халкъара ве мемлекет микъасында отъкерильген энъ месулиетли ярышларда Казаковнынъ ады эр вакъыт кучлюлер сырасында анъылды.

Франция, Швеция, Мысыр, Румыния, Венгрия, Австрия, Финляндия ве даа бир чокъ башкъа мемлекетлернинъ спорт залларында Рустем Казаковгъа зльчырптылар. Онынъ енъиши шерефине Советлер Бирлигининъ ал байрагыны котерип, Гимнини чалдылар. Иште бойле ярышлардан бир къачыны сайып кечмек истейим.

Швециянынъ Клиппан шеэринде отъкерильген халкъара турнирде Клиппан Кубогыны эм де хатире медалини алды. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, шу ярыштан башлап Рустем энди баягъы агъырджа, чекиси 62 килограммгъадже олгъан пельванларнен курешип башлады.

Францияда эки кере — Парижде ве Клермон-Феранста авескъар курешчилер федерациясынынъ сабыкъ президенти Роже Кулоннынъ хатрасына багъышлап отъкерильген анъаневий халкъара турнирлерде биринджи ерлерни къазанып, алтын медаллернен, фашистлер Германиясы узеринден къазанылгъан гъалербенинъ 30 йыллыгына багъышлап Бухарестте ве Будапештте отъкерильген халкъара турнирлерде биринджи ерге чыкьып, алтын медаллер эм де махсус мукаяфатларнен такъдирленди. Мысырнынъ Александрия шеэринде классик куреш боюнджа Олимпия чемпионы, арабстанлы пельван Ибраим Мустафа хатрасына багъышлап отъкерильген халкъара турнирде Валерий Резанцев, Анатолий Быков, Джемал Майсурадзе, Шота Морчиладзе киби совет пельванларынен бир сырада Рустем де озъ чеки категориясындаки пельванлар арасында биринджи ерни алды.

1975 сенесининъ язында Ростов-Дон шеэринде достане ордуларнынъ классик куреш боюнджа VI чемпионаты отъкерильди. Улу Гъалебенинъ 30 йыллыгы ве Варшава мукъавелесининъ 20 йыллыгына багъышлангъан бу чемпионата еди социалист мемлекетнинъ орду пельванлары иштирак эттилер. Олимпия, дюнья ве Авропа чемпионлары эм де бир чокъ намлы орду пельванлары кучъ сынашкъан бу чемпионатта Совет Ордусынынъ спортчылары буюк мувафакъиет эльде эттилер.

62 килограммгъадже олгъан чекидеки курешчилер арасында Ташкенттен Р. Казаков ве Булгъария халкъ ордусынынъ спортчысы С. Лазарев бутюн ярышларда темиз гъалебе къазанып, финалгъа чыкътылар. Сонъки, аль этиджи ярышта совет офицери Рустем Казаков бу пельваннен корюшти ве оны енъип, достане ордулар VI чемпионатынынъ гъалиби олды.

Кене шу йылы Ригада олып кечкен СССР Силялы Къуветлерининъ биринджилигинде де Казаков алтын медаль алгъан эди. О, эки йыл девамында Озбекистаннынъ энъ яхшы спортчысы, деп танылды. 1972 сенеси исе, мешур спортчымызнынъ устазы Рефат Аблаев да республиканынъ энъ яхшы тренери оларакъ илян этильди.

Рустем озю курешмекнен бир сырада, белли тренерлер — агъа-къардаш Рефат ве Абдулмеджит Аблаевларгъа яшларнен мешгулиет отъкермеге якъындан ярдым этип башлады.

Ярышлар, енъишлер... Олар эп девам эттилер. Рустемге яхшы таныш олгъан халкъара класслы пельванлар Варга, Липен, Трайков, Бачу ве дигерлери йыллар кечтикче куреш майданыны терк эттилер.

Энди манъа да олардан нумюне алмакъ керек, деген къараргъа кельди Рустем. Я, ненен огърашыр?

Рустемнинъ огюнде бойле суаль турмай эди. О, озъ омюрини курешсиз тасавур этип оламай. Тренерлик япаджакъ. Я буны беджерип олурмы? Эбет! Онда, республика, мемлекет, Авропа, дюнья, Олимпиада биринджиликлеринде, юзлернен халкъара турнирлерде иштирак этип, арттыргъан зенгин амелий теджрибеси, алий окъув юртунда спортнынъ бу чешити боюнджа менимсеген назарий бильгиси бар.

Къоранта азаларынен, устазларынен, аркъадашларынен акъыл танышты. Шундан сонъ къатиен тренерлик ишине авушмагъа къарар берди. Бутюн бу йыллар девамында Орду меркезий спорт клубынынъ (ЦСКА) шерефини къорчалап кельген Совет Ордусынынъ капитаны Рустем Казаковны Москвагъа, тренерлик ишине давет эттилер. Мына энди къач йыллардан берли о ЦСКАда классик куреш

боюнджа уйкен тренер. Бу йыллар девамында Рустемнинъ шегиртлери онларнен мемлекетлерде откерильген чешит тюрюк ярышларда иштирак этип, совет спортынынъ шуретине шурет къоштылар.

«Достлукъ-84» оюнларында шегиртлери иришкен буюк мувафакъиетлер ичюн Рустем Абдуллаевич Казаковгъа СССРде нам къазангъан тренер деген фахрий унван берильди. Бундан эвель исе онъа РСФСРде нам къазангъан тренер деген унван берильген эди.

Бойлеликнен, классик куреш боюнджа бугунъде мемлекетимизде тек эки адам — СССР джыйма командасынынъ уйкен тренери Геннадий Андреевич Сапунов ве Рустем Казаков бу эр эки унванны ташыйлар.

Сонъ вакъытларда ЦСКАнынъ куреш залында Рустем Казаковнынъ янында экинджи бир Казаковны да сыкъ-сыкъ расткетирмек мумкюн. Бу кичкене Сейдаметчик.

— О да бабасы киби курешчи олмакъ истей, — дей кулип Рустемнинъ омюр аркъадашы Ваде. — Кимерде эвде биле бабасыны тынч къоймай, ич олмаса бир керечик курешейик, — дей.

Мына, Москва сокъакъларыны бойлап баба ве огъул — Рустем эм де Сейдамет Казаковлар адымлайлар. Оларнынъ биринджиси спорт алеминде яхшы белли. Арадан бир къач йыллар кечкен сонъ куреш мухлисleri ярышларда курешчи Сейдамет Казаковнынъ адыны да эшитмелери мумкюн.

1972—1985 сс.

# СЮРГЮНЛИК ХАТЫРЛАВЛАРЫ

(Повесть — икяелерде)

## ФАШ ЭТИДЖИ ЯРА ИЗИ

Йигирминджи асырнынъ етмишинджи сенелери, ниает, Ватангъа ёл ачылды деп, бир чокъ къырымтатарлар сюргюнлик ерлеринден догъгъан юртларына кочип башладылар. Амма олар Къырымда вахшийджесине къаршыландылар. Сатын алгъан эвлерининъ вазие-тини коръсин де, къайтып кельмесинлер деп, оларны козьлерининъ огюнде бульдозерлер иле сюрюп, ернен ексан эттилер. Озьлерине 1944 сенесиндеки киби къыскъа муддетте Къырымны терк этмек акъкъында эмирлер окъулды ве акъыкъатен дегенлерини тайпынмадан эда эттилер. Онларнен къоранталар эв эшьяларынен бирликте Къырымдан тышкъа чыкъарып ташланды, контейнерлери сабасына, бильдирильмеден, ёллангъан ерине къайтарылды, «паспорт режими бозгъаны ичюн» деген маначыкънен бастырыкъкъа ташланды ве иляхре.

Иште бойле теляшлы куньлернинъ биринде Ташкентте: «Къырымдан бир вагон ватандашларымызны бала-чагъасынен меджбурен мында къайтарып кетиргенлер» деген хабер даркъалды.

Биз, миллий арекет иштиракчилеринден бир группамыз бу иште чокъ тешеббюс косьтерген, миллет ичюн джан феда эткен уйкен аркъадашымыз, аммал Мурадасыл Байрамовнынъ эвинде топланып, аджеле суретте меселени музакере эттик ве бир къач къорантаны янымызгъа алмакъ, оларгъа зарур ярдымны косьтермек меселесини бакътып, демирёл вокзалына кеттик. Анда коръген алымызны тариф этмек гъает къыйын. Адамлар талангъанлар, котекленгенлер, урбалары йыртыкъ, юзьлеринде, тенлеринде котек излери, эв эшьяларынен кетип, чыр-чыплакъ къайтарып кетирильгенлер.

Бекабаддан кочип кеткен ве шу вагонда зораки къайтарып кетирильген Улу Ватан дженкиннинъ иштиракчиси, кокюсинде онларнен орден ве медаллери олгъаныны темсиль этиджи мукафатлар колод-

касы олгъан истифадаки капитан, аман-аман черик асыр Бекабад шеэринде мектепте директор олып чалышкъан Рустем Къарабашны апайы Мумине Муртаза-Къарабаш ве еди баласы: Мунире, Сейран, Ибраим, Мавиле, Алиме, Зелиха ве Гульнараны (сонъундан Къырымда секизинджи эвлятлары — Ватан догъды) эки енгиль машинагъа юклеп Куйлюк деген ерге алып кеттик.

Милиция хадимлери Къырымда экенде оларны чеккелегенлер, акъаретлегенлер, къадынынынъ антерини йыртып, янынъдаки алты бинъ кумюш парасыны чекип алгъанлар ве озълерини чыр-чыплакъ алда Ташкентке ёллагъанлар.

Миллий арекет тешевбюсчилери эв-эвден юрип, къырымтатарлардан бу аилеге эм кечинмек, эм кене Ватангъа къайтмакъ ичюн пара джыйдыкъ, балаларына урбалар топланды ве он бир кунъ девамында Мурадасыл агъа ве Меръем аптелернинъ беш балалы къорантасында яшап, он экинжи куню о къадар коръген зорбалыкъларына бакъмадан бу аиле кене Къырымгъа ёнеп кетти.

Арадан бир афта кечер-кечмез биз яшагъан райондаки миллий арекет иштиракчилери бирер-бирер соргъугъа чагъырылып башландылар. Мени соргъу эткен КГБ хадими:

— Аммалны, шофёрларны ве базы дигерлерини багъышламакъ мумкюн, олар джаиллер, я сен журналист олатурып (мен о вакъытта Ташкент токъумаджылыкъ комбинатынынъ озъбек тилинде нешир этильген «Токъумаджылар овози» газетасында чалыша эдим) девлет къанунларына терс кеткен, паспорт режимини бозгъан, милиция хадимлерине атылып, оларнынъ погонларыны къопаргъан баштакъларгъа не ичюн къолтутасынъ? — дегенде, мен озюмни тутып оламадым ве Къырымдаки «тертип къоруйджылар», «къанун бекчилери» акъкъында бильгенлеримни, оларнынъ япкъан ишлерини озъ козьлеримнен коръгенимни, булар исе къанун къоруйджынынъ дегиль де, акъикъый ёлбасарнынъ, чапкъыннынъ япкъан масхара-лыгъы экенини айткъанымда КГБ хадими де алевленип кетти ве манъа джекирип:

— Эй, сумукли, меним лафларымны дикъкъатнен динъле, совет милициясы, совет аскери ич бир вакъыт къанунгъа зыт шей япмаз, олар эр вакъыт адалет къоруйджылары олып кельдилер ве ойле де олып къалырлар. Сизлер ярдым эткен адамлар исе совет милициясыны, ички хызмет аскерлерини лекелемек, оларнынъ итибарыны тюшюрмек ичюн чешит уйдурмалар сёйлеп, сизлернинъ башынъызны кутелер, сизлер де о лафларгъа ишанасынъыз. Сени совет

девлети тербиепеди, окъутты, адам этти, месуль ишни ишанды, сен исе — сув ичкен къуюнъа тюркюресинъ, — деди.

— Ёкъ, — дедим мен, — къырымтатарлар яхшылыкъны унутмайлар, лякин оларгъа нисбетен япылгъан акъсызлыкълар ве адалет-сизликлерни де багъышлап оламайлар, биз корьген шей эр алда инсаниетлик дегиль.

— Сен даа инсаниетсизлик не экенини корьгенинъ ёкъ ве бильмейсинъ, бильген олсанъ бойле шейлер айтмаз эдинъ, — деди кене манъа джекирип.

— Ёкъ, — дедим мен, — сиз макътагъан МВД аскерлерининъ инсаниетсизлигини мен пек яхшы билем ве буны керек олса исбат этерим.

Соргъуджы шашмалады.

Мен еримден турып, штанымнынъ къушагъыны чезип башладым. О, меним мерамымны анъламады ве арекетимни дикъкъатнен козетип турды.

Мен штанымны бираз тюшюрип, соргъуджыгъа сол янбашымдаки тамгъа-берчни косътердим: — Коресинъизми? Иште бу мен даа беш яшымда экенимде МВД аскерининъ манъа къалдыргъан «бахшышы-дыр». Мен оны тек ольгенде унутырым...

— Мен ич бир шей анъламайым. Бу не? Ве сен бунынънен не демек истейсинъ? — деди.

Иште, бу вакъытта, аман-аман черик асыр эвельси — 1944 сенисининъ 18 майыс сабасы олып кечкен вакъианы кене бир кере хатырладым. О бойле олгъан эди:

Меним бабам — Отуз коюнинъ почта мудири, запастаки офицер Сеитмустафаев Вели дженк башлангъанынен муаребеге алынган. Биз — анам, дедем ве къартанам бирликте озъ эвимизде — Судакъ районынынъ Къоз коюнде яшай эдик. Коюмизден немселер кетип, совет аскерлери кельген сонъ арадан бир ай къадар вакъыт кечер-кечмез танъ маалинде къапымыз къакъылды. Сонъ огюмизде сиялы совет аскерлери тургъаны акъылымда. Олар аджеле джыйышылып эвден чыкъмакъны эмир эттилер.

Агълав-сызлав, бирер богъчачыкънен биз огде, сиялы аскерлер артта, мезарлыккъа таба кетемиз. Бутюн кой халкъыны мезарлыкъ янына топладылар. Сонъундан белли олды ки, Къырымнынъ башкъа ерлеринде де халкъны мезарлыкълар огюне топлагъанлар. Бундан макъсад — эгер зали тарафындан аскерлерге нисбетен насылдыр къаршылыкъ косътерильсе шу ерде, яни мезарлыкъ янында атып ольдюрмек ве анда да коммек экен

Мезарлыкъ янына кельгенимизде (о, бизим эвнинъ янчыгында эди) эвде «поездим» (поезд дегеним, коюмизде булунгъан немсе арбийлери ашап ташлагъан консерва къутуларыны мыкъ иле тешип, бири-бирине йип иле багълагъан ве сюйреклегенде танкъыр-тункъур этип сес чыкъаргъан шей эди) къалып кеткенини хатырладым ве оны аладжакъ олып, анамнынъ элинден сыптырылып, эвге тараф чаптым. Шу ерде тургъан аскерлерден бири тюфегинен меним артымдан чапты ве нелердир айтып къычырыкълай эди. Эбет, мен онынъ лафына къулакъ асмайып, джан алеметинде чапам. Къомшумыз Дерели Халиль агъанынъ эви янына кельгенимде сол яныма недир келип урулды ве мен кеткен тезлигимде юзюкъююн йыкъылдым.

Узакътан анамнынъ фигъан котерип агълагъаныны эшитем, лякин оны меним яныма ёлламайлар. Козюмни ачып бакъсам, къаршымда узун бойлу, арыкъ, къансыз черели, элинде тюфек иле бир аскер тура. Мегер, меним сол янбашыма о, тюфегининъ къундагынен бар къуветинен ургъан экен. Меним янбашым ярылгъан, инджечик штанымдан ал-реван къан тап ерге акъа эди.

Аскер мени сюйреклеп халкъ топлангъан ерге кетирип ташлады. Анам башындаки инджечик чечекли къыйыгъы иле ярамны багълады ве башкъа штан кийдирип, богъчадан чыкъаргъан къалын юн шалына мени сарып, къуджагына басты. Сонъ эпимизни машиналаргъа юклеп къайдадыр алып кеттилер...

— М-д-а-а! — деди къаршымда отургъан КГБ хадими лафымны динълеп. — Сизлернен анълашмакъ кучъ. Бар кет. Эгер кене бир кере бойле шейлерге къарышыр экенсинъ, озюнге яхшы олмайджагыны унутма. Анъладынынъмы?...

## КОНЦЕРТ

Ёлгъа чыкъкъанымызнынъ йигирми учюнджи куню эшелонымыз насылдыр бир демирёл станциясына келип токътады. Невбетнен вагонларнынъ къапылары тасыр-тусур ачылмагъа башлады. Эки тарафтан сиялы аскерлер саф чекип туралар. Къарт-къурт, яш-явкъа, бала-чагъа вагонлардан тюшип, акъырындан, косътерильген тарафкъа адымлайлар.

Бир къач метр о якъта вокзал мейданы. Онынъ бир четинде сыранен балабан-балабан копчеклери олгъан ат арабалары туралар. Биз омюримизде ойле худжур арабалар коръмеген эдик. Затен бизим тарафта ойлелери олмай эди.



Бурунġа насылдыр куюнти къокъусы урула. Бойле шейге биринджи кере расткелювимиз. Сонъундан бильсек мындан бир къач юз метр авлакъта памукъ урлугъындан яġ ишлеген комбинат бар экен. Қокъу андан эсе экен.

Вагонлардан тюшкен халкъ мейданġа эп акъыша. Эр бир вагоннынъ адамларыны айры-айры, топ-топ туталар. Қырымлыларны узакъ ёлдан озġарып кельген арбийлерден бири, о, буюклери олса керек, ерли ёлбашчыларġа топланġанларны сайып-сайып, къолларына насылдыр джедвель туттырып, адамларны де о, де бу адамġа теслим эте.

Кене арбийлернинъ озġарувында адамлар онар-он бешер киши олып, анавы, ичине тобан тешельген арабаларġа толушалар.

Арабалар вокзал майданындан чешит тарафларġа даркъалалар.

Орталыкъ зий-чув. Кельгенлер бири-бирлерине нелердир айтаар, нелернидир тайинлейлер, ана-баба куню.

Биз минген секиз-он араба арды-сыра олып бир тарафкъа кетти. Ёлумыз узакъ экен. Мензильге барып чыкъкъанġа къадар беш-алты саат ёл юрьдик.

Қарт Зекерья деде козьлерини юмуп, озъ башына бир шейлер айта ġъалиба. Буны онынъ дудакълары къыбырдаġынындан дуям. Дуа окъуймы, кимлернидир лянетлейми, Алла бильсин.

Он еди майыс куню къомшу койге мусафирликке кеткен анасындан марум олġан Мусеммачыкъ бутюн вакъыт вагонда аġлап кельгени етишмегени киби, «ана, аначыġым, сен энди бизни тапамазсынъ, биз кядемнен не япармыз?» — деп окюр-окюр аġлаġаны девам эте. Девамлы аġлавдан къызчыкънынъ янакълары, козьлери шишти. Қомшулары Асене апте балаларны тынчландырмаġа тырыша. Бирев аġлай, бирев шынъшыкълай. Бир къач кунъ ичинде башы чап-чал олġан Хатидже битай сес-солукъсыз, сакъалыны тизлерине тиреп, бир нокътаġа тикильген алда, саллана-саллана кете.

Ёл бою арабаларнынъ сайысы эп эксильди. Эр койге экишер, учер араба къалдырылды.

Ниает, учъ араба Мыракъас деген койнинъ ортасына келип, дере четиндеки, киречнен акъланġан еяне звнинъ огюнде токътады. Эр кеске тюшмек эмири берильди. Бу, койнинъ мектеби экен. Балалар татильге кеткенлер. Бина бом-бош. Ралелер сыныфлардан чыкъарылып, аяткъа сыранен усть-устюне эки къат этип тизип къоюлġан. Эр одаġа дёртер къоранта ерлештирдилер. Қоранта башына бирер коше. Эр бир къорантада энъ аздан дёрт, беш джан.



Уйкенлер озылеринен алган бокъчачыкларыны, чувалларыны, дюгомлерини озы кошелерине ерлештирип, сербест нефес алмак ичюн тышарыгъа чыкълар.

Бу койде электрик ярыгъы, къую деген шей ёкъ экен. Сувны эр кес койнинъ ортасындан акъып кечкен арыкътан алып иче. Акъшамлары эр бир одада бирер дане газ чыракъ якъып, эвнинъ ортасына, тельге асып къоялар. Адамлар зар-зорнен бири-бирини коре.

Кельгенимизнинъ экинжи куню сабадан, устуне къара басмадан тикильген чапан, башына такъие кийген атлы бир адам келип. «эр кес тышарыгъа чыкъсын» деп эмир этти. Чалышмакъ икътидарында олган адамларны айырып алып, тарлагъа ишке алып кетти. Бала-чагъа къартларнен къалдылар.

Ишке кеткенлер тап къаш къарайганда къайтып кельдилер. Ёл азабындан, ачлыкътан, рухий тюшкюнликтен ёрулган адамлар тапкъан-туткъанларыны ашап, озылеринен алган тёшемелеринден бир шейлер уйдуруп раатланмагъа яталар. Чюнки ярын саба танъдан кене памукъ тарласына ишке кетмек керек.

Эки-учъ кунъ шай кечти.

Кельгенимизнинъ дёртюджими, бешинджими куню акъшам эр кес иштен къайтып акъшамлыкъларыны ашаган сонъ яш-явкъа, къызлар-келинлер мектеп азбарына чыкълар. Этрафта балалар да чапкъалашалар.

Яшлар ве къызлар — бирисининъ элинде фисгармон, дигеринде адий къопкъа, учюнджисинде сигар кягъыты сарылган таракъ... чалмагъа, йырламагъа, ойнамагъа башладылар.

Музыка ве анълашылмаган йыр сесини эшиткен кой сакинлери де эп бу ерге топланып, этрафтан аювджыларгъа бакъкъан киби сейир бакълар, бири-бирлерине озыара бир шейлер айтышалар.

Концерт эп девам эте. Де шенъ, де гъамлы тюркюлер янъгырай. «Чалгъыджылар» озы меаретлерини косътерелер. Гедженинъ дер маалинде яваш-яваш эр кес озы кошесине къайта.

Сюргюнликнинъ ильк афтасы иште шойле концертлернинъ шааты олган эдим.

Эбет беш-алты яшындаки бала акъылымнен о вакъыт бу шейге не мусбет, не менфий къыймет кесип ола эдим. Ама сонъундан акъыл-балигъ олган сонъ мен чокъ керелер о концертлерни хатырлап озюмдже шойле хулясагъа кельдим.

Бу концертлерни сейир эткен ерли зали: «аджеба, бу насыл шей. Юртундан, эв-баркъындан сюргюн этилип, дюньянынъ бир кошесине кетирип быракълган бу адамлар акъылларыны ойнаткъанлармы,

не мараз? Агълап-сызламакъ ерине шенъленелер, вай тевбе, деп якъаларыны туткъан олсалар керек.

Я бизимкилер? Мен шай тюшюнем: эгер о кунълерде иште бойле этип, озълерине теселли бермеген, гъам-кедерни гонъюллеринден къувмагъа тырышмагъан олсалар, о адамларнынъ ярысы делирмеси бир шей дегиль эди. Эбет ольгенлер, акъылларыны ойнаткъанлар не къадар олгъаныны биз тек озюмиз билемиз. Эгер кендимиз кендимизни тынчландырмагъан, эглендирмеген, теселли бермеген олсакъ о гъайыпларнынъ сайысы даа чокъ олур эди...

## КЪАРГЪЫШ

Дженкте яраланып, сакъат алда койге къайтып кельгенининъ экинджи афтасы Гъаны оджа ве беш баланынъ анасы Салешерфе апте къара вагонларгъа юкленип аман-аман бир ай ёл юрип узакъ озъбек койлеринден бирине келип тюшкенде бу къорантаны бир озъбек азбарындаки арангъа ерлештирдилер.

Ачып аваландырайым демеге пенджереси олмагъан бу аранда яз сыджагъында ятмакънынъ чареси олмай эди.

Онынъ ичюн къоранта гедже азбарда ер япып, анда юкълайтургъан.

Салешерфе апте Къырымдан чыкъарылгъанда балаларынынъ урбаларындан гъайры Къуранынен «Зингер» тикиш машинасыны алмагъа акъылы еткен.

О йыллары тюкян я да базардан урба сатын алмагъа кимнинъ чареси бар эди дейсинъиз. Адамлар эски урбаларыны бозып, ямап кие эдилер.

Салешерфе аптенинъ «Зингер» машинасы гедже-кунъдюз гъыр-гъыр-гъыр, гъыр-гъыр-гъыр айланмакътан токътамай, адамларгъа ыштан, кольмек, куфайка, памукълы ыштан, къыскъасы, ким не сымарласа оны тикип, къазангъаныны балаларыны ачлыкътан къуртармагъа масраф этетургъан.

Эбет тикиджи гедже къаранлыкъта чалышып олмай эди. Чюнки ярыкъ ёкъ. Шу себептен саба танъ аткъанынен кене «Зингер» машинанынъ сеси нягъырай.

Салешерфе апте бугунъ де эр сеферки киби эрте туруп, невбет-теки сымарышыны тикмек ичюн «эв»ге кирди. Бакъса араннынъ арт дивары тешилиген. «Зингер» машина ёкъ. Къадын буз бузлады. Башы узре бир къопкъа къайнакъ сув тёкюльген киби олды. Къорантаны, бир эв баланы, хаста, сакъат акъайны олжуден къуртармагъа

имкян берген екаяне вастасындан марум олгъан бу къадынның вазитени козь огюне кетиринъиз. Яйгъара котерди, агълады-сызлады, эр кесни ярдымгъа чагъырды. Тап эсини джоязды...

Та балалыкътан диний бильги алгъан, куньде беш кере намазыны къаза этмеген, Къуран-и-Керимни къолундан тюшюрмеген къадын эр кунь саба абдест алып, намаз къылып, окюр-окюр козь яш тѣкерек, токътамай Алла-таалягъа ялвара, «меним балаларымның рыскыны кескеннинъ эки козю кѣрь олсун» деп дуа окъуп къаргъай эди.

Азбарның о бир четинде эв сабылары яшай эдилер. Олар да эр кунь Салешерфе аптенинъ козь яш тѣкюп, дуа окъуп, хырсызны къаргъагъаныны эбет коре, эшителер. Нечюндир бу фигъанлар, бу къаргъышлар, козь яшлар эв сабысы Карим аканинъ апайы Шырын-гъа ярамай тесир этип башлады. О, кет-кете озюни фена дуа, кунь сайын козьлерининъ къарувы эксиле башлады. Ахыр-сонъу козьлери дымма сокъурланды.

Салешерфе апте эп намазыны къыла, я Раббий, меним балаларымның рыскыны хырсызлагъаннынъ эки козю кѣрь олсун, деп къаргъай бере.

Бир кунь Шырын кендже къызчыгъыны ёллап, Салешерфе аптени озюне чагъыртты.

— Шерфе хала, тѣвбе этип къаргъышларынъызны къайтарып алынъыз, козюм ачылсын, мен джоюгъынъызны тапмагъа ярдым этерим, — дей.

О да олса бу шейни о япкъан, тикиш машинасыны хырсызлап, азбарның бир четинде обалап къоюлгъан гъозапаяларның<sup>1</sup> ичине сакълагъан экен.

— Ёкъ, мен дуамны къайтарып, озюм Алланынъ къаарине къалмакътан къоркъам. Кене айтам, ким де бу шейни япкъан олса Алла джезасыны берсин, — дей.

Хырсызлыкъ ашкъар олды, джоюкъ тапылды, лякин Шырынның козьлери шай да ачылмады.

Шукюрлер олсун ки, Салешерфе апте балаларынынъ эписини аякъкъа къойды, окъутты, эвлендирди, сонъундан алтмыш беш торун ве торунчанынъ битасы олды. Эсен-аман, бала чагъасынен ана-Ватангъа къайтып келип юзь учъ яшына къадар Судакъ дживарындаки Таракъташ коюнде яшады.

## БИР ПИТЕНИНЪ ТАРИХЫ

1944 сенесининъ 18 майыс куню Къырымдан чыкъкъан бизим эшелонимыз он едими, он секизми кунъ ёл юрип, Озбекистангъа кельген сонъ, эр токътагъанда бир къач вагон эксилип башлады. Самаркъанд вилаетининъ Каттакъургъан демирёл станциясына кельгенде поездимиз кене бираз къыскалды. Бизлерни, иште, мында къалдырдылар.

Бала-чагъа, къарт-къурт — эпимизни арбий озгъарыджыларнынъ козетюви алтында вокзал огюндеки мейданлыккъа кетирдилер. Мында гъает буюк копчекли чокътан-чокъ къокъанд арабалары туралар. Сонъ анълагъанымызгъа коре, эр бир колхозгъа белли бир сайыда къоранта айырылгъан. Шу колхозларнынъ векиллери, кунъ-эвельден тайинленген, сиялы комендантлар козетювинде къырымлыларны бу арабаларгъа юклеп, бельгиленген ерлерге алып кетеджек экенлер.

Биз минген араба беш-алты саат ёл юрьген сонъ, узакъ бир койге келип чыкъты. Кадан, Къызылкъум, Рават, Арапхана, Мангъытан деген койлерден кечип Мыракъас деген бир къышлаккъа келип чыкътыкъ. Эр кимни къайда баш сокъмагъа ер олса, анда такъсим эттилер.

Биз — анам, къартанам, дедем, аламларнен бир ерге тюштик.

— Мына бу ерде яшайджакъсынъыз, — дедилер бизни мектепнинъ бир одасына кирсетерек, бир кошени косътерип. Қъалгъан учъ кошеге де учъ къорантаны къойдылар. Лякин окъув йылы башланаджагъыны айтып, эки айдан сонъ бизни андан чыкъардылар.

Анам бирисининъ арангъа ошагъан бир одасыны кунъ бою чёплюк ве пусюрликлерден темизледи, къайдандыр джам парчасы тапып, диварындан тешик ачып, пенджереге бенъзеген бир шей япты. Сары топракътан чамур къарыштырып, оданынъ табаныны сылап чыкъты. Акъикъый эвге бенъзеди. Шорбаджы корип, тап шашты. Арадан эки афта къадар вакъыт кечкен сонъ: «Эвни бошатынъыз, озюмизге керек», — деди.

Анам адамлардан кене эв сораштырып башлады. Ниает, кене бирисининъ араны тапылды. Кене темизлемек, сыламакъ, акъламакъ... Арадан бир ай къадар вакъыт кечер-кечмез — олар да «бошатынъыз, озюмизге керек», — дедилер.

Бойлеликнен дёрт-беш ай ичинде анам беш адамнынъ араныны темизледи. Ачлыкъ, хасталыкъ, сюрюнликнинъ рухий азабы, бу

ернинъ якъыджы сыджагына алышып оламаювдан эр кунъ кимдир оле, атта олюкерни коммеге биле адам тапылмай. Адам олмагына-нын-дан къабирлерни яш-явкъагъа къаздыралар. Олар кереги киби терен къазып оламайлар. Къабир сайы ола. Нетиджеде мевта бугунъ комюльген олса, экинджи куню мезарлыкъкъа барып бакъсанъ, къабир ачылган. Мевтаны ач къашкъырлар, шакаллар парча-кесек этип ашап кеткенлер. Анда-мында эль-аякъ кемиклери, баш къафа таслары, къабыргъалар ята.

Дигер бир чокъ къартлар киби, меним къартанамнен дедем де сюрюнликнинъ биринджи йылында ачлыкътан ольдилер.

Анам, сатмакъ мумкюн олган бутюн шейлеримизни сатып, ашамагъа одыр-будур алды. Лякин олар да чокъкъа бармай биттилер. Тек устюмиздеки урбаларымыз, ярысыны тюрюмизге тешеп, ярысыны устюмизге ортъкен кийизимиз ве анамнынъ балабан, сачакълы, сантырач, Къырымдан чыкъкъанда мени сарып алган шалы къалды.

Анам колхозда чалыша, лякин анда да тек эмек куню яза, амма ич бир шей бермей эдилер. Этрафта сытма, ич терлеме, сарылыкъ, къызамыкъ хасталыкълары ат ойната. Хасталыкъ да башта бир зайыф адамларгъа япыша экен.

Мен ич терлеме хасталыгына чалынып, эки ай къадар тешекте яттым. Сонъундан анамнынъ айткъанына коре, тек теринен кемиклерим къалган, къабургъаларымны бирер-бирер саймакъ мумкюн экен. Санки дерсинъ тири скелет. О дереджеге кельгеним ки, атта ольди деп, мени комеджек де олганлар. Лякин къарт эмджем бакъып, «ёкъ, даа джан бергени ёкъ, ашыкъманъыз» — деп комьдирмеген. Нелердир япкъан. Мен кене козьлеримни ачкъаным. Анам меним узеримде япракъ киби къалтырап, не тапса, къуш озь яврусына кетиргени киби, кетирип, манъа къаптыра, мени джанландырмакъ, аякъкъа турсатмакъ ичюн элинден кельген эр шейни япа, гедже демей, куньдюз демей чапа, чапкъалай эди.

О вакъытта Адиль деде, деген бир озьбек къартынынъ азбарында, оларнынъ пенджересиз, тек къапысы олган аранында яшай эдик. Анам, башкъаларыны япкъаны киби, бу аранны да темиз-леди, сылады, таванындан йылан, акъреп тюшмесин деп, таванына кягъыт мыкълады. Бу ерлерде эски эвлернинъ таванларындан йылан, акъреп чокъ тюшетурган. Анамнынъ энъ къоркъкъан шейни исе йылан эди.

Адиль деденинъ азбары балабан — бир четинде эки къызы ве бир огълунен озю, биз олгъан экинджи тарафында Коки деген къардашы къорантасынен яшай эди.

Кимерде бир биз анамнен Коки агъаларнынъ эвине мусафирликке кире эдик. Акълары керекмей, олгъан шейлерини софрагъа къоя эдилер: джуда, зердали, алма, армут къурулары, арпа я да акъ богъдай (джугара), тары питеси... Онынъ ичюн де мусафирликке бармагъа севе эдим.

Мен аякъкъа туруп, энди джанланып башлагъанда апансыздан анам ич терлеме (тиф) хасталыгъына огърап, ятып къалды.

Къолум-къомшу, сой-акърабалар ара-сыра кирип ал-хатыр сорай, хабер алалар. Мен, анам къайда, неге десе чапкъалайым. Лякин анамнынъ хасталыгъы савушмай. Еринден туралмай. Тизлеринедже тюшкен сим-сия, къувурчыкъ, билек къалынлыгъындаки орьме сачларыны ювып, тарап оламагъанындан олар кийизлешип къалды. Ахыр-сонъу оны тюбюнден кесип быракътылар. Анамнынъ тез тюзельмегенининъ себеби етерли аш ашамагъанындан эди беллейим. Тек анам дегиль, бир чокъ алларда мен де ач юре эдим.

Анамнынъ янына барып: «Тур, бирсининъкине мусафирликке барайыкъ, мен ач олдым, ашамакъ истейим» — дейим.

— Яхшы, балам, азачыкъ тюзелейм де, сонъ барырмыз, — дей. Беклейим, турмай.

— Ана, тур, бирисининъкине мусафирликке барайыкъ, мен ач олдым, — дейим кене.

— Ачыкъ къапыдан бираз ярыкъ тюшип тургъан яры къаранлыкъ ода ичинде къапыгъа тараф бакъып яткъан анамнынъ сим-сия козьлеринден янакъларына боюнджакъ киби яшлар тыгъырып-тыгъырып тюшелер. Лякин анам еринден турмай. Мен, алты яшында бала бунынъ фаркъына бармайым, эбет.

— Ана, тур, мен ач олдым. Назик аптелерге кирейик, мен ашамакъ истейим, турмасанъ мына бу инени элинъе санчарым, — деп диварда санчылы тургъан ири инени элиме алып, анамгъа окъталам.

— Шимди, балам, шимди турарым, — деп эллерини ерге тиреп, башыны котере, лякин озюни тутып оламаса керек, кене башыны ястыкъкъа быракъа.

— Тур, тур дейим санъа, не ичюн мени алдатасынъ, — деп инени анамнынъ тирсегинедже чыплакъ элине санчам. Тенинден къою, къап-къара къан чыкъып башлай.

Анам тек ынъыр дана, козылеринден кене яш акъа. Элини чеке-джек олып ыдырына. Мен эм агълай, эм инени анамнынъ элине санчам.

— Шимди тураджам балам, этме, агъыра, — дей ве сессиз агълай. Сим-сия когерген индже дудакълары къалтырайлар. Мен де агълайым. Олдурамайып, ачувланып эвден чыккып кетем. Анам шай да яткъан еринден турмай. Шу чыккып кеткенимден не къадар юргенимни де, къайдаларгъа баргъанымны да шимди энди хатырлап оламайым. Лякин къайтып келип азбаргъа киргенимде бир кереден бурнума сыджакъ арпа питесининъ къокъусы урды. Шу мубарек къокъудан бурнумнынъ деликлери тап буюклешкен киби олдылар. Бакъсам, Назик апте пиширген балабан-балабан пителерни тандырдан чыкъарып, бираз сувусын деп, балабан сепет устуне яйдырып къойгъан.

Сагъгъа бакътым, солгъа бакътым, кимсе корюнмей. Питенинъ бир данесини зыпкъынлыкънен алып, кольмегимнинъ тюбуне сакъладым да, азбардан чыккып, эв артындаки арыкъ боюна барып, къокъулы, юксек, ем-ешилъ нанелерни тюбуме бастырып, устуне отурдым. Питенинъ ярысыны къопарып, арыкъта акъкъкан сапсары быланыкъ сувгъа батырып-батырып ашадым. Салкъын сувгъа батыргъан сонъ мубарек питенинъ къокъусы даа зияде арта. Лезети исе дюнья малына бергисиз.

Балабан питенинъ ярысыны ашап тойдым ве ярысыны да анама алып кеттим.

Эвге киргенимде анам къоркъунчлы козылерини манъа тикти. Кене онъа къылынаджам, ине санчаджам белледи, гъалиба. Мен исе яваштан анамнынъ янына отурдым:

— Ана, ма, аша, — деп онъа питенинъ къалгъаныны узаттым.

— Къайдан алдынъ? — деди эшитилир-эшитилъмез сеснен.

— Назик апте берди, — дедим.

— Аша, балам, мен истемейим, аша, — деди анам.

— Мен ашадым, тойдым, бу санъа, аша! — дедим мен.

Анам дуа эте-эте, питенинъ ярысыны ашады. Шу арада азбарда «ким алды, ангинъиз чельдирдинъиз?» деген сес-шамата къопты. Эбет, бу сеслер анамнынъ къулагъына да келип етти.

— Назик аптенъни мында чагъырса балам, — деди анам. Барып чагъырдым.

— Не олды я, Назик? — деди анам.



— Бираз сувусын деп, тандырдан чыкьаргъан сыджакъ пителе-  
римни чарпая устуне яйдырып кьойгъан эдим, бирисини хырсызла-  
гъанлар. Бу анавы Мухамматнынъ иши, башкъа кимсе япмаз, — деди  
Назик апте гунаны Адиль деденинъ огьлуна быракъып.

— Бельки Аблязгъа бергенинъни саймагъа унуткъандырсынъ? —  
деди анам.

— Мен кимсеге пите бермедим, — деди Назик апте.

— Насыл бермединъ? — деди анам. — Абляз шимди манъа ярым  
дане сыджакъ пите кетирди де. Ярысыны озю ашагъан. «Назик апте  
берди», — деп айтты да, — деди.

— Ё-о-о-окъ! — деди Назик апте ве яваштан чыкып кетти.

— Буяна гель, — деди анам мени янына чагъырып ве сюрекле-  
нип зордан еринден турды. Дивардан тута-тута къапыгъа барды.  
Оны ортып, мандаллады да, кошедеки узун окълавны алып, мени  
котеклемеге башлады.

— Нечюн хырсызладынъ, айт, нечюн хырсызладынъ, мени мас-  
хара эттинъ, кешке ачындан олейдинъ, ма санъа, ма санъа, — деп  
бар къуветинен мени окълавнен дегип башлады. Мен сесим седа  
берип агълай, эр ургъанда ичимден нелердир къопып тюшкен киби  
ола эди.

Тышарыдан адамлар къапыны къакъалар: «Афифе апа, япманъ,  
эйлеменъ, къапыны ачынынъыз» — деп яйгъара къопаралар. Лякин  
анам къапыны ачмай, эп мени котеклей. «Масхара, хырсыз, мени  
бутюн койге масхара эттинъ, бойле шейлер япкъанджа кешке ачындан  
ольгей эдинъ, ма санъа, ма санъа!» — деп токътамай мени коте-  
клей эди. Шу вакъытта кимнинъдир кучлю тепмесинден къапы  
къырылып, гуп этип ичериге йыкълды. Адамлар эвге толустылар.  
Кимдир манъа, кимдир анамгъа атылды.

Сонъундан къолум-къомшуларнынъ айткъанларына коре, анам  
къан терине батып, алсызланып, меним янымда йыкълып къалгъан  
ве меним бойнума сарылып:

— Балачыгъым, не керек эди санъа бу шей, бу масхаралыкъ  
да, бу хырсызлыкъ, анълайсынъмы балачыгъым, багъышла мени,  
багъышла... — деп, таякътан гогерген, кемиклери тюртип тургъан  
аркъамны окъалай-окъалай, бетимден, козюмден опип агълай экен.

Мен козылеримни ачкъанда янымда анам алсыз ята, бизден эки  
адым о якъта кийиз устюнде исе анам ашап битирмеген бир тилим  
арпа питеси ерде уфанып ята эди...



## МУКЯФАТ

Медениет сарайы адамларнен рыкъма-рыкъ толугу. Бугунь бу ерде бир чокь адамларгъа чешит саалардаки енъишлери ичюн орден ве медаллер, фахрий ярлыкълар такъдим этеджеклер. Даветлилер арасында илим саасында буюк ярарлыкълар япкъан алим Садыкъ Эминов да бар. Мына, ниает, тантаналы дакъкъалар башланды. Музыка садалары алтында санагъа бирер-бирер истисал илерилери, илим эрбаплары, оджалар, экимлер давет олуна башладылар.

Тедбирни алып баргъан адамнынъ микрофондан:

— Санагъа химия илимлери докторы, профессор Садыкъ Эминов давет олуна! — деген сес янъгырады.

Залнынъ ортасында отургъан алим еринден туруп, эмин адымларнен санагъа таба ёнельди. Лякин шу арада не олды, не олмады, онынъ аякълары къалтырады, озю бир тюрюк олды, козьлери торланды ве бундан чокь йыллар эвельси олгъан вакъианы хатырлады.

Бу вакъиа 1946 сенесининъ язында олгъан эди.

Уйле маалинде памукъ тарласынынъ шипанына эки къуту кетирдилер. Тарлада ве бу этрафта чалышкъан бутюн колхозджыларны шипангъа топладылар. Бригадир Суванкъулов янына табельджини чагырып, меселени анылатты:

— Аркъадашлар! Даа бир йыл эвельси дженк битти. Совет халкы немсе фашизми узеринден мисли олмагъан гъалебе къазанды. Онъа дженк артында федакарлыкънен чалышкъан сиз киби адамлар да пек буюк иссе къоштылар. Иште шунынъ ичюн бугунь сизлерге укюметимиз адындан «Алмания узеринден гъалебе къазанылгъаны ичюн» медаллери тантаналы суретте такъдим этиледжек, Невбетнен бирер-бирер келип мукяфатларны алыныз...

— Табельджи, сен исе мукяфат берильгенлернинъ сойадларыны язып бар, — деди ве неветнен колхозджыларгъа медаллер берип башлады.

Дерли эр кес мукяфатны алгъан сонъ бригадирнинъ янына еди-секиз яшында олгъан сепкилли бет, сарышын Самединчик кельди.

— Я сен не кельдинъ, сен даа чалышмайсынъ да, Самедин? — деди бригадир.

— Меним бабам дженктен къайтмады, онынъ медалини манъа беринъиз, — деди бала.

Бригадир не япаджагыны бильмей шашмалады. Самедин исе мугъайып тургъан ялварыджы козьлеринен онъа тикилип тура эди.

— Яхшы, ма, огълум, — деп онынъ ямавлы сантырач кольмегине медальни тюрреди ве табельджиге бакъып Вахабов Самединге берильди деп яз, — деди.

Бала, санки дерсинъ дженктен гъалебенен къайткъан адам киби, къуванчы ичине сыгъмайып, табана къувет койге, достларына макътанмакъ ичюн гъурурнен чапып кетти. Онынъ кокюсинде исе дженкявер медаль кунеш нурундан балкъылдай эди.

## КЪОЗ ТАТАРЫ

1944 сенеси къырымтатарлар тек Ватанындан сюрюн этильмеди. Олар айны вакъытта халкъ оларакъ миллетлер джедвелинден де силип атылган, оларнынъ миллетини язма суретте анъмакъ цензура тарафындан ясакъ этильген эди.

Кечкен асырнынъ эллинджи, алтмышынды, етмишинджи сенелери чыкъкъан газеталарны, китапларны ач да бакъынъыз, анда «къырымтатар» сёзюни расткетирмезсинъиз. Атта эллинджи сенелернинъ сонъунда бу халкънынъ тилинде сийрек-сепелек олса да чыкъып башлагъан китапларны ал да бакъынъыз. Анда **татар тилинде** чыкъкъаны языла, «янълышып» **къырымтатар тилинде** деп язылган олса, о язылар къара боянен бир къалмай аяланып, «къырымтатар» сёзю окъулмайджакъ дереджеге кетирильгенини корерсинъиз. Айны вакъытта къырымтатарларны шеэрде энъ адий ишлерге биле алмай эдилер. Бир мисаль:

Судакъ районынынъ Къоз коюнде догъгъан Сеитасан Измайллов деген адам дженктен эвель Москвада Комвузны битирген. Сюрюнлик йылларында о да Озьбекистангъа тюшкен. Ташкентте яшагъан Измайллов ишханеден ишханеге юре-юре озюне иш къыдыра. Иш тапса биле, алий малюматлы адам олгъанына бакъмадан, миллети ким экени белли олгъанынен ред этелер. Ташкент токъумаджылыкъ комбинатында сипириджилер бригадасына ёлбашчы керек олгъаныны билип, шу ишханенинъ кадрлар болюгине мураджаат эте.

— Пек яхшы, бизге бойле адам керек, — дейлер кадрлар болюгинде. Весикъаларыны алып бакъалар. Эписи еринде. Оны ресмий-лештирип башлайлар.

— Миллетиныъиз ким? — деп сорай шахсий делоны толдургъан хадим.

Бундан эвель бутюн ерлерде миллетины «къырымтатар» дегенде ред джевабыны алгъан Измайллов шу ерде бир кереден:

— Миллетим татар, — дей.

— Я насыл татар? — сорай кьадын.

— Къоз татары!

— Ым, къоз татары?

— Э!

— Яхшы! — дей кьадын ве шахсий делогъа шай да яза ве оны ишке кьабул эте. Чюнки оларгъа тек кьырымтатарларны ишке алмамакъ тенбиеленген, бу исе башкъа татар экен... Измайлов чалышып башлай.

Арадан учь ай кьадар кечкен сонъ оны комбинатнынъ кадрлар болюгине чагъырала.

— Измайлов аркъадаш, сизинъ миллетинъиз ким? — деп сорай кадрлар болюгининъ мудир козъюгини манълайына котерип, дикъкъатнен Сеитасан агъагъа бакъар экен.

— Къырымтатар! — дей Измайлов.

— Я не ичюн сиз ишке киргенде миллетинъизни гизлеп, кьырымтатар дегиль де, къоз татары, деп яздырдынъыз?

— Багъышланъыз. Бизде ойле адет олып къалгъан. Адам къаерде догъгъан олса, миллети догъгъан ерининъ адынен адландыра. Месея Астрахан татарлары бар, Къазан татарлары бар, Тюмень татарлары бар. Мен де Къырымнынъ Къоз коюнде догъгъаным. Онынъ ичюн бизим койлюлер озьлерини Къоз татарлары деп айталар!..

— Ё-о-о-окъ Измайлов аркъадаш! Бойле айнеджилик кечмей. Багъышланъыз, ариза язынъыз да, озь истегинъизнен иштен бошанъыз. Акс алда биз сизни иштен бошатмагъа чокъ башкъа себеpler тапармыз!..

## АДАПЕТ

1956 сенеси кьырымтатарлар ичюн комендант режими лягъу этильди. Арадан бир йыл кечкен сонъ ниаат бу халкънынъ огъулла-рыны да арбий хызметке алып башладылар. Оларнынъ сырасында мен де бар эдим.

1958 сенесининъ сувукъ декабринде Ташкент арбий комиссариатына ордугъа чагъырылгъан йигитлер бир эшелон этип, Русиеге ёлландылар. Не ичюндир онынъ вагонлары биз Къырымдан сюрюн олунгъан вакъытта кеткен мал ташыгъан вагонларнынъ айны озю эди. Вагоннынъ ортасында чоюн «буржуйка», тёрде эки къатлы наралар.

Эшелонуымыз Къазахыстан чёллеринден кечеяткъанда тышарыда чатлатыджы сувукъ укум сюре, къар бораны увулдай эди. Йигитлер кутлеви хасталанып башладылар. Къайсыдыр демирёл станциясында бизлерни мал ташыгъан вагонлардан ёлджу ташыгъан нормаль вагонларгъа авуштырдылар. Къарарнен бир суткадан сонъ Саратов шеэрининъ демирёл станциясына келип токътадыкъ. Бараджакъ мензилимиз бу ер экен. Тизден къар. Сувукъ рузгяр. Эпимизни арбийджесине сафкъа тизип, вокзалнынъ янчыгында ерлешкен арбий окъув къысымына кетирдилер. Бир йыл бу ерде окъудыкъ, яшадыкъ, талим кечтик. Арбий зенаатларнынъ сырларыны менимседик.

Бу бир йыл шахсен мангъа, занымджа башкъаларына да, буюк омюр мектеби олды. Чокъ зенаатларны менимседик. Джесюрлик, пишкинлик мектебинден кечтик.

Бизим къысымымызда къырымтатар балалары да чокъ эди. Чюнки эпимиз къырымлылар чокъ яшагъан Озьбекистандан кельдик. Тек бизим ротамызда йигирмие якъын къырымтатар баласы бар эди. Олар Ташкент виляетининъ чешит районларындан ве шеэрлеринден чагырылгъанлар. Тез арада бири-биримизнен таныштыкъ, достлаштыкъ, агъа-къардаш киби олдыкъ. Керек олса эр вакъыт бири-биримизге ярдымгъа келе эдик.

Даима ашханеге кетеджекте аскерлерни ротамыз ерлешкен бинанынъ ичинде сафкъа тизип, бинадан маршнен алып чыкъа ве арбий шеэрчикнинъ четинде ерлешкен ашханеге йыр йырлатып алып кете эдилер.

Куньлернинъ биринде кене шойле олды. Старшина Буравлёв эр кесни сафкъа тизип, маршнен учюнджи къаттан ашагъыгъа алып кетти.

Бизим взводымызда отуз аскер бар эди. Адети узьре сафкъа боюна бакъып тизелер. Бизим взводымызда энъ юксек бойлу бала ангренли Сервер Велиев эди. Бизлерге буюк Велиев, кучюк Велиев дей эдилер.

Сервер муляйим табиятлы, къанысыджакъ, дев киби мазаллы йигит эди. Бу къысымгъа кельген кунюмиз эпимизни дос-догъру аммамгъа алып бардылар. Ювунып чыкъкъан сонъ эр кеске яп-яньы арбий урбалар, чызмалар бердилер. Серверге келишкен не шинель, не де чызма тапылды. О, бир ай къадар эвден кийип кельген озь куфайкасы ве чызмасынен юрьди. Чюнки онгъа ойле узун шинель, айткъанлары киби «къыркъ сонъунджы» чызма тапылмады. Сим-сия

сакъалы да ойле тез осе эди ки, старшина оны кунъде эки кере (саба ве акъшам) тыраш олмагъа меджбур эте эди.

Сервернен ордудан къайткъан сонъ 1990 сенеси яни арадан отуз йыл кечкен сонъ Новороссийскте «Алим» кинофильмини косътермеге баргъанымда денъизджилер медениет сарайында корюштик. Бир-биримизге сарылдыкъ, къуваныштыкъ. О мени эвине мусafirликке давет этти, лякин вакъыт пек кергин олгъанындан барып оламадым. Сервер аиле къургъан. Миллий арекетимизнинъ энъ урьметли фааллеринден бири олгъан Джеппар Акимнинъ къызына эвленген...

Эвельки мевзугъа, яни 1959 сенесининъ арбий хызметине къайтайыкъ. Маршнен учюнджи къаттан ашагъыгъа адымлагъанда Сервер Велиев сафта энъ огде, мен исе боюма коре, энъ артта кете эдим. Взводымызда меннен ян-янаша Ташкенттеки алет заводундан арбий хызметке алынгъан, миллий арекетте белли олгъан Марат Омеровнынъ агъасы Нариман Омеров, бизден азачыкъ огде ташкентли Рустем Мустафаев ве дигерлери адымлайлар.

Сафнынъ ог сырасы учюнджи къаттан экинджи къаткъа тюшмесине бир метр къадар къалгъанда сафта гъалья-гъуля котерильди. Аскерлер бири-бирлерининъ устюне йыкъылдылар. Сервер Велиев кене яхшы атикликнен эки элинен диварны тутып, башынен диваргъа урулуудан озюни къуртаргъан.

— Не олды, ким япты? — деген сеслер эшитильди.

Сервер шойле суаль бергенде Ташкент виляетининъ Бостанлыкъ районундан ордугъа чагъырылгъан Къаипберген Джунусов деген къазах йигити:

— Романенко Шмидтнинъ аягъына илим берди ве домино киби эр кес бири-бирининъ устюне йыкъылды, — деди.

— Нечюн бойле яптынъ, эшшек? — деди Сервер онъа бакъып.

— Агъызынъны юм, саткъын къырымтатар, — деди Романенко Серверге козьлерини акъыйтып.

— Сервер шу дакъкъасы тюшюнип отурмадан Романенконынъ бетине ойле бир шамар яндырды, онынъ сол янагъы къып-къырмызы олды. Ангрен шеэринден кельген Романенко ярамаз, оладжакъ-олмайджакъ шей ичюн эр кеске илишкен алчакъ бойлу, арыкъча бала эди. О, Сервернинъ дарбесине къаршы джевап къайтараджакъ киби дегиль.

Сафлар бозулды. Эр кес келиши гузель юрип ашагъыгъа тюшти ве тышарыгъа чыккып, «курилка» огюнде токътады.

Эр кеске нисбетен пек талапчан, дженкнинъ башындан сонъуна къадар ордуда хызмет эткен старшина эр кесни сафкъа тизди.

— Сервер Велиев! Учъ адым огге! — деп эмир берди.

Сервер эмирни эда этип, къатты адымларнен огге чыкъып, ардына чевирильди.

— Романенко! Учъ адым огге! — деди Буравлёв.

О да сафтан чыкъып, учъ адым огге адымлады.

— Велиев! Романенконы не ичюн урдунъ? — сорады Буравлёв.

— Учюнджи къаттан тюшеяткъанда, мердивенлер устюнде ондан огде кеткен Шмидтнинъ аягына илим берип йыкътыргъан. Эр кес бири-бирининъ устуне йыкъылды. Мен башымнен диваргъа урулмама аз къалды. Кене яхшы диварны тутып етиштирдим. «Ким япты?» десем, балалар «Романенко япты» дедилер. Романенкодан не ичюн бойле яптынъ десем, «агъызынъны къапат, саткъын къырымтатар» деди. Меним бабам дёрт йыл дженкте олды. Орден, медаллери бар. Бу лаф мен ичюн акъаретли. Онынъ ичюн урдум, старшина аркъадаш, — деди Сервер.

— Къаерине урдунъ? — деди старшина Серверге мураджаат этип.

— Ана, коръмейсинъизми, деген манада Романенконынъ сол янагына ишмар этти.

— Романенконынъ янына бар! — деди старшина Серверге.

Дев бичимли йигит Сервер Велиев бойдан онынъ белинден азчыкъ юксек олгъан Романенконынъ янына барды.

— Энди Романенконынъ сагъ чересине де бир шамар ур ки, эндиден сонъ бойле эшшеклик япмасын, — деди старшина Сервер Велиевге мураджаат этип.

Бойле эмирни беклемеген Сервер шашмалап старшинагъа бакъты.

— Не бакъасынъ, лафымны анъламадынъмы, мен санъа не дедим? — сорады Буравлёв Серверден.

— Сагъ чересине де бир шамар ур дединъиз, старшина аркъадаш, — деп джевап берди Велиев.

— Тамам. Эмирни иджра эт.

Сервер Романенконынъ сагъ чересине ойле бир шамар яндырды ки, о, атылып, янындаки къум устуне йыкъылды.

— Экинъиз де сафкъа турунъыз! — деди старшина оларгъа ве:

— Тургъан еринъизден, йырнен, огге дос-догъру шагом марш! — деп команда берди старшина. Взвод йырлай-йырлай ашханеге таба

кетти. Сервер башыны юксек котерип, кулюмсиреген алда, Романенко исе башыны төбен алып, кызарган козьлерини пириль-пириль ойнатаракь сафта адымлай эдилер.

**P.S.** Кечкен асырнынъ эллинджи сенелеринде ордуда эсасен Ватан дженкинде иштирак эткен, дженкнинъ, достлукънынъ, адалет-сизликнинъ не экенини яхшы бильген офицерлер хызмет эте эдилер. Мен икяе эткен вакъиа бунынъ бир исбатыдыр.

## «ХАЙТАРМА»НЫНЪ ЮБИПЕЙИНДЕ

1957 сенеси Ташкентте тешкиль олунган татар йыр ве оюн эстрада ансамбли ( о, ресмий суретте шай деп адландырылган эди) сюрюнликте яшаган кырымтатарларнынъ медений омюринде «кислород ястыгынен нефес алдырылган» бир васта олды демек мумкюн. Коллектив кайда чыкышта булунмасын зал сейирджилен-нен рыкма-рык толу ола эди.

Сабрие Эреджепова, Эдие Топчы, Осман Асанов, Зейнеп Люманова, Аблямит Умеров, Энвер Шерфединев, Селиме Челебиева ве даа бир чокь санат усталарымыз халкымызга рухий гыда бере, онынъ гонъюни котере эдилер. Эбет оларнынъ арасында Февзи Билялов озюне хас, айрыджа ер тутта. Бу йырджы халкнынъ агъызында бир эфсане киби олып калган эди. Онынъ репертуарындаки йырларны сейирджилен хусусан севе, сабырсызлыкьнен беклейлер.

1977 сенесининъ язында Ташкент аякькап фабрикасынынъ Медениет сарайында ансамбль озюнинъ йигирми йыллыгына багышланган юбилей концертини берди. Зал сейирджиленнен рыкма-рык толу. Залнынъ эки тарафында бутюн дивар бойлап милиционерлер тизилип туралар. Мен бир кьач ай эвельси бу коллектив шеэрнинъ Къуйлукь Медениет сарайында концерт бергенде онынъ чыкышларыны чокь ресимге чыкьарган эдим. Иште о ресимлерден яхшы бир альбом азырлап, юбилей мунасебтинен севимли ансамблимизге буны такьдим этмек ичюн барып, сананынъ артында озь невбетимни беклеп турдым.

Сейирджилен артистлеримизнинъ эр бир чыкышыны гурьдели эльчирпмаларнен алгышлай, гуль ве чечеклернен хайырлай эдилер.



Энь сонъунда конференсье Аблямит Умеров энди санагъа халкымызнынъ севимли йырджысы Февзи Билялов чыкъаджагъыны илян этти. Зал артистни девамлы эльчырпмаларнен къаршылады.

Февзи Билялов арды-сыра озь репертуарындаки бир сыра лирик йырларны иджра этти.

Сейирджилер Биляловны эльчырпмаларнен алгъышлар экенлер, «Порт Ар-тур! Порт Ар-тур! Порт Ар-тур!» — деп кычыра башладылар.

— Сайгъылы аркъадашлар! Теэссюф ки, бу йыр бу концерт программызда ёкъ!- деп илян этти Февзи Билялов. Ансамблянынъ эр бир программасы адети узьре юкъарыда тасдикълана ве оны бозмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ эди.

Сейирджилерни бу шей меракъландырмай. Олар даа бетер «Порт Ар-тур! Порт Ар-тур! Порт Ар-тур!» — деп токътамадан кычырыша эдилер. Медениет сарайынынъ диварлары бойлап бир башындан дигер башына къадар тизилип тургъан милиционерлер теляшланып, кыбырдашып башладылар.

Февзи Билялов санада, микрофон огюнде дирек киби къатып, козьлерини залгъа тиккен алда арекетсиз тура.

— Ай, не олса олсун, «Порт Артур!» — деди бар сеснен Февзи ве «чалынъыз!» деген манада сананынъ тёрюнде тизилишип отургъан оркестр такъымына ишмар этти.

«Порт Артур» йырынынъ тылсымлы, халкъкъа рух бериджи, ильхамландырыджы нагъмелери янгъырап башлады. Бутюн зал аякъ устуне къалкъты. Февзи Биляловнынъ иджрасында халкъ ичюн гимн киби олып къалгъан «Порт Артур» янгъырады. Хусусан йырнынъ:

Сельби киби боюмыз.  
Агълап къалды союмыз,  
Порт Артурдан къайткъан да сонъра  
Олур бизим тоюмыз.  
Агълама анам, агълама бабам,  
Бельки чаре булуныр!

деген сонъки сатырлары йырлангъанда солистке бутюн зал зиль тутты.

Йыр битти. Алгъышлар девам этти. Йырджы халкъкъа теменна этип санадан кетти.



О, сананын артына кечкенинен кълунда эки дане валидолнен Февзининь омюр аркадашы Ленияр Якъубова чапып келип, иляджларны Февзиге туттырды. О, валидол апларынынъ экисини де бир кереден тилининъ астына атты.

Артистнинъ козьлери торланып, шу ерде тургъан узун отургъычкъа чёккеледи. Залдан ашыкъ-аджеле сананынъ четиндеки къапыдан зал артына сокълугъан махсус хызмет хадимлери артистнинъ вазиятини корип, не ичюндир бир кереден онъа атылмадылар. Тоқтадылар. Бир къач дакъикъа сукюнетте кечти. Сананынъ пердеси къапатылды. Залда исе халкъ балкъурт ювасы киби эп къайнай эди...

## ЧЫКЪЫП ЮКСЕКПЕРДЕН БАКЪМА

Биз даа сюрдюнлик ерлеринде яшаймыз. 1990 сенеси мен Ташкенттен Къырымгъа мында ватандашларымызгъа косьтермек ичюн «Алим» кинофильмини кетирдим. Бир ай девамында ярым аданынъ чешит шеэр ве койлеринде бу фильмини отуз учь кере нумайыш эттим.

Ташкентке кери къайтмама эки кунь къалгъанда о вакъытта Ленино къасабасында яшагъан Рефат Муслимов деген койдешим мени Эски Къырымгъа келип тапты ве: «Аблязиз! Ярын догъгъан Къоз коюмизде биринджи кере койдешлер корюшювини отъкереджекмиз. Оны сен алып баргъанынъны истейим, махсус онынъ ичюн кельдим» — деди.

— Мен ярын Акъмесджитке кетмек керегим, о бирси куню сабадан Ташкентке учаджагъым, — дедим.

— Ёкъ, сен келип тедебирни алып бар, сонъ биз сени не вакъыткъа десенъ айткъан еринъе еткизирмиз, ёкъ деме, къардашым, — деди.

Разы олдым. О, Эски Къырымдан мени озюнен алып кетти. Экинджи куню сабадан онынъ «Победа» машинасыннен Къоз коюне барып чыкътыкъ.

Бу койде даа бир дане бизим къырымтатар яшамай. Къырымгъа копип кельген къозлылар биле улькенинъ башкъа ерлеринде яшайлар. Арбий зона деп, бу ерге бизим халкъны йибермейлер.

Бир къач саатнинъ ичинде Къоз коюнинъ кой шурасы ерлешкен аланлыккъа юзге якъын енгиль машина, беш юзге якъын адам келип чыкъты.

Мейданлыккыкыа микрофон ве радиоаппаратуралар ерлешти-  
рильди. Таракъташтан, Барин коюнден кыозлы чалгъыджылар келип  
чыктылар. Кыозлы мешур чалгъыджы ве йырджы Джафер Сали-  
мов, яшы сексенден кечкен бабасы Аблямит деде ве башкялары  
шу куню бутюн халккыны шенълендирдилер.

Ашагыдаки дереде узунлыгы элли метрден зияде олгъан  
софра донатылды. Эки кый союлып, учъ буюк кыазанда кельгенлер  
ичюн бедава аш пиширильди.

Мен бу корюшюв насыл кечкени аккыында язмаккы ниетинде  
дегилим. Тек бир шейге токталаджаккы олам.

Чалгъыджылар чалалар, истеген микрофон огюне келип йырлай,  
невбетнен сёз айта. Мен исе тедбирни алып барам. Шу вакытта  
яныма узун бойлу, кевдели, кыараджа эндамлы бир кыадын келип:

— Селям алейкум! — деди бизим тильде.

— Алейкум селям! — дедим мен.

— Мени танымайсынъ я? — сорады менден.

Ёккы демеге тилим бармай. Я барып да меним сойларымдан  
бириси олса? Мен бираз шашмаладым, кестирип де, ёккы, таны-  
майым, демедим.

— Эбет сен мени кыайдан биледжексинъ? — деди озю. — Меним  
адым Шура. Дженктен звель почтада бабанънен берабер чалыша  
эдик...

— Э-э, анам сизинъ аккыыныызда чоккы айта эди, — дедим. —  
Сизни корьгенимден пек мемньюним.

— Кедем, манъа да сёзь берсе, койдешлериме бир кыач агъыз  
сёз айтып, оларкыа бир эски кыырымтатар халккы йырыны багъышла-  
маккы истейим, — деди.

— Пек яхшы. Шура абла! — дедим мен ве арадан чоккы кечмеден  
микрофонда илян этип, Шура аптеге сёз бердим.

— Сайгылы койдешлерим, — деди о, — мен эпинъизи койде-  
шлер корюшювинен хайырлайым. Бу меним ичюн де байрам. Сиз  
кеткен сонъ бизлерни де татар кыуйрукылары, деп аз акъаретлеме-  
дилер, аз аккысылмаадылар, лякин тишимизи тишимизе кыйып  
даяндыккы. Догъмуш коюмизге тездже ве чоккыча гелинъиз. Энди мен  
сизлере багъышлап «Чыккып юксеклерден баккыма» деген эски кыы-  
рымтатар халккы йырыны йырлайджам...

Джафер Салимов кеманесинен микрофонкыа яккынджа кельди.  
Экинджи микрофонкыа йырджы яккылашты ве эски миллий йырымыз  
янгъкырап башлады:

Чыкып да юксеклерден бакъма,  
Мени атешлере якъма.  
Сагъ янынъа гуллер де такъма,  
Халкъ ичинде нам олмазмы.

Ах олмазмы, вах олмазмы,  
Эки де байрам бир олмазмы.  
Артымдан сёйлеен душман  
Юзюми горьсе утанмазмы...

Къадыннынъ дюльбер, янгъыравукъ сеси къаршыдаки Ман-  
жиль, Порс къая дагъларына барып урулып, акс седа бере, инсан-  
нынъ тенини чымырдата, юреклерни агълата эди.

Адамларнынъ козьлери яшланды, алгъышлар янгъгырады. Шу  
куню тек адамлар дегиль, дагълар, ташлар инъледи...

**P.S.** Арадан бир йыл кечкен сонъ он учъ къозлыгъа шу койде эв  
къурмакъ ичюн топракъ къаралтылары бирдилер. Дженктен эвель  
юз сексен къоранта яшагъан бу койде шимди юз сексен алты къы-  
рымтатар аилеси яшай.

## «МЕМОРИАЛ»ГЪА ДАВЕТ

1989 сенесининъ февралинде Киевден Ташкентке, меним адыма,  
«Мемориал»нынъ Украина гонъюлли тарихий-ярыкъландырув теш-  
килятындан даветнаме кельди. Мени Украина «Мемориал»ынынъ  
теэсис къурултайына давет этелер.

Март 3-те Ташкент — Киев рейсинен Украинанынъ пайтахтына  
учтым.

Киев аэропортында мени тешкилий комитетнинъ векили Леся  
Федорук къаршылап алды. Догъру Саксаганская, 5-те Кино эвинде  
ерлешкен штабкъа кеттик. Анда тешкилятчылардан профессор,  
язджы Микола Жулинский, язджы Юрий Сердюк, кинорежиссёр  
Леся Стапчук ве дигерлери булуна эдилер. Олар мени самимий  
къаршылап алдылар. Бу ерде джедвельден кечкен сонъ мени, раат-  
ланынъыз дее, мусафирханеге озгърдылар.

О йылларда ашкярлыкъ нетиджесинде бутюн мемлекетте буюк  
уянув ве котеринкилик уюм сюре эди. Бу, Украинада да гъает кениш-  
леген.

Экинжи куню, яни март 4-те саба саат 9-да Кино эвинде делегатлар джедвельге алынып башланды ве саат 10-да Украина «Мемориал»ынынъ тезсис къурултайы буюк котеринкиликнен ачылды. Мен де анда къырымтатар халкъынынъ сюрюнликке огъратылгъан векиллеринден бири оларакъ иштирак эттим.

Къурултай эки кунь девам этти. Биринджи куню манъа да сёз бердилер.

Регламентке пек къатты риает этиле эди. Менден эвель Сталин лагерлерининъ бутюн дегирменлеринден кечкен, бир аягъы олмагъан эсли, топал адам къолтукъ таягъынен минберге чыкъты. О, регламент биткенине бакъмадан озъ башына келип кечкенлерини, Сталин лагерлерининъ джеэннем азапларыны янып-куюп икяе эте. Меджлисни алып барыджы минбердеки аркъадашкъа вакъыты биткенини экинжи кере хатырлатты. Лякин натыкъ къулакъ асмадан эплаф эте. Реис оны кене тенбиеледи, О, эпси бир айта.

Шу вакъытта залдан натыкънынъ озю киби бир сакъат адам чыкъып, минберге якъынлады ве натыкъкъа ойле бир шамар урды, анавы адам атылып кетти ве санада серилип къалды.

— Халкъны урьмет этмек керек! — деди ургъан адам ачувланып ве ерине барып отурды. Шу дакъкъасы «Аджеле ярдым» етишип кельди ве къартны самарагъа яттырып залдан алып чыкъып кеттилер.

Залда гъалья-гъуля, шамата котерильди.

Буны анъламакъ мумкюн. Залда тюрьмелер, лагерьлерде онларнен йыл чекишкен, асабийлери гъает кергин адамлар пек чокъ эдилер.

Меджлисни алып барыджы графинге къарындашнен уруп, джемаатны тынчланмагъа давет этерек, адамларны тынчландыргъан сонъ:

«Сёз Ташкенттен кельген, къыркъ дёрт йылдан берли сюрюнликте яшагъан къырымтатар языджысы Аблязиз Велиев аркъадашкъа бериле!» — деди.

Эеджандан къол-аягъым къалтырай, санада олып кечкен вакъиадан мен де даа озюме келип оламай эдим.

Акъырындан минберге чыкътым, джемаатнен селямлаштым ве:

— Сайгъылы аркъадашлар! Мен биринджиден узакътан кельдим, экинджиден марузамны регламентте бельгиленген вакъытта битирмеге тырышаджам. Эгер барып да регламент вакътындан бир-эки дакъкъа къачырсам мени урманъыз, ялварам, — дедим.

Зал кулъякюден сарсылгъан киби олды. Бу, айны вакъытта адамларны олып кечкен вакъиадан унуттыргъан киби эди.

Мен бу ерде «Мемориал» къурултайында якъан марузамны олгъаны киби кетиреджем. Чюнки о, къурултай джыйынтыгъындан гъайры ич бир ерде дердж олунмады.

«Сайгъылы аркъадашлар! Мен башта бир Украина «Мемориал»ынынъ тешкилятчыларына мени — яни, къырымтатар языджысы ве журналистини, 1944 сенеси беш яшында Ватанындан узакъ Орта Асиягъа сюрюн этильген баланы мында давет эткенинъиз ичюн озь миннетдарлыгъымны бильдирем.

Меним бабам — офицер Вели Мустафаев Ватанны имае этерек дженкте эляк олды. Бизлерни — къартанам, дедем, анам ве мени сюрюн эттилер.

Бабамнынъ ана-бабасы сюрюнликте — Озьбекистаннынъ Самаркъанд вилаетиндеки Къарадарья (шимдики Каттакъургъан) районындаки Сталин адына колхозда ачлыкътан ольдилер.

Аркъадашлар! Украин ве къырымтатар халкълары къадим заманлардан берли ян-янаша яшай, бир-бирлерине эвлене, такъдирлери чокъ джеэттен бир-бирине бенъзей эди.

Украинлер де, къырымтатарлар да йигирминджи сенелери ачлыкътан аз ольмедилер, Сталин репрессиясыны эр эки халкъ озь башындан кечирди. Немсе-фашист оккупациясынынъ фаджиаларыны эки халкъ да корип кечирди. Совет акимieti йылларында руслар, украинлер ве къырымтатарлар ич бир кере миллий меселеде бир-биринен давалашмадылар, къавгъалашмадылар. Бойле ал шимди де ёкъ ве мен эминим ки, иншалла илериде де олмаз.

Бу шейни языджи Вячеслав Костиков «Огонёк» меджмуасынынъ бу йылки единджи санында пек яхшы язды:

«Война, в которой бок о бок, плечо к плечу, не заглядывая на метрики, сражались русские и грузины, евреи и татары, украинцы и казаки, дала удивительный сплав не хрестоматийного, а реального братства. Пожалуй, никогда еще на протяжении истории многонациональный советский народ не ощущал себя таким без ложного пафоса единым. Многонациональные браки становятся обычным явлением. В школах нет и намека на расовый прищур. Народ не считал и не собирался считать, кто больше пролил крови в войну. Считать и делить начал Сталин. Прошедших через войну солдат генералиссимус делит на тех, кто был в окружении и кто не был, на тех, кто прошел плен и кого минула эта страшная чаша. Виновными

оказываются и целые нации — крымские татары, чеченцы, ингуши. В массовом порядке депортируются западные украинцы, жители Прибалтики».

Белли ки, бинъ йыллардан берли Къырымда яшагъан къырымтатар халкъы 1944 сенеси майыс 18-де бир къач саат ичинде (эсасен къартлар ве къартийлер, къадын-къызлар ве балалар, чюнки деликъанлы эркеклер о вакъытта дженкте эдилер) «халкълар бабассы»нынъ эмиринен Орта Асия джумхуриетлерине ве Уралгъа сюрюн этильди.

Ильк бир бучукъ йыл ичинде къырымтатарларнынъ 46,2 %, яни юз бинълернен адам сюрюнликте ольди.

Бу вакъытта исе къырымтатар генераллары, Советлер Бирлигининъ Къараманлары, он бинълернен офицерлери ве аскерлери бизим совет девлетини, айны вакъытта озъ Ватаныны къорчалап дженкте къанларыны тёке эдилер.

Эгер дженктен эвель ич бир къабаатсыз бинълернен ватанпервер языджылар, оджалар, алимлер, партия-совет хадимлери, яни халкънынъ чечеклери репрессиягъа огъратылгъан, атылгъан, лагерлерге ёлланылгъан ве къапатылгъан олса, 1944 сенеси исе айны шу фаджианы бутюн халкъ озъ башындан кечирди ве онларнен йыл ашшалайдыжы комендант режими астында булунды. Эгер бир чокъ халкълар ве инсанлар ичюн сталинизм яшап кечирилъген вахший бир девир олса, къырымтатарлар ичюн о аля-бугунъ девам эте. Бугунъде биз эпимиз сталинизм — бу, инсаниетсизликнинъ, ахлякъсызлыкънынъ, инсан шахсына нисбетен нефрет ве ашшалавнынъ энъ уджуна чыкъкъан нокътасы деп айта экенмиз, ондан мумкюн къадар тез къуртулмакъ, арынмакъ керекмиз.

Сталин ве сталинджилер бизим девлетчилигимизни ёкъ эттилер, бизим китапларымызны, шу джумледен марксизм-ленинизм эсерлерини де, тек олар къырымтатар тилинде язылгъаны ичюн якътылар, бизим архивлеримизни ёкъ эттилер, бутюн джогърафик адларымызны, чокъ асырлы тарихий ядикярлыкъларымызны, музей ве джамилеримизни, бир дане биле къалдырмайып къабристанларымызны ернен эксан эттилер ве оларнынъ ерине не яптылар беллейсинъиз — медениет эвлери (!), автодуракълар, ашханелер, аякъ ёллары къурдылар, баш ташларындан басамакълар, къоралар, эвлерге темеллер яптылар. Буларнынъ эписи анги бир ахлякъкъа келише?

Дженктен эвель девлет драма, опера ве балет театрлери, онларнен халкъ чалгъы оркестрлери ве ансамбллери, отузгъа якъын мер-

кезий газета ве меджмуалары, ана тилинде оқутылған юзлернен миллий мектеплери олған халкъ мына энди 45 йылдан берли не миллий театр, не миллий мектепке малик. Бу халкъ озь медение-тини, тилини инкишаф эттирювден марум. Халкъны озь ана юртуна топтан къайтармадан бутюн буларны тиклемек мумкюн дегиль. Сталин ве сталинджилер халкънынъ хатырасыны ёкъ этерек, оларны манкъуртларгъа чевиреджек олдылар.

Бизим халкъымыз Октябрь революциясы, Коммунист партиясы, Совет акимieti ве Лениннинъ миллий сиясети нетиджесинде неге малик олған олса, 1944 сенесинден сонъ оларнынъ эписини эм маддий, эм маневий джеэттен гъайып этти. Бу вахшийлик партиямызынынъ тарихыны, лениндже миллий сиясетнинъ принциплерини масхара эте.

Мен «Мемориал»нынъ Украина гоңъюлли джемиетине, бутюн саф юрекли инсанларгъа мураджаат этем, бизим халкънынъ конституцион акъ-укъукълары тикленмеси ичюн алып бараяткъан адалетли талапларына: миллий аляметлерине коре къырымтатар халкъынынъ акъ-укъукъларыны сынъырлайыджы бутюн ферманларнынъ, къарарларнынъ ве идаревий инструкцияларнынъ лягъу этильмесине, ве халкъны озь миллий Ватаны — Къырымгъа тешкиятлы суретте къайтарылмасыны ве девлетчилиги тикленмесине къолтутунъыз. Бунынънен биз чокъмиллетли мемлекетимизнинъ бутюн халкълары огюнде, бутюн дюнья огюнде партиямызынынъ, девлетимизнинъ, укюметимизнинъ итибарыны котерип, озь самимийлигимизни, сафдиллигимизни, инсанперверлигимизни косътерген олурмыз ве бунынънен партиямызынынъ сёзюнен иши не дереджеде бир кельгенини амельде косътерирмиз.

Эбет мемлекетнинъ, партиянынъ тарихыны денъиштирмек мумкюн дегиль. Оны гъайрыдан тюшюнип къыймет кесмели. Олған шейлерни озь ады-ёлунен: баштакълыкъны — баштакълыкъ, джинаетни — джинает, фаджианы — фаджиа деп айтмалы.

Бу иште бизим «Мемориал» джемиетимиз чокъ шей япабиле. Бизим халкъымыз биринджилер сырасында «Мемориал» джемиетини мейдангъа кетирюв ве Сталин терроры къурбанларынынъ хатырасыны эбедийлештирюв гъаесине къолтутты ве эльбетте онъа озь иссесини къошар. Биз умют этемиз ки, бу хатыра комплексинде къырымтатар халкъынынъ фаджиясы да озь аксини тапар.

Къырымтатар яызджылары бу айда Ташкентте хайрие акъшамыны кечирмек ве онъа тюшкен паранынъ эписини «Мемориал» фон-



дына кечирмеге къарар бердилер. Эгер бойле хатыра комплекслери Киевде, Къырымда, Ташкентте де тикленсе, мен тюшюнем ки, оны мытлакъ япмакъ керек, биз онынъ омюрге кечирильмесине иссе къошувда гъает фааль иштирак этмеге азырмыз.

Аркъадашлар! Сталин ольди, лякин сталинджилер даа сагълар. Якъында Горидеки Сталин музейини зиярет эткен эпинъизге белли Нина Андреева хатыра дефтерине мына нелер язды:

«Улу эмек ордусынынъ Баш къоманданына эбедий шан-шереп! Бугунъки олгъан шейлерге ёл бергенимиз ичюн бизни багъышланъыз, Сталин аркъадаш. Эминмиз, тарих акъикъаты тантана къазаныр...»

Мына насыл, аркъадашлар! Мен сизлерни сезгирликке давет этем, мукъайт олунъыз! Дикъкъатынъыз ичюн тешекюр!

## **«ЯШПЫКЪ»КЪА БЕРИПЪГЕН ИНТЕРВЬЮ**

Озьбекистанда чокъ газета ве меджмуа чыкъа. «Яшлыкъ» меджмуасы олардан энъ кутълевийсидир. Сексениджи сенелернинъ сонъу, докъсанынджы сенелернинъ башында бу меджмуа 350 бинъ нухса этрафында нешир этиле эди.

Онынъ муарририетинде Эркин Вахидов, Нурали Къобул, Азим Суюн, Хуршид Даврон киби белли озъбек язиджы ве шаирлери бар эди.

1990-нджы сененинъ башында меджмуанынъ баш муаррири Омон Матчон манъа телефон этип, оларгъа бир интервью бермемни риджа этти. Экинджи куню «Яшлыкъ»нынъ мухбири Шадикъул Хамраев мен баш муаррир муавини олып чалышкъан «Ленин байрагъы» редакциясына тешриф буюрды.

Белли ки, 1989 сенеси ноябрь 22-де СССР Юкъары Шурасы «Сталин репрессиясына огърагъан къырымтатар миллетининъ конституцион акъ-укъукъларыны гъайрыдан тиклев» акъкъында декларация къабул этти. Субетимиз шу мевзу черчивесинде олды.

Мен о интервьюны олгъаны киби ана тилимизде ильк кере дердж этмек истейим:

— **«Аблязиз агъа, субетимизни якъын кечмишден башласакъ: «1944 сенеси 18 майыс танъында Къырымнынъ шеэр ве койлери даа юкъуда экенде этрафта машиналарнынъ тынчлыкъны бозгъан сеслери эшитиле. Бир къач дакъкъадан сонъ къапы ве арабакъапыларны тасырдаткъан автомат къундакъларынынъ къаба сеслери адамларны уянта. «Совет укю-**



**метининъ къарарынен сизлер Къырымдан чыкъарыласынъыз. 15 дакъкъа ичюнде азырланып, эвинъизни терк этмек керексинъиз» — деген эмир эр кесни шашыра, шашмалата».**

— О вакъытта мен беш яшында эдим. Эр шей бугунъки киби акъылымда. Бугунъ энди яшым эллиге кельгенде тюшюнип бакъсам, къырымтатар халкъы озюнинъ чокъ асырлыкъ тарихи девамында чешит джебир-зулумларны корип кечиргенини хатырлайсынъ. Лякин ич бир вакъыт бойле кутлевию вахшийликке огърамагъан, бир къалмай кенди ана юртундан сюрюльмеген эди.

1944 сенесининъ бааринде Къырым энди немсе фашистлеринден азат этилип, зали енгиль нефес алмагъа башлады. 18 майыс танъында исе Къырымнынъ шеэр ве койлерини совет аскерлери сарып алды ве залиге 15 дакъкъа ичинде эв-баркъыны ташлап, машиналаргъа чыкъмакъ эмир этильди. Не олып кечейткъаныны анълап етиштирамагъан адамлар шашмаладылар, Сиялангъан аскерлер адамларны эвлеринден чыкъарып эп айдаштыралар. Не олып кечейткъаныны кимсе изаатламай, анълатмай. Бу вакъиадан бир кунъ эвельси Эски Къырым шеэринде яшагъан тизем эмизикли баласынен бизге мусафирликке кельген эди. Эвинде исе дёрт нефер яш баласы къалгъан тизем арбийлерге: «манъа эвиме кетмеге изин беринъиз, анда дёрт дане яш балам къалды, кетсем де балаларымнен о ерден кетейим» дегенине, агълав-сызлав, ялварувына ташюреклер къулакъ асмадылар биле. Нетиджеде тизем бизнен Орта Асиягъа, дёрт дане яш баласы ана-бабасыз (баба дженкте!) Уралгъа сюрюю этильди.

Адамларны машиналаргъа юклеп демирёл станциясына алып кеттилер ве мал ташыгъан вагонларгъа юкледилер. Вагонлар темизленмеген биле, отурмагъа ер ёкъ. Эр бир вагонгъа 50—60 адамны тыкътылар, нефес алманынъ чареси ёкъ...

Озбекистангъа кельгендже бир айгъа якъын ёл юрген олсакъ, базы ерлерде бильмейим не себептен поезд токътагъанына бакъмадан чокъсы адамларны тышарыгъа чыкъармай эдилер. Бойле агъыр шараитте энди ёлда да адамлар ольдилер. Акъылгъа ятмагъан бойле мудхиш алдан тесирленип, базы инсанлар акъылларыны ойнаттылар. Кимерде бир поезд токътагъанда вагонлардан олюлерни джыйыштырып алып кететургъанлар.

Сонъундан белли олгъанына коре, Сталин къырымтатар халкъыны немселерге саткъынлыкъта къабаатлап, бойле вахшийликни япкъан. Аджеба, бу къабаатлав не дереджеде акъыкъткъа догъру келе эди?! Я Улу Ватан дженки йылларында къырымтатар

халктынынъ 60 бинъ эвляды элине сила алып дженкке кеткен эди де! Онынъ 22 бинъи дженк мейданларында эляк олды. Бундан да гъайры, немселер Къырымны басып алгъанда 12 бинъ адам гизли тешкиятларда ве партизанлар сафында олды. Догъру, кой копексиз олмаз, деген аталар сёзю бар. Базы кимселер къоркъкъанынданмы, оларгъа табий олгъандыр. Лякин бир саткъынны деп, бутюн халкъны къараламакъ акъылгъа яткъан шейми?! О йылларда тек къырымтатар халкъы озъ ана юртундан къувулмады. 1941 сенеси Волгабою немсе автоном джумхуриетининъ немсе залиси, Гурджистандаки месхети тюрклери, къалмыкълар, Кавказдан балкъар, чечен, ингуш, къарачайлар да саткъынлыкъта къабаатланып бойле джезагъа огъратылдылар. Шашасынъ, месхети тюрклери не вакъыт, къайда немселерге сатылып етиштирдилер, я Гурджистангъа немселер адым биле атмадылар да?!

«Юность» меджмуасынынъ 1989 сенеси 8-нджи санында къырымтатарларны Къырымдан сюргюн этювде къатнашкъан НКВД-нинъ сабыкъ аскери А. Весиннинъ «Эмирни эда этип» деп адландырылгъан итирафы илян этильди. О итирафны окъуп, тап бир тюрюк олдым.

«Бу операция, — деп яза А. Весин, — озъ маиетинен ич бир тюрюк ахлякъкъа догъру кельмей эди. Арадан чокъ кечмеден бу операция санасында джиренч манзаралар корюнип башлады: апансыздан башлангъан о феякетли дакъкъаларда акъылыны ойнаткъан бир къартана чёлъ тарафкъа къачкъанда аскерлер пулемётнен атып о заваллыны парча-кесек этип быракътылар. Онъа бенъзеген экинджи бир манзара: якъында госпитальден чыкъкъан сакъат адамны аскерлер, эвинден сюйреклеп кетирип, бир чувал ун киби, оны машинагъа котерип аттылар...

Биринджи Ватан дженкинден сонъ падиша Николай II Русиеде немселерге къаршы арекетни кескинлештирип йиберди, лякин о, немселерни сюргюн этмекни акъылына биле кетирмеген эди. Тек Сталин озъ менфааты ёлунда бойле джеалетликке эль урды».

Э, акъикъатен миллетлерни ана юртундан сюргюн этюв сталинде саясетни уюмге кечирюв нетиджесинде олып кечкен мевджут къурумнынъ гъает аянчлы фаджиаларындан бири эди.

— **Аблязиз агъа, къырымтатар халкъы зенгин медениет, тарих ве санаткъа малик олгъан халкъ сайыла. Айтсанъыз, 1944 сенеси къырымтатар халкъы ана юртундан къувулгъан сонъ бу сааларгъа мунасебет насыл олды?**

— Сталин омюрининъ сонъуна къадар 1944 сенесиндеки дже-а-летли эмирине садыкъ олып къалды. Къырымтатар халкъы ана юртундан къувулгъан сонъ онынъ тазийыгъы алтында яшады. Башта бир олар Озбекистаннынъ бутюн кошелерине тары киби сачып ташландылар, оларгъа бир-бирине бармакъ къатиен ясакъ этильген эди.

Экинджи тарафтан исе бизим Къырымда къалгъан маддий зен-гинликлеримиз ве тарихий ядикярлыкъларымыз амансыз эксан этильди.

Дженктен эвель Къырымда 18 район газетасы, бир къач дане эдебий-сиясий, бала ве къадын-къызлар меджмуалары къырымта-тар тилинде нешир этиле эди. Пушкин адына тиль ве эдебият иль-мий-тедкъикъат институты, мааллий кадрларны азырлагъан педаго-гика институты ве бир университет эм де бинъге якъын орта мектеп, Авропанынъ энъ мешур сана эсерлери къоюлгъан миллий театримиз бар эди. Буларнынъ эписи биз Къырымдан чыкъарылгъан куннинъ озюнде кенди фааалиетлерини токътаттылар. Аля бугунъ къырымта-тарларнынъ не мектеби, не миллий театри, не де институты бар... Бундан да гъайры Къырымда къалгъан тарихий ядикярлыкълары-мыз ве къырымтатар тилинде нешир этильген китапларымыз, дерс-ликлеримиз якъып гъайып этильди. Якъылгъан китаплар арасында, дженктен эвель къырымтатар тилине терджиме этилип чыкъарыл-гъан марксизм-ленинизм эсасчыларынынъ эсерлери де бар эди. Атта олар да, къырымтатар тилинде олгъаны ичюн, якъылдылар.

Мен эки йыл эвельси аилемнен Къырымгъа — озюм догъгъан Къоз коюне бардым. Коюмнинъ алыны корип агъладым: биз яшагъан эвлерни чокътан бозгъанлар, койнинъ четиндеки баба-деделери-миз, эждатларымыз дефн этильген къабристанны да бульдозернен сюрип, тегизлеп, онынъ ерине къоджаман медениет эви (!) къур-гъанлар. Анам догъгъан Отуз коюне кельгенимде кене айны бойле аджыныкълы алнынъ шааты олдым. Сонъундан сораштырып биль-сем, бугунъде Къырымда бизим бир дане биле къабристанымызны къалдырмагъанлар, эписини бозып быракъкъанлар... Я бу насыл ахлякъ нормасына догъру келе?!

— *Аблязиз агъа, къырымтатар халкъы ана юртундан сюр-гюн этильгенине мына энди ярым асыр олмакъта. Бу кечкен вакъыт ичинде къырымтатар халкъынынъ илери векиллери адалетни гъайрыдан тиклемек ве Къырымгъа къайтмакъ ичюн токътамай курушип кельдилер. Лякин Сталин ве онынъ*

*сиясети чокътан инкъиразгъа огърагъанына бакъмадан, якъын куньлерге къадар адалетни тиклев огърундаки арекетлер «миллетчилик», «ватангъа къаршы тешвикъат» ве «экстремизм» деп танылды, онъа коре джезаланылды да...*

— Сёзюмни девам эттирмеден эвель Москвадан кельген къуванчлы хаберни айтайым. Тюневин СССР Юкъары Шурасында, къабаатсыз репрессиягъа огъратылгъан къырымтатар халкъынынъ конституцион акъ-укъукъларыны гъайрыдан тиклев акъкъындаки меселе бакъып чыкъылды ве о догъру талап деп танылып, халкъымызны акълагъан декларация къабул этильди. О декларациягъа иришмек бизим халкъымызгъа къолайлыкънен олмады. Чюнки бу эснадаки куреш халкъ озъ юртундан чыкъарылгъан куньден башлангъан эди. Лякин бу йыллар девамында не къадар арекет этмейик, эписи нетиджесиз кечти, чюнки даа Сталин яшай эди...

1956 сенеси бизим ильк делегациямыз бу меселе боюнджа Москвагъа барды. Амма онынъ талаплары акъибетсиз къалды. Ондан берли арадан 35 йыл кечти. Бу вакъыт ичинде бизим векиллеримиз баш сокъмагъан укюметнинъ ич бир идареси къалмады... Аксине олар кенди халкъынынъ акъ-укъукъларыны талап эткени ичюн «миллетчи», «экстремист», «ватангъа къаршы тешвикъат алып баргъан шахс» деген къабаатлавларнен джезагъа чекильдилер. Меджмуанъызынынъ окъуйджылары бильселер керек, бундан эки йыл эвельси Озбекстанда къырымтатарларнынъ кутълевий наразылыкъ нумайышлары олып кечкен эди. О вакъытта да матбуат органдары халкъымызнынъ адына айны бойле ярлыкъларны япыштыргъан эдилер. О къабаатлавларнынъ эписи ялан, уйдурма, эсассыз олгъаныны бугунки куньде адалетли декларация исбатламакъта.

**— СССР Юкъары Шурасынынъ декларациясы мунасебетинен якъын арада къырымтатар халкъы озюнинъ ана юртуна къайтарыладжакъ. Лякин, шимди Къырымда 2,5 миллион эали яшай...**

— Суалинъизни анъладым. Башта бир шуны хатырлатып кечмек истейим ки, биз ич бир вакъыт Къырымны шимди анда яшагъан эалиден темизлеп, сонъ оны бизге бермелерини талап эткенimiz ёкъ. Эгер ойле япылса, янъы мушкюлликлер келип чыкъмасы мумкюн. Бундан да гъайры, кечкен ярым асыр девамында Къырым башкъа миллет векиллерине де ватан киби олып къалды. Энди къырымтатар халкъыны Къырымгъа ерлештирюв меселесине кельсек, менджесине бу ерде тюшюнджеге къояджакъ киби меселенинъ озю

ёкъ. Чюнки, яньы малюматларгъа коре, Къырымда эр бир квадрат километрге 97 адам догъру келе. Бу косътергич Фергъана вадисинде 300 адамны тешкиль эте. Ана энди озюньиз тенъештир де бакъынъыз: 97 ве 300! Демек, истек олса, эр кеске ер тапылыр.

**— Биз чокъ йыллар девамында бизде бутюн миллетлер мусавий укъукълы, бейнельмилель достлугъымыз бойле деп, еди алемге яйгъара котерип кельдик. Амма, бугуньки ашкярлыкъ нетиджесинде шу шей белли олды ки, бизде аля-бугунь миллий меселе ве бейнельмилеллик там манада озь ифадесини тапмагъан экен. Гурджистан, Къарабагъ ве Фергъанада олып кечкен къанлы вакъиалар бундан делеялет бере. Сизинъ фикиринъиздже, миллий мунасебетлерни ёлуна къоюв ве акъикъий бейнельмилель достлукъны теминлемек ичюн насыл амелий ишлер япылмасы зарур деп тюшюнесинъиз?**

Бугуньки куньде миллий меселе бойле кергин тюс алгъаны, атта халкълар арасында къанлы чарпышмаларнынъ олмасы кечмиште ёл берильген эксикликлернинъ акъибети деп саям. Бунынъ тамыры отузынджы йылларда омюрге кечирильген миллий сынъырлавларгъа барып токъуна. Ондан сонъ Сталин миллетлер узеринде кечирген явуз сясет ве 60-нджы йылдан тап сексенинджи йылларгъа къадар девам эткен дургъунлыкъ, лякъайдлыкъ миллетлерни бутюнлей башы къапалы сокъакъкъа кетирип тыкъты. Кене бир ал, сонъки дургъунлыкъ йылларында тамыр аткъан шахсларнынъ табакъаланувы да миллий мунасебетлернинъ даа бетер кергинлешмесине хызмет этти. Джемиетнинъ чокъ зенгинликлерини озь эллерине алгъан бойле шахслар адетте, партия ве совет органларыны идаре эте эдилер.

Мени башкъа бир шей зияде раатсызлай: бу, бугуньки куньде миллий кергинликлерни аль этювде къулланылгъан чаре-тедбирлердир. Месея, Фергъанада озьбеклер ве месхети тюрклер арасында олып кекчкен къанлы вакъиаларнынъ огюни алувда къулланылгъан васталарны алып бакъайыкъ. Фергъанада бу вакъиалар башлангъанынен комендантлыкъ саати илян этильди, месхети тюрклер бу ерден алып кетильди. Меркезий матбуатта чешит тюрлю яланлар толу макъалелер бастырылды ве, ниает, бугунь юзлернен адам къабаатлы деп танылып, къапалмакъта. Тамам, vessелям... Лякин бу вакъиаларнынъ социаль тамырлары хусусындаки суаллер джевапсыз къалмакъта. Я, 70 йылдан берли коммунистик тербие корьген халкъ озь-озюнден нафиле сокъакъкъа митингге чыкъмай да?!

Сёзюмнинъ сонъунда шуны айрыджа къайд этмек истейим ки, миллий мунасебетлерни акъыллыджасына аль этмек, акъикъый бейнелмилель достлукъны мейдангъа кетирмек ичюн башта бир сёзнен иш бирлиги амельде толусынен озь аксини тапмасы керек. Экинджи ден джемиетимизде миллетлернинъ конституцион акъукукълары къорчаланмасына айрыджа эмиет берильмеси керек.

— *Белли ки, кечкен 50 йыл ичинде Озбекистан къырымтатар халкъына ана ватаны киби олып къалды. Хусусан озбеклернен къырымтатарлар арасында терен тамыр аткъан достлукъ вуджукъа кельди. Бу эки халкъ бир-бирине къыз берип, келин алып, къуда-къудагъый олды. Қырымтатарлар озь догъмушларынынъ джесетлерини бу топракъкъа комьдилер. Энди сизге шойле бир суальнен мураджаат этмек истейим: Озбекистан ве бу юртнынъ адамлары акъкъын-даки фикиринъизнен пайлашсанъыз...*

— Озбеклернен къырымтатарлар арасындаки достлукъ 1944-нджи сенедки мудхиш вакъиадан сонъ пейда олмады. Бу эки халкъ бир тюркий аиленинъ эвлятлары, дини, миллий урф-адетлери ве атта тили бир-бирине якъын. Энди бу эки халкъ арасындаки достлукъ акъкъында айтаджакъ олсакъ, бу достлукънынъ тамырлары бинъ йылларнынъ артына барып таяна. Биз узакъкъа бармайыкъ, XIX асырнынъ сонъу, XX асырнынъ башына мураджаат этейик: къырымтатар халкъынынъ буюк эвляды Исмаил Гаспринский нешир эттирген «Терджиман» газетасы тюркий къавмлар арасында маарифчилик гъаелерини омюрге кечирювде муим роль ойнагъан. Джумледен, Туркистандаки джадидлер Исмаил Гаспринскийнинъ маарифчилик гъаелеринден ильхамланып, янъы усул мектеплерини ачкъанлар.

Хамза Хаким-заде Ниязий 1914 сенеси И. Гаспринскийнинъ олжуми мунасебтинен «Садойи Фаргъона» газетасында «Вефат куню» серлевалы макъалесини эм де мерсие шиирини бастырды.

Я да мешур тюркшынас алим ве истидатлы шаир Бекир Чобан-заденинъ иджадий фаалиети де Озбекистаннен сыккы багълыдыр. Б. Чобан-заде Алишер Невайининъ иджадыны Русиеде тешвикъ этювни биринджилерден олып башлады. О, «Усеин Байкъара диваны», «Алишер Невайининъ тили ве тильшынаслыкъ» киби онларнен макъалесини рус тилинде бастырды. Б. Чобан-заде отузынджы йылларда озбек тилининъ инкишафынен джиддий огърашты. Фергъана ве Бухара педагогика институтларынынъ озбек тили кафедрасына мудирлик япты. О. Шарафуддинов, В. Захидов,



В. Абдуллаев, С. Ходжаев киби алимлер Б. Чобан-заденинъ шегирт-лери сайылалар.

Бойле онларнен мисаллерни сайып кечмек мумкюн. Энди 1944 сенесиндеки вакъиа акъкъында айтаджакъ олсакъ, бизни айны Озьбекистангъа кетирмелери биз ичюн бахтлы тесадюф эди. Белли ки, кечкен ярым асыр девамында къырымтатар халкъынынъ диний итиквады, миллий урф-адетлери къатты ясакъ этильди. Тильни инкишаф эттирмек, бу тильде эсерлер язмакъ, балаларны окъутмакънынъ имкяны олмады. Лякин, бойле мушкюлликлерге бакъмадан, къырымтатар халкъы бутюнлей манкъурткъа чевирилъмеди. Озьбек халкъынен диний итиквадларымызнынъ, миллий урф-адетлеримизнинъ, тилимизнинъ якъынлыгъы озъгюнлигимизни сакълап къалууда муим васта олды.

Мына бунунъ ичюн де озъбек халкъына не къадар миннетдарлыкъ бильдирсек аздыр.

Энди бу юртнынъ адамлары акъкъында кенди аятымда олып кечкен бир вакъианы айтайым. 1944 сенеси биз анамнен экимиз Самаркъанд виляетининъ чет бир къышлагъына келип тюштик. Қышлакънынъ адамлары бизни яхшы къабул этип алдылар. Биз, Маманияз деде деген къартнынъ азбарында яшап башладыкъ. Анам — Афифе мында кельген сонъ памукъ тарласында табельджи олып чалышты. Койде тиббиет нокътасы ачылгъан сонъ анда санитаркалыкъ япмагъа башлады.

Мен ишим боюнджа Ташкентте къалгъан сонъ, андан эв сатын алдым ве анамны да кочюрип кетирмек ичюн 1964 сенеси Самаркъандкъа бардым. Анамны озгъармагъа бутюн кой халкъы топланып кельди. Қадынлар анамны къуджакълап, «арамызда яхшы-яман лафлар кечкен олса разы олунъыз, Хабиба апа!» деп окюр-окюр агълаштылар. Мен де мындаки достларымнен самимий сагълыкълаштым.

Биз, азбарында йигирми эки йыл яшагъан Маманияз деде меним Ташкенттен эв сатын алгъаныма чокъ инанмайып, бизнен берабер Ташкентке кельди. Маманияз деде мен сатын алгъан эвни, азбарны корип, гонълю тынчланды, янъы эвде намаз къылып, акъ фатиха берген сонъ, бизни кетирген машинанен озъ къышлагъына къайтып кетти.

Мына, озъбеклер насыл халкъ! Биз Қырымгъа кеткен сонъ да бир аягъымыз Озьбекистанда олур. Бу топракъта догъмушларымызнынъ къабирлери къалмакъта. Биз Қырымнынъ топрагъындан

кетирип, оларнын устьлерине сепеджекмиз. Барсын, Озбекистаннен Кырымнын топрагы догмушлашсынлар...

«Яшлык» меджмуасынын 1990 сенеси чыкккан экинжи саны меним бу интервьюмнен ачылды. Арадан йигирми еди йыл кечти. Анда-мында кочювлер нетиджесинде меджмуанын менде олган нухасы джоюлды. Мен энди оны унуткан эдим. Якында эски журналист достум Исмаил Аблякимов:

— Аблязиз ага, меджмуанын sizin интервьюнъыз басылган шу саныны деерли отуз йылдан берли саклап тута эдим. Бугунь оны догган кунюнъизнен хайырлап сизге эдие этем, — деп багышлады. Саг олсун!

## КЪАЙТУВ КЪАЙГЪЫСЫ

*(Там олган шей)*

Бутюн омюри багчеванлыкнен кечкен отузлы Акъай Абдураман агага нафиле «Акъай» лагабыны такмаганлар. О, лескерни ерге саплаганда мына мен деген адам оны чекип чыкырамай экен.

1944 сенесининъ сюргонлигинде Озбекистаннынъ къашкырлар улуп, чёлъни башына котерген Дальверзин чёллерине келип тюшкенде, бойле баккканда демир ирадели олып корюнген Абдураман аганынъ биле бели букюльди, козьлери нурсузланды, руху сёнди. Ёкъ, эмектен дегиль, инсаниетсизликнинъ акъибетлеринден, девлетнинъ джанаварлыгындан.

Дальверзин бу не? Къазакъча айтканда: «ДВЗ — дальная высылка заключённых». ДВЗ-1, ДВЗ-2, ДВЗ-3... Иште араба артындан араба келип, Кырымдан сюргон этильген халкны бу кийик чёллерге чыбыртып тёкуп кетти. Адамлар ертолелер, муваккят звчиклерде ерлешип яшамага меджбур олдылар.

Ольгенлернинъ сайысы ёкъ, къомшу Таджикистаннынъ Сардоп коюнде булунган мусульман къабристаны къырымлылар эсабына кунь-куньден кенишлей, къырымтатарлар козяш тёкуп йырлаганы киби:

Сардоп ёлу отаймаз,  
Мезарлыкъта ер къалмаз.  
Къабир къазмакъ, мевта коммек  
Ичюн инсан тапылмаз...



Чокькьа бармай Акъай Абдураман агъаны да иште о ёлгъа озгъардылар.

Заваллы Азиме апте учь бала — бир огълан, эки къызнен ёллар ичинде къалды. Не де олса, тырмаланды, тырыштылар, ачлыкъ, ёкъсузлыкъны енъип, сагъ къалды, осьти, буюдилер. Къызлар озь акъранларыны тапып, акъайгъа бардылар, Решит де къомшу къызы къолайлы деп, койдеши Сеитасан агъанен Ачче битайнынъ къызы Эдиге эвлэнди. Олар Азиме аптеге арды-сыра еди торун багъышладылар. Бугуньде оларнынъ алтысы сагъ, арада бириси сабийликте рахметли олды. Башкъа къырымлылар киби Абдурамановлар аилеси де вира артты, аякъкъа турды.

Озьбекистанда экенде Решит бей энди эвлятларыны эвлэндирип башлады. Гъафар, Сыдыкъа, Сулейман, Эмине къоранталы, яваш-яваш энди олар да бала-чагъалы, Азиме битай исе торунчели олды.

Эр анги шараитте биле халкъымыз Ватангъа — ана топракъкъа къайтув истегинден вазгечмеди. Элинден кельгени къадар курешти. Митинглер, топлашувлар, Ватанны талап этип пайтахткъа барып-келювлер, онынъ ичюн пара топлавлар, мураджаатлар, аризалар, петициялар, талаплар язувнынъ арты кесильмеди.

Ниает кечкен асыр сексенинжи йылларынынъ экинджи ярысында халкъ Ватангъа кочюп башлады. Ёкъ, халкъымызгъа нисбетен якъан джинаетликлери ичюн афу сорап, халкъны Къырымгъа девлет къайтармады. Адамлар озьлери ёлгъа тёкюльдилер. Къазахыстан ве Кавказ ёлларындан озь машиналарынен гедже-куньдюз ёл юрип кеткенлер дейсинъизми, юк вагонларыны киралап эшьялары такъым кочькенлер дейсинъизми, афталап поездларда кеткенлер дейсинъизми, эв-эшьяларыны контейнерлернен ёллап, озьлери учакънен кеткенлер дейсинъизми... О куньлерни халкъымыз даа унутып етиштирмеди.

Аман-аман ярым асыр сюрюнликте яшап, ымыргъасы чыкъкъангъа къадар чалышып, Дальверзин чёллерини абадан кой, къасабаларгъа, багъ-багъчагъа чевирген къырымлылар бирдем олып аякъкъа къалкътылар. Инсанларнынъ козьлери огюнде къырымтатарлар яшагъан койлер бошап башлады. Кими эвини бес-бедава фияткъа сатты, кими даянамайып ташлап кетти, кими бозып, къуруджылыкъ материалларыны контейнерлернен Къырымгъа ёллап, аилелеринен Ватангъа ёл алдылар.

Бу манзараны корьген ихтияр яштаки Азиме къартанай шашмалады, теляшланды, оны къоркъу басып башлады. Геджелери юкъусы

къача, юкълап оламайып, туруп чыракъны якъып озъ одачыгъында терен хаялларгъа дала, лякин энди онынъ къолундан кельген ве келеджек шей ёкъ. Онынъ поезди энди чокътан кечип кеткен эди. Бутюн умют балалары ве торунларында.

Къартый олдурамады. Бир кунъ огълу Решитнен экиси эвде янъ-гъыз къалгъанда онъа дертини тѣкти:

— Решит! Сиз не тюшюнесинъиз, балам? Эр кес Къырымгъа коче. Сиз о-тура-сынъыз. Сагъдаки къомшулар кеттилер, солдаки къомшулар энди Къырымгъа алып кетеджек контейнер деген шейни сымарлагъан эмишлер. Биз къыбырдамаймыз. Я дуйдурмадан мени ташлап, озюнъиз ымпыс-тымпыс зувсанъыз мен не япаджагъым? Мен мында кимге кереким?

Башкъалары киби сиз де бир фанерагъа «продажный дом» деп язып,эвимизнинъ манълайына мыкъла да къойынъыз. Не бермеген Алла, бельки бир муштери тапылыр. Эр кеснен бир олайыкъ, койимизге къайтайыкъ даа, балам, ялварам сизге!

Решит агъа кульди. Анасынынъ якъында азбарда хораз тепип тырнагъан, шалнен багълы элини авучлары ичине алып: «ана, сени ташлап биз къайда кетеджекмиз? Къайтув меселесине кельгенде исе биз сенден де зияде раатсызланамыз, тюшюнемиз, къайтув ёлларыны араймыз. Раатсызланма, къысмет олса эпимиз Къырымгъа кочеджекмиз. Лякин сен дегенинъ киби олмай. Бакъ, Гъафарнынъ озъ къорантасы, Сыдыкъанынъ озъ къорантасы, Сульманнынъ озъ къорантасы... Олар да мени раатсызлай. Я пек дагъылдыкъ, чокълаштыкъ да, анам! Къысмет олса яваш-яваш эпимиз кетеджекмиз, — деди.

Азиме къартана бираз тынчлангъан киби олды. Лякин эписи бир юреги раат дегиль эди.

Решит агъанынъ балалары Къырымгъа барып, эв араштырдылар, фиятларыны анълаштылар ве яваш-яваш кочюв тедаригине тюштилер. Амма олар эвельден тюшюнгенлери киби олмады. Судакъ районнынъ эвельден озьлери яшагъан Отуз коюне баргъанда о ернинъ шорбаджылары:

«Бу ерлер арбий зона, татарларгъа мында кельмеге олмай. Акъылынъызгъа биле кетирменъиз, пек Къырымда яшамагъа истесенъиз кетинъиз чѣль тарафкъа» — дедилер.

Не япсынлар, дюнья арты зорнынъки. Ялыбою да — Къырым, чѣль де — Къырым. Мында олмаса анда, келип йыкъылайыкъ да, сонъ бир шейлер олур деп, чѣль тарафкъа кеттилер. Джурчиге бармаздан

почта ёлу четиндеки балабан Чакъылджа коюне бурулдылар. Кой, абадан, ёллары асфальт тёшельген, тюкян, клуб, мектеплери бар. Сораштырып башладылар ве анда- мында бир къач сатылыкъ эв тапып, фиатларыны анылашып, кене Озбекистангъа къайттылар.

Арадан чокъ кечмеден Абдурамановлар сюлялеси арды-сыра Къырымгъа тёкюлип башлады.

Капитан гемини энъ сонъ терк эте дегенлери киби, къоранталы балалары ана юрткъа кеткен сонъ Решит агъа да къорантасынен ёлгъа тедарикленди. Бир кунъ Ташкентте торунларында къонмагъа сыра кельди.

Ана юрткъа къайтаяткъанына бакъмадан не ичюндир Азиме къартанайнынъ юреги тынч дегиль эди. Бинъ бир тюрлю шейни тюшюне, раатсызлана... Насыл кетеджеклерини, олар учаджакъ самолёт деген шей насыл олгъаныны тасавур биле этамай. Чюнки Къырымдан келип тюшкенлеринден берли Дальверзинден тышкъа чыкъмагъан. Омюринде самолётта учмагъан.

Акъшам энди эр кес яткъан сонъ Азиме къартанай яваштан ташкентли торуны Шевкъиеден:

— Балам, о, самолёт деген шейнинъ устю ачыкъмы я да орьтюкми? Онда отурып кетесинъми я да аякъ устюнде кетилеми? — деп сюрюштире.

Шевкъие куле.

— Къартана! О, эв киби бир шей. Онынъ ичине кирип эр кес раат раат сизинъ диванынъыздаки киби отурып кете. Янынъызда сыра-сыра адамлар отураджакълар. Анда сизге ашамагъа аш-сув да береджеклер, истесенъиз къаве де берирлер, — дей.

— Я-а-а! Тевбе, тевбе. Демесе балам. Къаве де берелерми? — дей Азиме къартанай.

Ниает Къырымгъа ёлджулыкъ да эп якъынлай. Ташкентли киевлери Азиме къартананы, Решит агъаны, онынъ балаларыны озь енгиль машинасына отуртып, Ташкент ава лиманына алып бара.

Вакъты-саати кельгенде эр кесни учакъкъа кетмеге давет этелер. Азиме къартанай къорантасынен бир четке отурып, Фатиха окъуй. Эр кеске огъурлы ёллар тилей. Шундан сонъ учакъкъа алып бараджакъ машинагъа тараф ёнейлер.

— Шевкъие догъру айткъан экен, — дей янында отургъан огълу Решитке чевирилип Азиме къартанай. Бу шей бизим эвден де буюк экен. Отургъычлары да пек онъайтлы. Амма адамларны не бу къадар шыплап толдураберелер, о къадар адамны бу шей кокке насыл

этип котереджек экен? Нефис иште. Чокъча пара къазанайкъ дей-дирлер даа...

Азиме къартанай ёл боу чырым биле этмеди. Дудакълары кы-бырдагъанындан корюне ки о, ичинден озъ башына бир шейлер окъуй. Ара-сыра этрафыны, отургъан ёлджуларны козете. Янында отургъан огълу Решит агъа къач саат учсалар да тырс этмеди, ана-сына лаф биле къатмады. Тек аш кетиргенлеринде анасына ярдым этти ве сонъ кене козьлерини насыл юмды, Акъмесджитке къадар ачмады. Сонъундан эвге баргъан сонъ Азиме къартанай:

— Бу бизим Решит пек фикирсиз даа. О къадар отурдыкъ, бир кере, ана, юрь, тышарыгъа алып чыкъайым демеди. Киевим Азиз олгъан олса «къартана, юрюнъиз, тышарыгъа, темиз авагъа чыкъып бираз кезинейик, деп элимден тутуп чыкъарыр эди» — деп торун-ларына шикаетленди. Олар исе къартананынъ бу сёзлерине къа-тып-къатып кулюштилер.

Акъмесджит ава аланында оларны огъуллары Сулейман къар-шылап алды ве озъ машинасына отуртып койге алып кетти.

Нидже йылдан сонъ Азиме къартанай биринджи кере ана юртта раат юкълады. Оны тек бир шей — догъгъан Отузындаки озълери-нинъ эвинде дегиль де, башкъа бир ерде, башкъа бир эвде яшагъан-лары раатсызлай эди. Лякин яваш-яваш онъа да алышты.

Айретленеджек бир шей. 1944 сенеси майыс 18-де Къырымны терк эткен Азиме къартанай арадан 44 йыл кечкен сонъ, 1988 сенеси айны шу куню, яни майыс 18-де Къырымгъа аякъ басты. Такъдир, къысмет иште.

Экинджи куню, энди Къырымда яшагъан Шукрие, Урие кызылары, Мемет киеви, торунлары Решит агъанынъ къорантасыны, энъ муими, докъсангъа адым аткъан Азиме къартананы ана юрткъа къавуш-къанларынен хайырламакъ ичюн козьайдын къавесине кельдилер.

## МУНДЕРИДЖЕ

|                                                           |    |
|-----------------------------------------------------------|----|
| Аблязиз Велиев назмиетининъ бедий адеми (В. Гуменюк)..... | 3  |
| Непреходящее очарование любви (В. Гуменюк).....           | 18 |

## І КЪЫСЫМ. ШИИРЛЕР

|                                     |    |
|-------------------------------------|----|
| Асретлик.....                       | 36 |
| Анама.....                          | 37 |
| Олар ватан ичюн дженклештилер.....  | 38 |
| Бизимки дегиль.....                 | 39 |
| Умумхалкъ фаджиасы.....             | 40 |
| Чыракълар якъайыкъ.....             | 41 |
| Лейлеклер.....                      | 42 |
| Мимоза.....                         | 43 |
| Тешеккюр.....                       | 44 |
| Отузым.....                         | 45 |
| Бурулчада.....                      | 46 |
| Лянеттен къоркъунъыз.....           | 47 |
| Олар ичюн дженк битмеди.....        | 48 |
| Шевкъиеге.....                      | 49 |
| Акрошиир.....                       | 50 |
| «Козюмнинъ нуруны...».....          | 51 |
| Ялварам.....                        | 52 |
| Бекленильмеген шиир.....            | 53 |
| Сенинъ севгинъден.....              | 54 |
| Судакълы ногъайны къыдырып.....     | 55 |
| Къырым алеви.....                   | 57 |
| Аналар.....                         | 58 |
| Анамнынъ къокъусы кельген шал.....  | 59 |
| Омюр.....                           | 60 |
| Атларымыз къайда бугунъ?.....       | 61 |
| Тамчылар.....                       | 62 |
| «Асрымызнынъ назм маджарын...»..... | 63 |
| Оксюз тал.....                      | 64 |
| Мерхаба!.....                       | 65 |
| Аджджылыкълар.....                  | 66 |
| Салгъырым.....                      | 67 |
| Аят къарама-къаршылыкълары.....     | 68 |

|                                                  |     |
|--------------------------------------------------|-----|
| Ильхам периси.....                               | 69  |
| Сен олмасанъ... ..                               | 70  |
| Къалмыкъ кызы .....                              | 71  |
| Ираде.....                                       | 72  |
| Сыр .....                                        | 73  |
| Суаль .....                                      | 74  |
| Багъчасарай, Багъчасарай... ..                   | 75  |
| Къырым — бу, меним! .....                        | 76  |
| «Денъиз ялысында къурдум мескен — эв...» .....   | 77  |
| Нечюн? .....                                     | 78  |
| Хош кельдинъ! .....                              | 79  |
| <b>Тюркие дефтеринден</b> .....                  | 80  |
| «Мелек» копюри.....                              | 80  |
| Кетмень, къушлар, Ватандан .....                 | 81  |
| Сен мен ичюн бир ашкъ олсанъ... ..               | 82  |
| Истанбул динълей .....                           | 83  |
| <b>Секизликлер</b> .....                         | 84  |
| <b>Дёртлюклер</b> .....                          | 88  |
| <b>Фердлер</b> .....                             | 94  |
| <b>Терджимелер</b> .....                         | 96  |
| Гъазель.....                                     | 96  |
| Дуа .....                                        | 97  |
| Васиет.....                                      | 98  |
| Рубайилер .....                                  | 99  |
| «Бай кызына эвленме...» .....                    | 100 |
| Мор денъизге акъа сувлар.....                    | 101 |
| Мердивен.....                                    | 102 |
| Татар кызы .....                                 | 103 |
| «Эхли дюнья, халкъымызда джумертлик ёкъ...»..... | 104 |
| «Муаббетнинъ бостанына бульбуль киби...» .....   | 105 |
| Гъазель.....                                     | 106 |
| Тувгъан тиль.....                                | 107 |
| Къушларгъа.....                                  | 108 |
| Къышкъа мураджаат .....                          | 109 |
| Эки сёз.....                                     | 110 |
| «Ольгенлернинъ эписини якъам, якъам...» .....    | 111 |
| «Пальма пытагъы» циклинден .....                 | 112 |
| Баарь нагъмелери .....                           | 114 |

|                                                    |     |
|----------------------------------------------------|-----|
| Сельби .....                                       | 115 |
| Къыргъызыстангъа .....                             | 116 |
| Ватан.....                                         | 117 |
| Отъмек пиширген къыз .....                         | 118 |
| Дудакълардадыр .....                               | 119 |
| Сени севмесейдим .....                             | 120 |
| Бедава .....                                       | 121 |
| Истанбулны динълейим .....                         | 122 |
| Аккъу, турна балыкъ ве къыскъач .....              | 123 |
| Къырым аккъында йыр.....                           | 124 |
| Шаир .....                                         | 125 |
| Фикирсизлик — гуна .....                           | 126 |
| Васиет.....                                        | 127 |
| Саниелер.....                                      | 128 |
| Секизликлер.....                                   | 129 |
| Дёртлюклер.....                                    | 130 |
| «Ойларымнынъ джошкъун далгъасы...» .....           | 131 |
| «Дагъларны сагъынам...» .....                      | 132 |
| Инша .....                                         | 133 |
| Не дейлер?.....                                    | 134 |
| Къызыл шалонлар .....                              | 135 |
| Къырымтатарлар .....                               | 138 |
| Нечюн агълай къырымтатар дюньяда? .....            | 139 |
| Шаир тиллеринен .....                              | 140 |
| Икърар .....                                       | 141 |
| Толу ай.....                                       | 141 |
| Мерт йигит.....                                    | 141 |
| Суаль .....                                        | 142 |
| «Санки саат киби, лякин токътамай...» .....        | 142 |
| «Коктебель, Коктебель...» .....                    | 143 |
| «Кене юрек сызлай...» .....                        | 144 |
| Алемнинъ огге баскъан адымы .....                  | 145 |
| Имдат сорай сенден козьлерим... ..                 | 146 |
| Отъмек.....                                        | 147 |
| «Балкъылдады, ялдап кетти йылдыз...» .....         | 148 |
| «Нечюн къайтып кельдим узакътан...» .....          | 148 |
| «Бульбуллернинъ отюви» циклинден .....             | 149 |
| «Тюшюмде анамнынъ яшлыгъын корьдим...» .....       | 150 |
| «Дудагъыннынъ четчигинден опымек истедим...» ..... | 151 |

## II КЪЫСЫМ. НЕСИР

|                                      |            |
|--------------------------------------|------------|
| Байракъкъа тамгъан козьяшлар .....   | 152        |
| Тиббиет илимининъ йылдызы .....      | 167        |
| Федакярлыкъ .....                    | 173        |
| Дев киби къуветли адам .....         | 180        |
| Сув арсланы .....                    | 188        |
| Ираде .....                          | 194        |
| <b>Сюргюнлик хатырлавлары .....</b>  | <b>211</b> |
| Фаш этиджи яра изи .....             | 211        |
| Концерт .....                        | 214        |
| Къаргъыш .....                       | 217        |
| Бир питенинъ тарихы .....            | 219        |
| Мукафат .....                        | 224        |
| Къоз татары .....                    | 225        |
| Адалет .....                         | 226        |
| «Хайтарма»нынъ юбилейинде .....      | 230        |
| Чыкып юксеклерден бакъма .....       | 232        |
| «Мемориал»гъа давет .....            | 234        |
| «Яшлыкъ»къа берильген интервью ..... | 239        |
| Къайтув къайгысы .....               | 247        |



*Литературно-художественное издание*

**Велиев Аблязиз**  
**ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

*Собрание избранных произведений в двух томах*

*Том I. Поэзия и проза*

Редактор *Н. И. Бекиров*  
Макет и вёрстка *Э. Р. Аджалимова*

Подписано в печать 09.10.2019 г. Формат 60х84<sup>1/16</sup>.  
Гарнитура «Arial». Усл. печ. л. 14,88.  
Объем 16,0 печ. л. Тираж 300 экз. Заказ № .

**ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»**  
295048, Республика Крым,  
г. Симферополь, ул. Трубаченко, 23-а.  
*E-mail: mediacenter2015@mail.ru* ОГРН 1159102113455

**Отпечатано в типографии ООО «КОНСТАНТА»**  
308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,  
п. Северный, ул. Березовая, 1/12.  
Тел./факс +7 (4722) 300-720  
[www.konstanta-print.ru](http://www.konstanta-print.ru)